

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КРАВЧЕНКО МИХАЙЛО ГЕОРГІЙОВИЧ

УДК 340.12

**РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАКОНУ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ І
ОСОБЛИВОСТІ**

12.00.01. – теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Котюк Володимир Олександрович

кандидат юридичних наук, професор

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Поняття, суть, призначення і види законів України	
1.1. Методологія дисертаційного дослідження та ступінь наукової розробки теми.....	10
1.2. Поняття, основні ознаки та вимоги до якісного закону.....	34
1.3. Класифікація законів.....	56
Висновки до розділу I.....	77
РОЗДІЛ II. Реалізація закону: поняття, форми, умови та ефективність	
2.1. Поняття і суть реалізації закону.....	80
2.2. Загальна характеристика форм, меж дії та умов реалізації законів в Україні	98
2.3. Ефективність реалізації закону.....	122
Висновки до розділу II.....	137
РОЗДІЛ III. Поняття, суть та основні види загальних закономірностей реалізації закону в Україні	
3.1. Поняття та суть загальних закономірностей реалізації закону.....	140
3.2. Класифікація загальних закономірностей реалізації закону.....	158
3.3. Особливості реалізації закону в Україні.....	174
Висновки до розділу III.....	199
ВИСНОВКИ	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206

Вступ

Актуальність теми. Реалізація законів є правовою основою нормального функціонування держави, забезпечення економічного та соціального буття українського суспільства. Крім цього, реалізація закону є завершальним, найважливішим етапом буття закону. Цей етап є підсумком законотворчої роботи, а також іспитом, який визначає якість та ефективність закону. Саме на цьому етапі можна побачити дієвість позитивних рішень та новел, які покликані на законодавчому рівні вирішити актуальні проблеми у різних сферах буття українського суспільства, усунути недосконалість чинного законодавства України. Разом із тим, видні також усі вади та прорахунки, які були зроблені при створенні закону.

Незважаючи на очевидну важливість реалізації закону для громадянина, суспільства і України, як держави, теорія реалізації закону, в сучасній юридичній літературі, досліджується у недостатньому обсязі. Сьогодні існує значна кількість досліджень на галузевому рівні, які присвячені проблемам реалізації окремих законів. Такі наукові розробки мають значну практичну цінність, оскільки присвячені аналізу конкретних проблем реалізації законів, визначення наявних дефектів чинного законодавства: юридичних колізій, прогалин в чинному законодавстві тощо. Однак, науковці, як правило, залишають поза увагою сам процес реалізації закону. Крім того, значна кількість наукових досліджень теоретичних проблем реалізації закону здійснювалася ще за радянської доби. Висновки, які були зроблені в цих роботах, є певною мірою застарілими та потребують переосмислення.

У зв'язку із цим актуальними є подальші дослідження теорії реалізації закону. Основним фактором, який істотно впливає на результати реалізації законів та на ефективність кожного закону зокрема, є процес його реалізації. Цей процес є надзвичайно складним та залежить від багатьох чинників. Важливе місце серед них займають закономірності реалізації закону. В цілому, саме знання про процес реалізації закону, його загальні закономірності та особливості може істотно вдосконалити практику реалізації законів в Україні та

бути корисним для подолання різних негативних явищ, які ускладнюють процес реалізації закону: надмірної бюрократизації процесу реалізації законів; відсутності механізмів реалізації законів; низького рівня професійних знань і культури державних службовців тощо. Отже, теоретичне та практичне значення проблеми, недостатня її наукова розробка обумовили вибір теми дисертації, її структурну побудову, мету та задачі дослідження.

Теоретичною основою дослідження слугували наукові праці відомих вітчизняних правознавців: Бобровник С. В., Богачової О. В., Богінича О. Л., Грищенко А. В., Головатого С. П., Дутки Г. І., Дзейко Ж. О., Євграфова Є. П., Зайця А. П., Зайчука О. В., Ковальчука О. М., Козловського А. А., Козюбри М. І., Колодія А. М., Копейчикова В. В., Копиленка О. П., Котюка В. О., Марчука В. М., Мельник О. М., Малишева Б. В., Мяловицької Н. А., Назаренко Є. В., Недбайла П. О., Оніщенко Н. М., Рабіновича П. М., Скакун О. Ф., Скрипнюка О. В., Тимошенко В. І., Шаповала В. М., Шемшученка Ю. С., Юзькова Л. П., Ющика О. І. та ін.

При підготовці дисертації були використані наукові ідеї в галузі теорії держави і права представників радянської та російської науки Алексеєва С. С., Гоймана В. І., Каюмова А. Д., Керімова Д. А., Козуліна І. А., Лазарєва В. В., Лукашевої Є. А., Кудрявцева В. М., Малікова М. К., Нерсесянца В. С., Решетова Ю. С., Сапуна В. А., Фаткуліна Ф. М., Халфіної Р. О., Тіхомірова Ю. О., Новика Ю. І., Сенякіна І. М., Піголкіна А. С. та ін.

Було використано праці таких представників західної правової науки, як: Ж. Бюрдо, В. Крабе, Ф. Лассаль, Г. Філліпс, М. Оріу, І. Сабо, Є. Уейд та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках комплексних наукових досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертація є складовою частиною загальної наукової теми „Механізм адаптації законодавства в сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу” (тема № 06 БФ042-01, державний реєстраційний номер 0101U003579) та загальної наукової теми „Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і

практичний аспекти” (тема № 11 БФ 042 - 01, державний реєстраційний номер 0111U008337) і відповідає проблематиці наукових досліджень кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета й задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є системне теоретико-правове дослідження загальних закономірностей, які властиві процесу реалізації законів, а також особливостей його реалізації в сучасній Україні.

Для досягнення зазначеної мети дисертантом поставлено такі задачі:

- визначити на основі сучасних досліджень в галузі теорії права ознаки та вимоги, яким має відповідати якісний юридичний закон як важливої передумови ефективності його реалізації;
- здійснити класифікацію юридичних законів;
- обґрунтувати, на основі напрацювань у сфері теорії права, авторське поняття та суть реалізації закону;
- виявити форми, межі дії та умови реалізації законів в Україні;
- проаналізувати основні проблеми ефективності реалізації законів;
- виокремити загальні закономірності реалізації законів;
- здійснити класифікацію загальних закономірностей реалізації законів;
- визначити особливості реалізації законів в Україні.

Об’єктом наукового дослідження є реалізація законів в Україні як багатоаспектна категорія.

Предметом наукового дослідження є загальні закономірності і особливості реалізації законів в Україні.

Методи дослідження. Для одержання найбільш достовірних наукових результатів були використані загальнонаукові та конкретно-наукові методи, обрані з урахуванням мети, задач, об’єкта та предмета дослідження.

Серед загальнонаукових методів було застосовано: діалектичний, системний, історичний та логічний методи наукового дослідження. Застосувавши діалектичний метод ми простежити еволюцію і сучасний стан

розвитку наукових уявлень відносно вимог, які мають ставитися до закону (підрозділи 1.2 та 1.3). Використання системного методу надало можливість: а) сформулювати авторську позицію про систему законодавства в Україні та визначити місце закону в цій системі; б) визначити місце реалізації закону в процесі реалізації права (підрозділи 1.2, 2.1 та 2.2). Застосування історичного методу надало можливість отримати уявлення: а) про методи реалізації законів у країнах з антиправовими режимами; б) про становлення і сучасний стан окремих видів законів (підрозділи 1.3 та 3.3). Використання логічного методу полягало у використанні таких логічних операцій, як: класифікація, аналіз та синтез. Так, класифікація законів та міжнародних договорів надала можливість отримати комплексне уявлення про ознаки та специфічні риси цих компонентів законодавства. Крім того, застосування класифікації було необхідним для визначення видів загальних закономірностей реалізації закону (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2 та 3.2).

Серед конкретно-наукових методів були використані: метод порівняльного правознавства, структурно-функціональний та формально-юридичний методи. Застосування методу порівняльного правознавства надало можливість проаналізувати і вивчити досвід зарубіжних країн щодо: а) розуміння процесу реалізації права та його складових; б) практики реалізації законів та реалізації інших компонентів законодавства (підрозділи 2.1 та 2.2). Використання структурно-функціонального методу надало можливість проаналізувати процес реалізації окремих видів законів (підрозділ 3.3). Формально-юридичний метод було задіяно при: аналізі позицій дослідників відносно питань про: реалізацію права, ефективність реалізації закону; загальні закономірності реалізації закону, а також при аналізі змісту юридичних норм (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2, 2.3 та 3.1).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є однією з перших в Україні комплексних монографічних досліджень загальних закономірностей та особливостей реалізації закону. Наукова новизна роботи та особистий внесок автора викладено у таких ідеях та положеннях, що виносяться на захист:

уперше:

- здійснено системний аналіз загальних закономірностей реалізації закону, запропоновано авторське визначення поняття „закономірностей реалізації закону” як виду державно-правових закономірностей, які відображають основні, об’єктивні, суттєві, сталі та систематичні зв’язки державно-правових явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами під час виникнення, функціонування, розвитку та припинення процесу реалізації закону;
- обґрунтовано класифікацію загальних закономірностей реалізації закону за наступними критеріями:
  - на підставі їхнього змісту: закономірності виникнення, функціонування і розвитку процесу реалізації закону;
  - на підставі масштабу їхньої дії: закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону і закономірності, які властиві для реалізації певної групи законів;
  - на підставі терміну їхньої дії: постійні та тимчасові;
  - на підставі характеру їхнього впливу на процес реалізації закону: закономірності, які позитивно впливають на процес реалізації закону та закономірності, які негативно впливають на процес реалізації закону;
- виокремлено загальні закономірності реалізації закону:
  - істотного впливу випадкових чинників на процес реалізації закону;
  - поєднання впорядкованого та хаотичного в процесі реалізації закону;
  - обумовленості реалізації охоронних норм порушенням регламентуючих норм;

удосконалено:

- розуміння співвідношення закономірностей реалізації права та загальних закономірностей реалізації закону, які відіграють взаємодоповнюючу роль у розкритті природи процесу реалізації закону;
- розуміння взаємозв’язків процесу реалізації закону із процесами реалізації таких складових законодавства, як акти Конституційного Суду України та

міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Акти Конституційного Суду України є елементом механізму реалізації закону. У свою чергу закон є елементом механізму реалізації міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

- запропонована ідея про запровадження системи постійного державного та громадського моніторингу ефективності реалізації законів;

дістало подальшого розвитку:

- запропоновано авторське бачення реалізації закону як складного, багаторівневого процесу, метою якого є втілення приписів закону в реальні суспільні відносини у формах правомірної поведінки і діяльності: дотримання, виконання, використання, застосування, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів за допомогою системи специфічних юридичних засобів і методів;
- проведена класифікація видів реалізації закону: 1) за методами і способами реалізації законів (демократичні та антидемократичні); 2) у залежності від важливості реалізації самого закону для суспільства (першочергові та поточні).

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в їхньому використанні:

а) у науковій діяльності – для подальшого дослідження процесу реалізації закону, а також визначення чинників, які визначають ефективність даного процесу;

б) у навчальному процесі: в процесі викладання предметів „Загальна теорія права”, „Загальна теорія держави”, „Законодавча техніка”, „Застосування правових норм” та при написанні відповідних методичних розробок;

в) у практичній діяльності – для покращення практики реалізації законів в Україні як важливої передумови для подолання негативних явищ, які обумовлюються не реалізацією законів, зокрема: правового нігілізму, негативних процесів та явищ у суспільстві та економіці України, кризи державної влади тощо. Окремі положення дослідження можуть бути корисними при виробленні методів подолання надмірної бюрократизації процесу реалізації

законів, корупції та інших негативних явищ, які негативно впливають на процес реалізації законів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися і були схвалені на засіданнях кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Окремі положення дисертації були предметом обговорення на наступних науково-практичних конференціях: Науково-практична конференція „Інформаційні правовідносини та право інтелектуальної власності як інститути приватного права: четверті цивілістичні читання, присвячені пам'яті професора О.А. Підпригори” (м. Київ 25.03.2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція студентів та аспірантів „Актуальні проблеми державотворення в Україні очима молодих учених” (м. Київ, 23.04.2010 р.); Міжнародна науково-практична конференція „Розвиток права України: від Конституції Пилипа Орлика до сьогодні” (м. Київ, 20.05.2010 р.); Міжнародна науково – практична конференція студентів та аспірантів „Актуальні проблеми державотворення в Україні очима молодих учених” (м. Київ, 21.04.2011р.); Міжнародна науково – практична конференція „Актуальні питання державотворення в Україні ” (м. Київ, 30.03.2012р.).

Публікації. Основні теоретичні положення, зроблені дисертантом за результатами наукового дослідження викладено у дев'яти публікаціях, з яких шість статей опублікованих у наукових фахових виданнях та трьох матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (230 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 226 сторінок, із них 205 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ І

Поняття, суть, призначення і види законів України

1.1. **Методологія дисертаційного дослідження та ступінь наукової розробки теми**

Значний науковий та практичний інтерес становить дослідження питання про загальні закономірності та особливості процесу реалізації законів в Україні.

Наукове значення дослідження цього питання обумовлюється тим, що при відносно великій кількості досліджень теоретичних та практичних питань реалізації права та реалізації закону більшість робіт по цій проблематиці є застарілими, оскільки вони були написані ще за радянської доби. Таким чином, висновки, які були зроблені в цих дослідженнях до певної міри не відображають реалій реалізації законів у сучасній Україні. За таких обставин виникла потреба у пошуку нових підходів та способів реалізації законів. В Україні почався процес запозичення закордонного досвіду та ідей щодо правового регулювання суспільних відносин. При цьому поза увагою залишилися власне ті фактори, які впливають на процес реалізації законів саме в Україні. Ці та інші причини призвели до того, що закони не реалізовувалися, а отже, і не виконували тих функцій, які на них покладені. Таким чином, об'єктивно необхідним є вдосконалення знань про процес реалізації закону як важливої передумови для подолання негативних явищ і процесів, які викликані нереалізацією законів. Мова йде про: правовий нігілізм, кризові явища і процеси в суспільстві та економіці України, подолання причин кризи державної влади в Україні тощо.

Системне теоретико-правове дослідження цього питання передбачає: визначення на основі сучасних досліджень у галузі теорії права ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон як важливої передумови ефективності його реалізації; дослідження окремих видів законів; визначення на основі напрацювань у галузі теорії права поняття і суті процесу реалізації закону; розкриття питання про основні форми та види реалізації законів в Україні;

дослідження основних проблем ефективності реалізації законів в Україні; розкриття питання про поняття загальних закономірностей реалізації законів; проведення класифікації загальних закономірностей реалізації законів; дослідження особливостей реалізації законів в Україні.

Результати цього дослідження можуть бути використані для вдосконалення практики реалізації законів в Україні. Саме це дозволить в повній мірі реалізовувати потенціал системи юридичних законів в Україні, а також на належному рівні забезпечити фактичну реалізацію прав та свобод людини. Закон як важливий компонент системи законодавства в Україні зможе бути основою правопорядку, якісно та ефективно узгоджувати інтереси різних прошарків суспільства. Крім того, система законів зможе найповніше задовольняти потреби в забезпеченні повноцінного функціонування всіх гілок державної влади, бути міцною опорою держави.

Для отримання найбільш достовірних результатів наукового дослідження варто застосувати: загальнонаукові та конкретно-наукові методи. Отже, методологічна основа дисертації складається з: а) загальнонаукових методів; б) конкретно-наукових методів.

В процесі проведення дисертаційного дослідження нами були задіяні в першу чергу загальнонаукові методи. До цієї групи методів можна віднести насамперед діалектичний метод. На думку Керімова Д. А. „...загальна теорія держави і права виходить з того, що державно-правові явища доступні пізнанню на підставі законів і категорій діалектики: закону єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, закону заперечення заперечення” [57, с. 109–310].

Важливо звернути увагу на те, що різні мислителі у різні періоди, по-різному підходили до розуміння діалектики. Проте вперше цей термін використали Сократ і Платон. Давньогрецькі філософи діалектику розуміли, як мистецтво досягати істини шляхом розкриття протиріч у судженнях опонента та усунення цих протиріч. Спосіб взаємного протиборства (зіткнення)

протилежних думок у ті часи вважався найкращим засобом знаходження істини.

Діалектичний погляд на світ виходить з того, що предмети і явища перебувають у взаємозв'язку, у русі та розвитку. Цю закономірність об'єктивної реальності помітив ще відомий давньогрецький мислитель Геракліт. За Гераклітом, світ, природа перебувають у безперервній зміні, у розвитку. Усе тече та все змінюється. Джерелом розвитку є боротьба протилежних начал [60, с. 28]. Розвиток розуміється як якісне перетворення одних предметів та явищ у досконаліші або інші, як знищення відживаючого, застарілого і ствердження, зміцнення, розвернення нового.

Ці закономірності об'єктивної реальності стосуються також держави і права. Як безперечно вірно звертає увагу Котюк В. О. „...у розвитку держави і суспільства відбувається поступовий перехід від нижчих форм існування до вищих, більш досконаліх” [75, с. 25]. Однак не виключеним є також зворотний рух. Історія свідчить про те, що відбувається не лише прогресивний розвиток різноманітних державно-правових явищ і процесів, а й регресивний, деградаційний. Таким чином, надзвичайно важливо з'ясувати причини та фактори, які обумовлюють прогрес і регрес у розвитку державно-правових явищ і процесів. Маючи знання про ці чинники, можливо скерувати розвиток державно-правових явищ у корисному для суспільства і держави напрямку та завчасно попереджувати негативний вплив на державу і право регресивних та деградаційних факторів. Крім того, досліджуючи різноманітні державно-правові явища необхідно з'ясувати, як вони виникли, які етапи розвитку пройшли, яким вони стали в сучасний період.

Отже, застосовуючи діалектичний метод наукового пізнання, в підрозділах 1.2 та 1.3 дисертації, ми прагнули прослідкувати еволюцію і сучасний стан розвитку наукових уявлень відносно вимог, які мають ставитися до юридичного закону як передумови певного рівня його якості. Це насамперед обумовлено тим, що саме якість закону є одним із основних чинників, які

впливають на процес реалізації закону, на швидкість досягнення тих результатів, які ставилися при створенні закону.

Системний метод. Як вірно зазначає Малишев Б. В. категорія „система” є центральною та найважливішою для системного підходу [96, с. 17]. Нині в науковій літературі надзвичайно важко знайти однозначне тлумачення поняття „система”. Найбільш вдале її розуміння запропонував Керімов Д. А., який звертає увагу на дві характерні ознаки системи: її стійке, автономне функціонування, а також наявності між її складовими об’єктивних та закономірних зв’язків, які ґрунтуються на змістових ознаках цих складових [59, с. 244–345].

Безперечним є те, що і держава, і право є відкритими системами. Ці системи перебувають у стані постійного обміну інформацією із соціальним середовищем в цілому та окремими суб’єктами, зокрема. Держава і право, високоорганізовані системи є певним чином впорядкованими, мають предметно-цільову організованість, яка дістає вияв у взаємозв’язку та взаємодії компонентів, які притаманні цим системам. Крім того, не лише право і держава можуть розглядатися з цих позицій, але й їх компоненти та підсистеми. Так, зокрема, норму права можна розглядати, як компонент законодавства. У той самий час ця норма може розглядатися як система, яка має свою структуру та компоненти. Таким чином, застосування цього методу наукового пізнання, в підрозділах: 1.2, 2.1 та 2.2 дисертації, надало можливість: по-перше, сформувати авторську позицію про систему законодавства в Україні та визначити місце закону в цій системі, що у свою чергу істотно вплинуло на розуміння процесу реалізації закону, зокрема, взаємозв’язку закону із іншими компонентами законодавства України в процесі його реалізації; по-друге, визначити місце процесу реалізації закону в процесі реалізації права.

При проведенні дослідження в певній мірі застосовувалися історичний і логічний методи. Принцип історизму використовується в загальній теорії держави і права для з’ясування особливостей виникнення, розвитку і функціонування державно-правових явищ. Кожен із цих компонентів виконує

певні функції і завдання, які проявляються і виражаються в завданнях і функціях держави і права.

Крім того, теорія держави і права використовує в процесі дослідження категорії та закони логіки, тобто закони людського мислення, дотримання яких у процесі міркування забезпечує досягнення об'єктивної істини, адекватного відображення у свідомості людини зовнішнього світу. Порухення логічних законів призводить до виникнення логічних помилок, непослідовності в процесі міркування, прийняття хибних суджень за істинні.

Варто зважати на те, що „історичне і логічне” – це філософські категорії, які перебувають у діалектичній єдності. Історичне співвідноситься з логічним, як процес розвитку з його результатом [75, с. 33]. Застосування історичного методу наукового пізнання, в підрозділах 1.3 та 3.3 дисертації, надало можливість отримати уявлення: а) про методи реалізації законів у країнах з антиправовими режимами, що у свою чергу допомогло сформулювати основні риси реалізації законів у демократичних країнах і в Україні, зокрема; б) про становлення і сучасний стан окремих видів законів, зокрема, конституції як виду юридичних законів.

Логічний метод. Застосування цього методу наукового дослідження, в підрозділах: 1.3, 2.1, 2.2 та 3.2 дисертації, полягало у використанні таких, логічних операцій, як: класифікація, аналіз та синтез, індукція та дедукція. Так, зокрема, проведення класифікації законів та міжнародних договорів надало можливість отримати комплексне уявлення про ознаки та специфічні риси цих компонентів системи національного законодавства. Це у свою чергу було корисним при дослідженні процесу реалізації закону та визначення особливостей взаємодії законів та міжнародних договорів у процесі їхньої реалізації. Крім того, застосування класифікації було необхідним для визначення видів загальних закономірностей реалізації закону. Застосувавши індуктивний метод, який входить у групу формально-логічних методів, ми прагнули, на підставі знань про правомірну поведінку та діяльність, показати специфіку реалізації окремих видів законів. Також, застосувавши дедуктивний

метод, який входить у групу формально-логічних методів, ми проаналізувавши реалізацію права, зрозуміли специфіку реалізації закону як підсистеми реалізації права.

При проведенні дисертаційного дослідження було також використано конкретно-наукові методи. До цієї групи методів варто в першу чергу віднести метод порівняльного правознавства. Безперечним є той факт, що наукове дослідження має базуватися не тільки на аналізі власного, вітчизняного, досвіду. Аналізуватися має також закордонний досвід. Як вірно зазначає Бобровник С. В. „...на сьогодні є очевидним, що без аналізу та використання досвіду інших країн повноцінний розвиток національної правової системи є неможливим, тому процес пізнання права у порівняльному плані – це не суб’єктивний, а об’єктивно необхідний процес” [9, с. 18–26].

Варто звернути увагу на те, що метод порівняльного правознавства широко застосовується в юридичній науці для аналізу і вивчення державно-правових явищ різних країн. Метою такого дослідження є вивчення світового досвіду, оцінка найбільш ефективних форм, засобів та методів правового регулювання та запровадження їх у своїй країні. З іншої сторони, досліджуючи закордонний досвід, можна вивчити негативний досвід з метою недопущення його розповсюдження або запровадження у своїй країні.

Застосування цього методу наукового пізнання, в підрозділах 2.1 та 2.2 дисертації, надало можливість проаналізувати і вивчити досвід зарубіжних країн щодо: а) розуміння процесу реалізації права та його складових; б) практики реалізації законів та реалізації інших взаємопов’язаних із цим процесом компонентів законодавства.

Структурно-функціональний метод. Суть цього методу наукового дослідження зводиться до того, що при вивченні держави і права необхідно розглядати структуру того чи іншого явища або процесу, встановити, з яких елементів або компонентів воно складається, які завдання і функції виконують ці елементи або компоненти. Застосування цього методу наукового пізнання, в

підрозділі 3.3. дисертації, надало можливість проаналізувати процес реалізації окремих видів законів, показати їхній взаємозв'язок і взаємовплив.

Формально-юридичний метод. Цей метод наукового дослідження було застосовано, в підрозділах: 1.3, 2.1, 2.2, 2.3 та 3.1 дисертації, при формулюванні визначень, наукових тез, аналізі позицій дослідників відносно питань про: поняття і суть закону, реалізацію права, питання про ефективність реалізації закону; про загальні закономірності реалізації закону, а також при аналізі змісту юридичних норм.

Надзвичайно цінними при дослідженні процесу реалізації закону, передумов ефективності його реалізації та загальних закономірностей, які властиві цьому процесу, були загальнофілософські категорії. У процесі дослідження ми зверталися до таких загальнофілософських категорій, як явище і суть, форма і зміст, причина і наслідок, право і безправ'я, історичне і логічне, конкретне і абстрактне, структура і компоненти, окреме і загальне, частина і ціле, системність і систематизація, мета і засоби, теоретичне і практичне. Застосування таких загальнофілософських категорій відкрило для автора новий герменевтичний простір, надало можливість поглиблено дослідити процес реалізації закону, передумови ефективності його реалізації та загальні закономірності, які властиві цьому процесу.

Вірне вирішення завдань дисертаційного дослідження, на думку автора, є неможливим без належного аналізу наукової літератури та визначення ступеня наукової розробки теми.

Враховуючи значну кількість літератури, на думку автора, її варто поділити на декілька частин. До першої частини слід віднести наукову літературу, яку присвячено дослідженню питання про: поняття, суть, ознаки, функції, призначення та якість юридичного закону. Аналіз наукової літератури з цієї тематики обумовлений насамперед необхідністю відповіді на запитання про те, який закон ми реалізуємо? Яким вимогам він має відповідати?

Дослідженням питання про закон та вимоги, яким він має відповідати, займалося в різні часи багато видатних вчених, філософів та юристів. Вимоги,

які мають ставитися до закону, намагалися визначити ще древні мудреці і філософи такі, як: Геракліт Ефеський, Платон, Арістотель; у Стародавньому Римі: Ціцерон Марк Тулій, Марк Порцій, Тіт Лівій Публій, Цельс, Помпоній, Овідій Назон та інші. Тоді лише зароджувалися уявлення про вимоги, яким має відповідати якісний юридичний закон. Відтоді минуло багато часу. Знання, які накопичувалися людством, отримали свою певну спрямованість. Це стосувалося також юридичного закону. Цю категорію намагалися осмислити і відповідним чином сформулювати ті вимоги, які мають ставитися до юридичних законів, представники майже всіх шкіл права. Осмисленням юридичного закону займалися: Д. Локк; Т. Гоббс; Т. Мор; Ж. Ж. Руссо, Ж. Л. Монтеск'є, Г. Кельзен, Д. Остін, І. Кант, Р. Ерліх та багато інших відомих вчених і філософів.

При розгляді історичного аспекту дослідження ознак юридичного закону не можна обійти увагою напрацювання представників Університету Св. Володимира. Мова тут іде перш за все про таких видатних вчених, як: Неволін К. О., Іванішев М. Д., Владимирський-Буданов М. Ф., Ренненкампф М. К., Спекторський Є. В., Трубецький Є. М. Звичайно, ці видатні вчені були представниками різних підходів до розуміння права, однак їхні ідеї внесли вагомий вклад в розуміння природи юридичного закону. Так, Неволін К. О. у своїй праці „Енциклопедія законознавства” досліджував питання про: закони історичного розвитку суспільства, право, його поняття і форми, співвідношення права і закону, умови кодифікації, співвідношення теорії та практики [114, с. 52]. Суттєву увагу вчений приділяв питанню про умови розвитку законів і законодавства в цілому. Він звертав увагу на те, що нерідко один народ може використовувати для себе закони іншого народу, які послугують наповнювачем вітчизняних законів. У такому випадку вчений пропонує досліджувати законодавства всіх часів і народів, до того ж з усіх сторін, а не обмежуватися певним проміжком часу, народом або однією стороною законодавства [114, с. 628]. Така наукова позиція вченого є цілком природньою, адже закордонний досвід може суттєво збагатити національну

правову систему, допомогти знайти вирішення багатьох проблем пов'язаних із недосконалістю правового регулювання певних сфер державного і суспільного життя. Саме тому Неволін К. О. звертав увагу на те, що не варто вишукувати з великим зусиллям те, що вже давно знайдене, і не вводити в систему законодавства те, що давно вже спростовано досвідом [113, с. 106].

Іншим відомим представником історико-соціологічної школи права Університету Св. Володимира є учень Іванішева М. Д. Владимирський-Буданов М. Ф. Основним завданням, яке ставив для себе вчений, було з'ясування історії російського права з усіма його рисами і національними особливостями. Варто наголосити на тому, що Владимирський-Буданов М. Ф. був одним із першодослідників історії російського права. Незважаючи на те що дослідження вченого стосувалися в першу чергу історії права, він певною мірою торкався також питання про юридичний закон. Владимирський-Буданов М. Ф. звертав увагу на те, що закон не має бути насаджено народу. Він має бути вираженням правосвідомості самого народу [15, с. 38].

Також не можна обійти увагою представника школи юридичного позитивізму Ренненкампа М. К. У своїй праці „Нариси юридичної енциклопедії” вчений досліджував великий спектр питань, які стосуються юридичного закону [170]. Вчений вважав закон вищою формою права, за допомогою якого держава висловлює свою волю і вимоги. Крім того, Ренненкампа М. К. досліджував ознаки закону, а також провів класифікацію законів за такими критеріями, як: сила закону; місце його дії; значення закону.

На оминув увагою юридичний закон представник нормативно-соціологічного підходу до розуміння права Спекторський Є. В. У своїй праці „Енциклопедія права” вчений досліджував як сам закон, так і такі джерела права, як: судова практика і звичай, а також умови, за яких вони можуть набувати сили закону [185].

Говорячи про дослідження природи юридичного закону та його ознак не можна обійти увагою дослідження представника школи природного права Трубецького Є. М. У своїй праці „Енциклопедія права” вчений досліджував не

тільки природу закону але й питання, які стосуються місця закону в ієрархічній системі нормативно-правових актів [199]. Трубецької Є. М. також провів класифікацію законів: за змістом, за сферою дії; за просторовим принципом, тощо.

Юридичні закони досліджувалися також у дореволюційній Росії. Серед вчених, які займалися дослідженням юридичного закону можна назвати: Градовського А. Д., Кістяківського Б. О., Коркунова М. М., Ковалевського М. М., Муромцева С. А., Шершеневича Г. Ф. та ін. Як і представники Університету Св. Володимира, ці вчені були представниками різних підходів до розуміння права, а отже, і різнилися їхні уявлення про юридичний закон.

Серед відомих вчених колишнього Радянського Союзу, які приділяли увагу з'ясуванню поняття та ознак закону, можна назвати: Алексеєва С. С., Керімова Д. А., Назаренко С. В., Недбайло П. О., Нерсисянца В. С., Тіхомірова Ю. О. та ін. В першу чергу варто згадати кандидатську дисертацію Недбайло П. О. „Закон в соціалістичній державі”, яку було захищено у Львові в 1947 році [115].

Іншим фундаментальним дослідженням закону є робота Тіхомірова Ю. О. „Теорія закону”. У цій роботі досліджено: поняття закону, теоретичні основи класифікації законів, проведена класифікація законів за різними критеріями, досліджено питання про місце закону в правовій системі соціалістичного суспільства, досліджено принципи верховенства закону та принцип верховенства Конституції, процес створення закону, окремі питання реалізації закону [196].

За радянської доби почалася наукова розробка проблеми якості закону. Однією із перших комплексно дослідила цю проблему Поленіна С. В. Серед вчених, які досліджували це питання, можна назвати: Гоймана В. І., Дутку Г. І., Копейчикова В. В., Козюбру М. І., Міцкевича А. В., Никитського В. І., Піголкіна А. С., Самощенко І. С., Дрейшева Б. В. В цілому

ці науковці обґрунтували поняття якості закону; вимоги, які мають ставитися до якісного закону; фактори, які впливають на якість закону.

Після розпаду Радянського Союзу й утворення незалежної України одним із основних завдань юридичної науки стала об'єктивна необхідність переосмислення та оновлення тих знань у галузі юриспруденції, які були зроблені ще за часів Радянського Союзу. Цей процес повною мірою стосувався також такого складного державно-правового явища, як юридичний закон та процес його реалізації. У центрі уваги юридичної науки стали питання: 1) про місце закону в системі законодавства України, що було обумовленим визнанням верховенства норм міжнародного права над національним законодавством; 2) про зміст принципу „верховенства права” та його співвідношення із принципом „верховенства закону”; 3) про гуманістичне спрямування законів, які мали забезпечити всебічний захист прав людини, відображення їхніх потреб та інтересів у законах та багато інших питань. Ці та інші питання досліджували такі відомі українські вчені, як: Бобровник С. В., Заєць А. П., Зайчук О. В., Козловський А. А., Колодій А. М., Козюбра М. І., Копейчиков В. В., Котюк В. О., Марчук В. М., Назаренко Є. В., Рабінович П. М., Скакун О. Ф., Тимошенко В. І., Шаповал В. М., Шемшученко Ю. С., Юзьков Л. П., Ющик О. І. та ін.

Закон, його ознаки, співвідношення із іншими формами права були предметом дисертаційних досліджень сучасних українських вчених. На особливу увагу заслуговують декілька дисертаційних досліджень. В першу чергу хотілося б зупинитися на дисертації Грищенко А. В. „Правовий закон: питання теорії та практики в Україні” [25]. У цій дисертації автор дослідила: поняття правового закону, його сутність, зміст та юридичні ознаки. Вченою було виділено основні та факультативні юридичні ознаки правового закону, розкрито зміст загальності правового закону, що полягає в безпосередності та толерантності волевиявлення суверена, яким є народ. Дослідниця наголосила на особливому соціальному значенні нормативності правового закону як регулюючої системи, за допомогою якої може бути досягнуто постійне

відтворення у суспільному житті загальнолюдських цінностей та ідей. У дисертації сформульовано мету правового закону, яка полягає в реалізації об'єктивності права в суб'єктивну форму його вираження, адекватну суверенній волі всього народу та розумним, науково обґрунтованим початкам. У контексті вимог Конституції України акцентовано увагу на зв'язок правового закону і держави, необхідність реалізації дії принципу верховенства права через підпорядкування держави положенням Конституції та правовим законам України. Запропонована ієрархія правових законів за ознаками фундаментальності норм, ступенем загальності розкриття конституційних принципів, повноти волевиявлення народу, особливості процедури прийняття та приналежності до національної системи законодавства.

Корисними, в контексті цього дослідження, були напрацювання вченої щодо питання про зміст і функції верховенства правового закону. Тут, в першу чергу, варто звернути увагу на те, що верховенство правового закону є гарантією забезпечення: а) єдності нормативно-правового регулювання та правозастосування, тобто забезпечення реалізації норм правового закону в суспільному житті, існування правопорядку, який ґрунтується на принципі дії верховенства права; б) конституційного порядку, тобто неухильного виконання та дотримання усіма суб'єктами права, у тому числі органами влади та посадовими особами норм конституції, реалізованих у законах та інших нормативно-правових актах; в) консолідації суспільства та формування правосвідомості і правової культури, спрямованих на повагу до правового закону та заснованих на забезпеченні його знання, розуміння його правової сутності, призначення, критичного ставлення до законів, які не відповідають принципам справедливості і гуманізму і, разом з тим, сприйнятті та терпимості стосовно різноманіття поглядів [25, с. 4–7].

Вартим уваги є також дисертаційне дослідження Демківа Р. Я. „Закон в системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції” [29]. У цій роботі комплексно досліджено співвідношення закону з основними відомчими нормативно-правовими актами МВС, визначено їх системні зв'язки. Проведено

класифікацію принципів нормативно-правового регулювання. Вченим висловлена думка про те, що принципи, які покладені в основу правового регулювання, складають цілісну систему, до якої слід віднести: 1) принципи правоутворення; 2) принципи правореалізації; 3) принципи правоохорони.

Важливими в контексті аналізу вимог до якісного закону є запропоновані вченим основні вимоги до закону як основної форми (джерела) права, зокрема: 1) вимога відповідності принципу правової визначеності; 2) закони не повинні суперечити один одному; 3) закони повинні пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалін; 4) закони не повинні наділяти державні органи широкими дискреційними повноваженнями; 5) тексти законів повинні бути зрозумілими (доступними) та чіткими; 6) вимога розумної стабільності закону; 7) вимога про обов'язкове оприлюднення законів.

Цінним у контексті аналізу змісту поняття законодавства є запропоноване науковцем розуміння поняття „законодавство” у вузькому розумінні як сукупності нормативно-правових актів вищої юридичної сили, якими є закони. У повсякденному житті використання терміну „закон” для позначення будь-якого нормативного акту, який походить від держави, є досить поширеним і цілком допустимим, адже підкреслює важливість дотримання всіх законодавчих актів, а не тільки законів [34, с. 4–6].

Не можна оминати увагою дисертаційне дослідження Дутки Г. І. „Закон у системі нормативно-правових актів України” [37]. У дисертації вчена дослідила питання про співвідношення поняття закону як нормативного акту з такими поняттями, як законодавчий акт та законодавство. Проаналізовано поняття про законодавчі акти, яким поряд із законами охоплюються нормативні акти, прийняті в порядку делегованої законотворчості. Поняття законодавство, яке на думку вченої вживається як у юридичній теорії, так і в правотворчій практиці, у тому числі в Конституції України, у різних значеннях, найпоширенішим серед яких є розуміння законодавства як сукупності всіх нормативних актів держави. Важливим є висновок вченої про те, що найбільш науково коректним є розуміння законодавства виключно як системи законів, проте практична

реалізація такого розуміння можлива лише після внесення змін до Конституції України. Цікавими є дослідження Дутки Г. І. відносно предмета закону та його меж. На думку вченої, предметом законодавчого регулювання є всі сфери суспільних відносин, які об'єктивно потребують правового регулювання, що обумовлюється особливою природою суб'єктів прийняття закону як носіїв народного суверенітету. Проте така універсальність предмета закону не означає його безмежності. Межі предмета закону поряд з об'єктивними чинниками, зокрема, специфікою сфер законодавчого регулювання, визначаються також компетенцією Верховної Ради України, яка за чинною Конституцією є відносно обмеженою. Автором робиться висновок про те, що шляхом прийняття закону Верховна Рада України не може втручатися у визначені Конституцією України виключні повноваження органів виконавчої і судової влади та органів місцевого самоврядування [37, с. 4–6].

Безперечно актуальним сьогодні є напрацювання вченої щодо співвідношення принципів „верховенство права” і „верховенство закону”. На її думку, принцип верховенства права означає визнання прав людини вищою соціальною цінністю та надання їм загальнорегулятивного значення. Він включає насамперед верховенство Конституції, що закріплює і гарантує визнаний міжнародним співтовариством каталог прав людини, а також дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів, найбільш предметним критерієм якого є невідчужувані права людини. Однією з необхідних умов забезпечення принципу верховенства права є дотримання ієрархії нормативних актів, що передбачає, зокрема, верховенство в ній правового закону [37].

Цікавим у контексті визначення вимог, щодо якості закону та визначення місця закону в системі законодавства України є дисертаційне дослідження Овчаренко І. М. „Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація” [119]. У дисертації вперше послідовно й системно визначено місце і роль закону серед інших формальних джерел права, сформульовано вимоги до якості закону, виявлено основні ознаки ієрархічної системи законів України,

класифіковано їхні види, проаналізовано природу модельного закону та його значення для гармонізації національного законодавства.

Вартим уваги є також дисертаційне дослідження Ющика О. І. „Теоретичні проблеми законодавчого процесу„ [225]. Для нашого дослідження корисними є думки вченого про: 1) особливий статус закону, в системі нормативно-правових актів, які виступають як первинні “джерела права”; 2) класифікацію законів; 3) особливу роль юридичної техніки, як необхідного способу вироблення та реалізації юридичних норм.

Серед дисертаційних досліджень закону в Російській Федерації цікавими, з позиції даного дисертаційного дослідження, є роботи Каюмова А. Д., Кузіна А. І. та Сирих О. В. Наприклад, в дисертації Каюмова А. Д. „Закон і його реалізація” досліджено питання про: соціальну природу закону; юридичну природу закону та проведений загальний аналіз процесу законотворчості [54]. В свою чергу у дисертаційному дослідженні Кузіна А. І. „Держава і закон в сучасному російському суспільстві: політико-правове дослідження” досліджені питання про: закон, як форму реалізації владних відносин; закон, як результат взаємодії суспільства і держави; законність і її реалізація у діяльності державних органів та деякі інші питання [85]. Вартою уваги, є також дисертація Сирих О. В. „Загальні критерії якості закону”. Ця робота є корисною для вироблення авторської позиції стосовно поняття якісного закону, ознак та вимог, яким має відповідати якісний закон [188].

Аналіз наукової літератури дозволяє нам стверджувати те, що в ній відсутній єдиний підхід до розуміння: а) природи юридичного закону, оскільки вона визначається виходячи із різних підходів до розуміння права, а також різного розуміння тих завдань і функцій, які має виконувати закон; б) ознак та вимог, яким має відповідати якісний юридичний закон, оскільки якість закону визначається не лише з позиції дотримання: чітко визначеної процедури розгляду та прийняття закону, а також правил законодавчої техніки як важливої передумови якості текстуальної форми закону. Якість закону як комплексна категорія передбачає врахування законодавцем при створенні закону, крім

юридичних, всіх економічних, соціальних, політичних та інших чинників. Саме від знання цих чинників, їх врахування та вмілого поєднання при створенні закону залежить його якість, а також ефективність реалізації закону. Варто зазначити те, що при аналізі питання про якість закону, основна увага звертається на економічні, соціальні, політичні та інші чинники, які впливають на якість закону. Ці явища і процеси хоча впливають на зміст норм закону та практику його реалізації, проте знаходяться поза межами юридичного закону. При цьому менше уваги приділяється власне юридичним чинникам якості закону. Саме тому ми хотіли б узагальнити напрацювання саме стосовно юридичних складових якості закону, зокрема, ознак та вимог, яким має відповідати якісний юридичний закон.

Іншим важливим питанням, яке ми хотіли б розглянути в цій дисертації є питання про класифікацію законів. Закон – поняття багатогранне. Тому, коли ми говоримо про закон або про законодавство в цілому, часто охоплюємо цим поняттям різноманітні різновиди законів. Проте кожен різновид закону має свою специфіку, яка стосується його змісту, форми та об'єкту регулювання. Окрему увагу хотілося б приділити аналізу такого виду юридичного закону, як правовий закон. Хоча це питання вже аналізувалося в літературі, проте ми бажаємо висловити авторське бачення цього питання. Враховуючи це, ми поставили такі основні задачі для першого розділу дисертації: 1) визначити на основі сучасних досліджень в галузі теорії права ознаки, яким має відповідати якісний юридичний закон, як важливої передумови ефективності його реалізації; 2) провести класифікацію для визначення видів юридичних законів.

До другої частини варто віднести наукову літературу, яку присвячено дослідженню питання про: поняття і суть процесу реалізації закону та його співвідношення із процесом реалізації права, про роль у процесі реалізації закону правомірної поведінки і діяльності, адже саме вони складають основу процесу реалізації закону; форми реалізації закону; межі його дії; взаємозв'язок закону із міжнародними договорами та актами Конституційного суду України в процесі його реалізації, а також питання про ефективність реалізації законів.

Реалізація закону є надзвичайно складним і багатогранним процесом. Такий стан речей обумовлено тим, що цей процес має складну природу, яка формується під впливом великої кількості різноманітних чинників.

У юридичній літературі теоретичних досліджень питання реалізації закону відносно небагато. Основна увага приділяється різним аспектам процесу реалізації права. Процес реалізації права та його ефективність активно досліджували в 60-ті – 80-ті роки ХХ століття. За цей період було опубліковано багато фундаментальних досліджень. Серед вчених, які займалися дослідженнями в той період, можна виділити таких відомих дослідників, як: Недбайла П. О., Байтіна М. І., Малікова М. К., Русінова Р. К., Шабурова А. С., Власенко Н. А. та багато інших.

Серед російських вчених, які досліджували деякі питання реалізації права, можна назвати: Алексеєва С. С., Глазиріна В. В., Кудрявцева В. М., Лазарева В. В., Лівшица Р. З., Леванського В. А., Малько А. В., Матузова М. І., Нерсесянца В. С., Поленіна С. В., Спірідонова Л. І., Тіхомірова Ю. О., Сапуна В. А. та ін.

В Україні розвиток наукових досліджень проблем реалізації права характеризується теоретичними розробками окремих питань цієї проблематики такими відомими вченими, як: Андрусяком Т. Г., Бобровник С. В., Головченко В. В., Козюброю М. І., Копейчиковим В. В., Лисенковим С. Л., Нагребельним В. П., Оніщенко Н. М., Рабіновичем П. М., Селівановим В. М., Сіренко В. Ф., Скакун О. Ф., Цветковим В. В., Шемшученком Ю. С., Ющиком О. І. та ін.

Особливу увагу хотілося б звернути на декілька робіт, які є надзвичайно цінними для цього дисертаційного дослідження. Насамперед слід виокремити дисертацію Мельник О. М. „Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності” [104]. У цій дисертації було обґрунтовано сутність правового регулювання, що практично виявляється на: суспільному рівні, суб’єктному рівні та індивідуальному рівні. Визначено межі правової сфери, які характеризують можливості правового впливу. Важливим у контексті аналізу

процесу реалізації закону був аналіз структури предмета правового регулювання. В дисертації були визначені три рівні прояву предмета правового регулювання: гносеологічний, науковий та функціональний. Корисною, в контексті аналізу ефективності реалізації закону, є проведена вченою характеристика ефективності сучасного законодавства як поєднання статичного аспекту ефективності, що визначає ступінь сталості регулятивного впливу; динамічного аспекту ефективності, який визначає можливості правового врахування суспільних змін, та евристичного аспекту ефективності, що визначає можливості перспективного розвитку регулювання [104, с. 4–6].

Цікавим є дисертаційне дослідження Богачової О. В. „ Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення ” [121]. У дисертації автор дослідила: “ефективність застосування законодавства” як ступеня відповідності результатів, досягнутих в процесі реалізації законодавства задекларованим цілям. Ефективність застосування законодавства, на думку вченої, можна визначати за його внеском у зміцнення правових основ державного і суспільного життя, реалізацію прав і свобод людини та громадянина. Було обґрунтовано необхідність вироблення критеріїв ефективності застосування законодавства як основного показника ефективності законотворчого процесу [121, с. 6].

Для формування вірного уявлення про співвідношення понять реалізації права та реалізації закону корисними були дослідження, як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Так, серед вітчизняних науковців особливо корисними були дослідження, які проводилися Копейчиковим В. В. Зокрема, вчений розглядає реалізацію права в контексті реалізації регулятивної функції права. Вчений вважає, що призначення права буде реалізовуватися лише тоді, коли принципи права (заборони, дозволи, зобов'язання, заохочення) будуть втілюватися у поведінці відповідних суб'єктів. Оригінальність підходу до розуміння процесу реалізації права вченого виявляється в тому, що він пропонує розглядати реалізації норм права з об'єктивного та суб'єктивного боку [43]. Цікавими також були і є напрацювання щодо даного питання

Скакун О. Ф. Вчена звертає увагу на те, що реалізацію права можна розглядати, по-перше, з позиції того, що реалізація права є процесом, а, по-друге, з тієї позиції, що реалізація права є певним кінцевим результатом [121]. З позиції завершального етапу правового регулювання реалізацію права розглядає Марчук В. М. Вчений вбачає, що реалізація права відбувається на останньому етапі правового регулювання, тобто є певним підсумком цього виду регулювання, результатом якого є досягнення модульованих результатів, тобто бажаного стану регульованих відносин [100]. Певний внесок в дослідження питання про реалізацію права зробили вчені Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, зокрема: Тарахонич Т. І. та Бобровник С. В. Вони розглядають реалізацію права як складний процес, який включає, по-перше, механізми реалізації права, а, по-друге, форми реалізації права [201, с. 450–453]. Корисними при проведенні даного дослідження були напрацювання науковців у сфері філософії права. Мова йде про напрацювання Данільяна О. Г., Байрачної Л. Д. та Максимова С. І. Так, вчені розуміють реалізацію права, як певну форму буття права. Реалізація права як форма буття права, виражає динаміку правової діяльності і зводиться до світу взаємодії між соціальними суб'єктами. Хотілося б звернути увагу на те, що вчені особливу увагу приділяють суб'єкту права, оскільки реалізація права відбувається у світі соціальних дій, які є найменш дослідженими з позиції філософії. Виходячи з таких позицій, вчені звертають увагу на три основні рівні психічного вольового ставлення суб'єктів до норми. По-перше, це бажання порушити норму – нижчий рівень, по-друге, бажання підкоритися нормі, виходячи із розуміння користі від дотримання приписів норми або через страх бути покараним через недотримання відповідних приписів, – середній рівень, по-третє, це цілковите визнання вираженої у нормі цінності – вищий рівень [207].

Цікавими в контексті цього дослідження також були напрацювання відомих російських дослідників таких, як: Фаткуліна Ф. М., Лазарева В. В., Сапуна В. А., Козуліна І. А., Решетова Ю. С., Каюмова А. Д., Малікова М. К. та ін.

Аналіз наукового доробку цих вчених є необхідним не лише для вірного розуміння процесу реалізації права, але й процесу реалізації закону. Це пов'язано із тим, що для реалізації закону властиві загальні закономірності реалізації права. Таким чином, для вірного уявлення про процес реалізації закону ми маємо розглянути: 1) загальні риси реалізації права; 2) співвідношення реалізації права і реалізації закону.

Іншим важливим аспектом процесу реалізації закону є питання про роль у цьому процесі правомірної поведінки і діяльності. У науковій літературі існує неоднозначний підхід щодо присутності у процесі реалізації закону правомірної діяльності. Деякі автори зазначають, що реалізація права та закону здійснюється лише за допомогою правомірної поведінки [94]. Інші поряд із правомірною поведінкою виділяють також юридично значиму діяльність. На нашу думку, правомірна поведінка та діяльність складає основу процесу реалізації закону. Тому виникає необхідність дослідити роль у процесі реалізації закону правомірної поведінки та діяльності, а також визначити їх взаємодію в цьому процесі.

Реалізація законів може здійснюватися в різних формах правомірної поведінки і діяльності та різними способами. В юридичній літературі існують розбіжності в підходах до визначення форм та способів реалізації закону. Окремі автори такі форми реалізації права, як: дотримання, виконання, використання та застосування розглядають як способи реалізації права, а під формами реалізації права розуміють реалізацію його: через правовідносини, та поза правовідносинами [100, с. 32–33]. Таким чином, виникає необхідність висловити авторську позицію стосовно цього питання.

Реалізація закону тісно пов'язана із його дією в часі, в просторі та за колом осіб. Дослідження меж дії закону є необхідним в контексті цього дослідження, оскільки такі фактори, як час, простір і коло осіб, на яких поширюються приписи законів, істотно впливають на процес його реалізації.

Повноцінне розуміння процесу реалізації закону неможливе без розкриття питання про взаємозв'язок процесу реалізації закону із процесами реалізації

міжнародних договорів та актів Конституційного Суду України. Це насамперед обумовлене тим, що реалізація закону відбувається не автономно, а у тісному взаємозв'язку із реалізацією інших компонентів законодавства. В юридичній літературі існує думка про те, що до елементів механізму реалізації закону належать міжнародні договори та акти Конституційного Суду [54]. На нашу думку, цю ідею варто певною мірою уточнити, адже природа взаємодії компонентів законодавства неоднакова. Варто звернути увагу, що комплексний аналіз реалізації компонентів законодавства майже не проводився. Чи не єдиною науковою працею, де була спроба проаналізувати це питання з позиції реалізації закону, є дисертаційне дослідження Каюмова А. Д. [54]. Разом із тим, це дисертаційне дослідження має певну специфіку, яка обумовлена тим, що, по-перше, основна увага приділяється аналізу реалізації закону, а по-друге, ця робота базується на аналізі нормативно-правових актів Російської Федерації і створена із врахуванням специфіки саме цієї країни.

Надзвичайно важливим та актуальним в контексті цього дисертаційного дослідження є аналіз питання про ефективність реалізації закону. Сучасна юридична наука пов'язує ефективність реалізації закону із об'єктивними результатами його реалізації. У цьому випадку ефективність виступає певною оціночною категорією, за допомогою якої оцінюються ці результати. Проте в науковій літературі відсутній єдиний підхід до питання про те, в чому конкретно мають виражатися ці позитивні результати. На нашу думку, дати вичерпний перелік тих позитивних результатів, які мають досягатися внаслідок реалізації закону надзвичайно важко. Це обумовлене тим, що за допомогою законів регламентуються різні питання державного та суспільного життя. Проте необхідно визначити основні критерії, які мають свідчити про ефективність або неефективність реалізації закону. В іншому випадку буде надзвичайно важко відповісти на питання про ефективність або неефективність реалізації конкретного закону.

Із попередньою проблемою тісно пов'язана проблема підвищення ефективності реалізації закону. Сьогодні існує значна кількість знань про ті

фактори, які обумовлюють ефективність реалізації закону. На наш погляд, мова має йти не стільки про пошук нових факторів, які обумовлюють реалізацію закону, скільки про те, щоб, використовуючи вже існуючі знання, створити оптимальні умови для реалізації законів в Україні. Після цього можна буде на підставі аналізу практики реалізації законів виявляти неефективні норми. Безперечно, в цьому контексті виникає питання про оцінку ефективності закону. У науковій літературі були пропозиції розробити загальну та спеціальну методика оцінки ефективності закону. Загальна методика оцінки ефективності реалізації закону мала містити загальні правила дослідження ефективності реалізації будь-якого закону. Спеціальна ж методика оцінки ефективності реалізації закону мала стосуватися питання про оцінку ефективності реалізації закону, який належить до конкретної галузі права. Однак реалізація на практиці цієї ідеї є надзвичайно складною. Це обумовлене низкою причин. Ми б хотіли більш детально проаналізувати ці причини та запропонувати альтернативний спосіб підвищення ефективності реалізації законів.

На особливу увагу, на наш погляд, заслуговує питання про моніторинг реалізації вже діючих законів. Мова тут перш за все йде проведення комплексного моніторингу ефективності реалізації діючого законодавства. Звичайно, законотворчий процес є єдиним шляхом внесення змін до законів. Разом із тим, як бути з неефективністю вже діючих законів? Саме тому, запровадження системи постійного моніторингу реалізації законів може надати можливість відслідковувати неефективні закони або окремі неефективні норми законів. Усе це могло б значно вдосконалити процес реалізації законів в Україні, звільнити законодавчу базу від неефективних, недіючих норм та законів.

Таким чином, виникає необхідність у пошуку шляхів підвищення ефективності закону. Враховуючи вищезазначене, ми поставили такі основні задачі для другого розділу дисертації: 1) визначити на основі напрацювань у сфері теорії права поняття і суті процесу реалізації законів; 2) розкрити форми, межі дії та умови реалізації законів в Україні; 3) дослідити основні проблеми

ефективності реалізації законів та запропонувати способи підвищення ефективності реалізації законів.

До третьої частини варто віднести наукову літературу, яку присвячено дослідженню питання про: поняття та суть загальних закономірностей реалізації закону; види загальних закономірностей реалізації закону; питання про особливості реалізації законів в Україні.

Дослідженням закономірностей державно-правових явищ та процесів займалося багато спеціалістів. Серед них: Алексєєв С. С., Васільєв А. М., Вєтютнєв Ю. Ю., Керімов Д. А., Кудрявцев В. М., Недбайло П. О., Овчінніков С. М., Рабінович П. М., Явіч Л. С. та ін.

Серед фундаментальних досліджень, які присвячено закономірностям державно-правових явищ та процесів, можна назвати в першу чергу докторську дисертацію Рабіновича П. М. „Зміцнення законності – закономірність розвинутого соціалізму (теоретико-методологічні проблеми)” [168]. Дослідження закономірностей державно-правових явищ та процесів було зроблено в кандидатській дисертації Овчіннікова С. М. „Закономірності розвитку і функціонування права” [122]. Ці роботи є цікавими для цього дослідження з тієї позиції, що в них проводиться дослідження: ознак закономірностей державно-правових явищ та процесів, критерії їх відмежування від близьких за змістом явищ, а також класифіковано закономірності державно-правових явищ та процесів.

Варто зазначити, що тривалий час не було фундаментальних досліджень закономірностей державно-правових явищ та процесів. Вони вважалися категорією, яку було насаджено юриспруденції марксистсько-ленінською ідеологією. Однак розуміння того, що будь-яка діяльність не може бути ефективною без розуміння її загальних закономірностей, відродила інтерес в тому числі і до закономірностей державно-правових явищ та процесів. Результатом цього стало фундаментальне дослідження Вєтютнєва Ю. Ю. „Державно-правові закономірності” [13]. У цій роботі досліджено: поняття та основні риси державно-правових закономірностей, їх співвідношення із

суміжними поняттями, проведено класифікацію державно-правових закономірностей, розкрито механізм їх дії, висвітлено питання про взаємодію закономірного і випадкового в державно-правовому житті та деякі інші питання.

Аналіз наукової літератури дозволяє нам стверджувати те, що в ній мало досліджено питання про загальні закономірності та особливості реалізації законів в Україні. На думку автора, основним фактором, який істотно впливає на результати реалізації закону та на ефективність закону в цілому, є процес реалізації закону, який передує цим результатам. Від ефективності процесу реалізації закону залежать результати його реалізації. Однак реалізація кожного закону є надзвичайно складним процесом, який залежить від багатьох чинників. Проте існують певні загальні закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону. Крім того, варто говорити про особливості, які властиві для реалізації як усіх юридичних законів, так і окремих їх видів. В цілому, саме знання про процес реалізації закону, який передує та істотно впливає на результати реалізації закону, а також про загальні закономірності та особливості реалізації закону і застосування цих знань на практиці, може істотно вдосконалити практику реалізації законів в Україні.

Враховуючи це, ми поставили такі основні задачі для третього розділу дисертації: 1) розкрити поняття загальних закономірностей реалізації законів; 2) провести класифікацію для визначення видів загальних закономірностей реалізації законів; 3) дослідити особливості реалізації законів в Україні.

Отже, використання вищезазначених методів наукового дослідження та аналіз наукової літератури, який присвячено питанням про: поняття, суть, ознаки, функції, призначення та якість юридичного закону, поняття і суть процесу реалізації закону та його ефективність, а також про загальні закономірності та особливості цього процесу, дозволили сформулювати авторську позицію відносно: ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон як важливої передумови ефективності його реалізації; видів юридичних законів; співвідношення понять реалізації права та реалізації закону; питання

про форми та види реалізації закону в Україні; основних проблем ефективності реалізації закону; питання про поняття загальних закономірностей реалізації закону; видів загальних закономірностей реалізації закону; особливостей реалізації закону в Україні.

1.2. Поняття, основні ознаки та вимоги до якісного закону

Юридичні закони становлять найважливішу групу компонентів системи українського законодавства. Такий особливий статус юридичних законів обумовлено насамперед тими завданнями і функціями, які вони виконують, а також тим місцем, яке вони посідають у національній правовій системі. Тому не випадком є те, що питання про суть та ознаки закону, його роль і призначення в суспільстві було і є предметом дослідження багатьох вчених у різні історичні періоди. Першими інтерес до дослідження природи закону виявили ще стародавні мудреці і філософи. Серед них можна назвати: Сократа, Арістотеля, Платона, Феофраста, Цельса та багатьох інших [130, с. 166]. З тих стародавніх часів, коли тільки починалося осмислення юридичного закону та інших законів об'єктивної реальності, пройшло багато часу. Цю категорію намагалися осмислити і наповнити відповідним змістом представники всіх шкіл права або підходів до розуміння права. Осмисленням юридичного закону займалися: Д. Локк; Т. Гоббс; Т. Мор; І. Кант, Ж. Ж. Руссо, Г. Кельзен; Д. Остін; Р. Ерліх та багато інших відомих вчених та філософів.

Не можна обійти увагою ідеї та уявлення про юридичний закон великих вчених, представників юридичного факультету Університету Св. Володимира, в подальшому Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Звичайно вони були представниками різних підходів до розуміння права проте їхні ідеї внесли вагомий вклад у розуміння природи юридичного закону. Істотним є внесок вчених, наукова позиція, яких була близькою до позиції історичної школи права. До них можна віднести: Неволіна К. О., Іванішева М. Д., Владимирського-Буданова М. Ф. Так, Неволін К. О. звертав увагу на необхідність співпадіння позитивного права з природнім [114, с. 628].

Говорячи про юридичний закон, вчений зазначав: „Закон за суттю своєю є взагалі правда, а суть останньої є виявом у моральному світі буття божественної істоти в самій собі” [113, с. 643]. Інший відомий представник Університету Св. Володимира, вчений, представник історико-соціологічної школи права Владимирський-Буданов М. Ф. зазначав: „Закон може бути вираженням правосвідомості відомого народу, але може ним і не бути, коли він накладений на народ владою правителя, який походить з чужої нації. Поки він існує, він є загальнообов’язковим для підкореного народу, але він не буде вираженням права цього народу” [15, с. 38]. Також не можна обійти увагою такого представника школи юридичного позитивізму, як Ренненкампа М. К. Вчений вважав закон вищою формою права. За допомогою закону держава висловлює свою волю і свої вимоги. Законом, на думку вченого, є правило або норма, яка встановлена законодавчою владою держави [170, с. 112]. Ренненкампа М. К. вважав, що основний зміст закону полягає у визначенні ним правовідносин і тому він є основою для взаємних прав і обов’язків як держави, так і громадян, тобто ставить їх у рівні умови. Вчений розрізняв такі ознаки закону: 1) закон є загальною нормою, яка повинна містити в собі лише загальне визначення для певних відносин; 2) закон є наказом вищої державної влади, який повинен бути виконаний; 3) закон ставить завдання, а не навчав; 4) закон повинен узгоджуватися не лише сам із собою, а й з усією системою чинних законів [61, с. 128].

Ренненкампа М. К. поділяв закони за своєю силою на: основні, або конституційні, і звичайні. До перших він відносив закони, які регулюють основи державного устрою, куди входять визначення щодо форм правління, щодо права представників державної влади та ін.

Звичайні закони, на його думку, можуть частково розвивати загальні конституційні положення, частково визначати ті положення, які не розкриті в основних законах, але за умови, що не суперечитимуть останнім – не тільки їх буквальному змісту, а й духу.

За місцем дії Ренненкампф М. К. поділяв закони на загальні і місцеві. До перших він відносить ті закони, що діють на всій території держави, до решти — ті, що поширюють свою дію на певну територію.

Усі закони він поділяв залежно від їх юридичної сили і значення на загальні, які являють собою загальне правило для всіх правовідносин, закони надзвичайні, які приймаються у надзвичайних випадках, закони індивідуальні [61, с. 127–129].

Не оминув увагою питання про юридичний закон представник нормативно-соціологічного підходу Спекторский Є. В. Під законом він розумів „ ... обов'язкову до санкціонування норму, яка регулює зовнішній порядок, отримує свою санкцію від вищої публічної влади в даному суспільстві” [185, с. 102]. Крім того, на думку вченого, якщо держава санкціонує такі джерела права, як судова практика і звичай, то вони також можуть набувати сили закону.

Говорячи про дослідження природи юридичного закону, не можна обійти увагою дослідження представника школи природного права Трубецького Є. М. Вчений розрізняв закон у широкому і вузькому розумінні. Закон у широкому розумінні, на його думку, є „ ... будь-яка юридична норма, встановлена прямим наказом того чи іншого зовнішнього авторитету”, а закон у вузькому розумінні — „ ... норма, встановлена вищим у межах кожної даної правової організації правовим авторитетом” [199, с. 67]. Разом з тим, він зазначає, що накази, які видаються різними правовими авторитетами, мають неоднакову обов'язкову силу. Так, авторитет державної влади має більше сили, ніж авторитет місцевих зборів. Крім законів, він виділяв і підзаконні акти, до яких насамперед відносив урядові розпорядження. Якщо закони становлять найвищий щабель в ієрархічній системі, то підзаконні урядові розпорядження повинні прийматися у межах законів. Вони ні в жодному разі не повинні суперечити закону, а лише конкретизувати відповідну норму.

За ступенем важливості Трубецький Є. М. поділяв закони на основні, до яких відносив ті, що визначають устрій верховної влади і яким законодавець

надає важливого значення, і звичайні, що не належать до категорії основних. За сферою дії у просторі вчений поділяв закони на загальні, що діють на всій території держави, і місцеві, які охоплюють певну частину території держави. За змістом – загальні і спеціальні. На відміну від загальних законів, що поширюють свою дію на всіх громадян, спеціальні приймаються законодавцем відповідно для певної категорії громадян. Усі закони, на думку вченого, повинні відповідати природним правам людини [61, с. 60].

Юридичний закон також досліджували в дореволюційний період у Росії. Так, відомий юрист Градовський А. Д. писав, що під іменем закону слід розуміти загальне правило, яке встановлене Верховною владою, визначає ряд однорідних відносин і слугує підставою для вирішення конкретних випадків в судовій та адміністративній практиці [24, с. 98]. Інший відомий російський юрист Шершеневич Г. Ф. розуміє закон як норму права, тобто загальне правило, розраховане на необмежену кількість випадків. Норма права є, на його думку, прямим вираженням волі органів державної влади. Ця воля виражається у певному встановленому порядку [219, с. 67].

Дослідження природи закону, його ознак і суті не втратило своєї актуальності і сьогодні. Підтвердженням цього є дисертаційні дослідження Грищенко А. В., Демківа Р. Я., Дутки Г. І., Овчаренко І. М. [25, 29, 37, 121]. Отже, полеміка стосовно того, чим є закон, які його ознаки і на яких принципах він має функціонувати в сучасній Україні, точиться до теперішнього часу.

Варто зазначити, що за багато століть вивчення природи юридичного закону накопичилась велика кількість знань про нього. Виробилось певне уявлення про це явище. Але залишилась велика кількість до кінця не відомих його сторін.

Разом із тим, чим є закон без прив'язки до конкретної галузі знань? Найкращу відповідь на це питання дала філософія. Термін „закон” з позиції філософії характеризує об'єктивно існуючі закономірності. Спеціалісти в галузі філософії розглядають закон, як визначене відношення між явищами, процесами і речами, що впливає із їхньої внутрішньої природи, їхньої сутності. Таким

чином, закон виражає такі внутрішні зв'язки, які носять істотний характер. Закон є важливим у русі явищ, необхідним відношенням між ними. Закон відображає стійкі риси у явищах, у їхньому розвитку. Саме в цьому контексті виявляється суперечлива єдність сталого і мінливого в законі. Порушення законів в індивідуальних випадках не змінює загальної характеристики процесу [102, с. 71–83]. Отже, важливість, вагомість та об'єктивна необхідність закономірних зв'язків виступають як найбільш узагальнені характеристики закону з позиції філософії. Узагальнюючи вищенаведені положення, можна зробити висновок про те, що закон у філософському розумінні є сукупністю об'єктивно існуючих закономірностей, що носять істотний характер, впливають із внутрішньої природи явищ, процесів і речей та відбивають стійкі, загальні, істотні зв'язки між явищами об'єктивної реальності.

Сьогодні існує надзвичайно багато власне юридичних законів. Вони приймалися в різні роки та регламентують різноманітні питання суспільного та державного життя. Проте безперечно актуальним залишається питання про співвідношення кількості законів і їхньої якості. Саме тому, аналізуючи питання про поняття закону та його ознаки, ми маємо визначити ті ознаки, яким має відповідати якісний юридичний закон. Які критерії якості юридичного закону?

Необхідність відповіді на це питання обумовлено в першу чергу тим, що якість закону є однією із найважливіших передумов ефективності його реалізації. На жаль, на практиці прийняття закону із дотриманням встановленої у законодавстві законотворчої процедури не означає автоматичної ефективності його реалізації. Низька якість юридичних законів є однією із причин їхньої неефективності. Варто зазначити, що практика реалізації законів в Україні та в пострадянських республіках свідчить про недостатній рівень усвідомлення важливості питання про якість закону. Найбільш точно, на наш погляд, цю ситуацію описав Гойман В. І. Вчений зазначає, що юридичні реалії сучасності підтверджують висновок про те, що діяти або реалізуватися можуть неякісні закони. У той же час, закони, які не реалізуються, тобто не досягають мети

заради якої вони створювалися, не завжди є неякісними [20, с. 130]. На нашу думку, важливою передумовою ефективності процесу реалізації закону та отримання позитивних результатів такої реалізації є належний рівень якості юридичного закону.

Питання про якість закону не є абсолютно новим для теорії держави і права. Його досліджували: Гойман В. І., Копейчиков В. В., Козюбра М. І., Міцкевич А. В., Нікітський В. І., Піголкін А. С., Поленіна С. В., Самощенко І. С., Дрейшева Б. В., Сирих О. В. та ін.

З позиції науки в самому загальному вигляді якісним і істино правовим за змістом може бути визнано той закон, який характеризується науковою обґрунтованістю змісту і форми. Звичайно, така наукова позиція є певною мірою вірною, проте вона не розкриває всіх складових якості закону. На нашу думку, якість будь-якого юридичного закону є надзвичайно складним явищем. Як вірно зазначає Козюбра М. І. „Якість закону – це поняття багатогранне, яке включає різні аспекти: соціальні; політичні; юридичні...” [121, с. 28]. Аналогічну позицію стосовно цього питання займають Піголкін А. С. та Поленіна С. В. [184, с. 81; 132, с. 12–19]. Таким чином, Гойман В. І. робить висновок про те, що якість закону не може бути зведено виключно до його юридичних ознак [20, с. 131]. На нашу думку, така ситуація передбачає в першу чергу, усвідомлення того, що на реалізацію приписів закону впливають також явища і процеси, які лежать поза межами самого юридичного закону. За таких обставин виникає необхідність відокремити вплив цих явищ і процесів на якість закону і в цілому на процес реалізації закону від ознак, які визначають якість закону. Крім того, не варто забувати того, що якість закону є оціночною категорією, яка визначає відповідність закону певним вимогам. Вона протиставляється парній категорії, якою є неякісні закони, тобто такі закони, які створені без урахування певних вимог.

Якість закону також варто відмежовувати від заходів спрямованих на забезпечення реалізації закону. Так, в літературі можна зустріти наукову позицію, відповідно до якої важливим компонентом якості закону є система

організаційних заходів, контрольних-наглядових та інших засобів забезпечуючого впливу [196, с. 82–120]. По суті ці заходи спрямовані на забезпечення реалізації закону. Вони не належать до обсягу поняття якості закону, оскільки їх ототожнення не дозволяє відмежувати якість законотворчої роботи від якості діяльності державних органів та посадових осіб з забезпечення реалізації закону.

Таким чином, об'єктивно необхідним є визначення на основі сучасних досліджень в галузі теорії права ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон. Як вірно зазначає Гойман В. І. „Це дозволить не декларувати необхідність підвищення якості закону, а запропонувати практичну конкретну модель, якісного, а отже, і діючого правового закону” [20, с. 130–131].

Будь-яке державно-правове явище має основні і факультативні ознаки. Але комплексне наукове дослідження не обмежується визначенням ознак певного державно-правового явища, у тому числі і закону. Для науки істотне значення має з'ясування суті явища, в цьому випадку суті закону або законів. Суть – це головне в явищі. Суть юридичних законів можна розкрити з декількох позицій. По-перше, відповівши на питання: чиї потреби та інтереси виражає правова система і система законодавства, та чиї потреби вона захищає? По-друге, суть можна розкрити і конкретизувати через основні завдання і функції закону. По-третє, за характером державно-політичного режиму. Який режим, такі і закони. Державно-політичний режим пов'язаний із режимом законності і беззаконня в конкретній державі. На нашу думку, найбільш цікавим є другий підхід. Це обумовлене тим, що зрозуміти юридичний закон, його суть та призначення не можна не проаналізувавши його функції та основні завдання.

Основні завдання та функції закону та законодавства як сукупності законів, зокрема, можна визначити в межах різних підходів до праворозуміння. Але краще це зробити в межах інтеграційного підходу до розуміння права. На нашу думку, варто розпочати, з завдань юридичного закону. Це обумовлене тим, що саме завдання визначають те, які функції має виконувати юридичний

закон. Крім того, завдання можуть корегувати функції закону, оскільки може виникати потреба у виконанні нових функцій та корегуванні вже існуючих.

Основні завдання закону можна звести до наступних: 1) потреба регулюванні суспільних відносин; 2) потреба в охороні певних цінностей, забезпеченні та гарантуванні природних та соціальних благ індивідів; 3) потреба в закріпленні певних пануючих у суспільстві поглядів стосовно правил поведінки і діяльності членів суспільства, інформування членів суспільства стосовно цих правил та виховання їх у відповідності з ними; 4) потреба у ефективному керуванні економікою, закріпленні прав та обов'язків, які покладені на державу та інших суб'єктів господарювання у цій сфері; 5) потреба в регулюванні політичних процесів у суспільстві та державі; 6) потреба в охороні навколишнього природного середовища, забезпечення безпечних умов життєдіяльності людини; 7) потреба у збереженні цілісності суспільства шляхом запобігання виникненню соціальних конфліктів, а у разі їх виникнення – у послідовному, оптимальному та справедливому їх розв'язанні за участю різних суб'єктів суспільних відносин тощо.

Що ж стосується функцій закону, то це, по суті, основні напрями його впливу на суспільні відносини з метою розв'язання певних завдань. Саме в цьому відображається соціальне та ціннісне призначення закону, його місце і роль у системі нормативного регулювання різноманітних відносин у сфері діяльності громадянського суспільства та держави.

Закон виконує багато функцій. В цілому всі функції, які виконує закон можна поділити на: загально-соціальні та спеціально-юридичні.

Загально-соціальні функції закону пов'язані із тим, що право, яке складає зміст закону взаємодії, є з широким колом різноманітних соціальних явищ, зокрема: політикою, економікою тощо. Ці явища мають зворотний вплив на право та знаходять своє відображення в юридичних законах. Крім цього, юридичний закон є джерелом інформації для різноманітних суб'єктів права про їхні права і обов'язки. Він сприяє правовому вихованню цих суб'єктів, спрямуванню їхньої поведінки та діяльності для досягнення суспільно-

корисних результатів. Таким чином, до видів загально-соціальних функцій закону належать: ідеологічна, економічна, політична, екологічна, гуманітарна, інформаційна, орієнтаційна, виховна.

Поряд із загальносоціальними функціями закону можна виділити спеціально-юридичні функції закону. Такі функції конкретизують напрямки власне юридичного впливу закону на суспільні відносини і поділяються на: регулятивну та охоронну. Регулятивна функція закону полягає в упорядкуванні суспільних відносин шляхом системного закріплення правового статусу людини і громадянина, повноважень органів державної влади, а також у забезпеченні активної поведінки суб'єктів правовідносин, сприяючи при цьому виникненню нових соціальних інститутів. У свою чергу охоронна функція закону полягає у: а) виданні приписів закону, спрямованих на охорону прав і свобод та реалізацію відповідних обов'язків суб'єктів; б) забороні на вчинення протиправних діянь; в) встановленні певних санкцій у випадках їх вчинення; г) реальному застосуванню санкцій до суб'єктів правопорушення [133, с. 54–56].

Інколи в юридичній літературі можна зустріти й інші функції, які належать окремим видам законів. Мова йде про: юридичну, установчу, правотворчу та деякі інші функції [183, с. 52; 77, с. 53].

З'ясувавши питання про функції та завдання закону, можна сформулювати його призначення. Соціальне призначення закону полягає у регулюванні відносин у суспільстві, враховуючи надбання розвитку людської культури відповідно до природного статусу людини в різноманітних умовах її соціального буття [133, с. 54–56].

Визначивши суть юридичного закону через його завдання, функції та призначення, ми не завершили характеристику вимог щодо якості юридичного закону. Дослідження правової природи закону обумовлює вивчення його сутнісних властивостей, що у свою чергу залежить від його змісту і формальних ознак. Останні є найбільш стабільними складовими сутності закону. Про це свідчать розроблені теорією права такі його ознаки, як формальна визначеність, загальнообов'язковість, нормативна основа, структура

закону тощо. Ці та інші ознаки складають сутнісну характеристику закону незалежно від взаємозв'язку його із державою і суспільством. Усі ознаки закону тісно взаємопов'язані і мають складну природу взаємодій.

Перш за все, закон є формою зовнішнього оформлення права. Це положення є основою юридичного закону. Як зазначає Котюк В. О., такі філософські категорії, як „зміст” і „форма” нерозривно пов'язані між собою... Зміст виражається в певних формах, оскільки „зміст формований”, а „форма змістовна” [76, с. 9–11]. Будь-який предмет, явище або процес володіє своїм змістом і має свою форму. Немає змісту без форми і форми без змісту. Право виконує роль змісту по відношенню до законів. Юридичний закон виступає лише однією із форм зовнішнього оформлення права. Як зазначає Керімов А. Д. „Зміст зв'язку права і закону полягає в тому, що закон як виразник державної волі, має бути в буквальному змісті бездоганним формулюванням, об'єктивно виниклого, фактично існуючого в суспільстві права” [56, с. 30]. При цьому державна воля повинна бути відповідним чином виражена, тобто мати визначену форму. І, навпаки, форма не може бути мислима поза змістом. Але якщо зміст і форма являють собою нерозривно пов'язані категорії, що існують разом, як дві сторони будь-якого предмета, явища (або процесу) об'єктивного світу, отже, і в законотворчості зміст і форма – це не тільки зв'язані між собою категорії, але сторони того самого – закону та законодавства в цілому. У взаємодії змісту і форми закону визначальна роль належить саме змісту, тому що форма закону, будучи структурною організацією відповідного змісту і формою його зовнішнього вираження, залежить від того, що саме нею організовується і виражається.

Таким чином, закон має виступати в якості форми, яка має відображати об'єктивно існуюче право. Як зазначає Алексеев С. С. „Закон є той єдиний резервуар, у якому перебувають юридичні норми” [2, с. 79]. На відміну від закону право є об'єктивним феноменом, який виробився історично в процесі людського спілкування. Право формується в свідомості як усього суспільства, так і окремих його членів. Право – це частина життя, яка змінюється разом із

навколишньою дійсністю, і має свій вияв у суспільних відносинах. Воно витікає із об'єктивного бажання певним чином впорядкувати спілкування між людьми. Разом із тим, закони в цілому виступають як суб'єктивні категорії, які створюються людиною і санкціонуються уповноваженими на те державними органами.

Варто наголосити на тому, що закон має відповідати праву. Як правило, питання про відповідність закону праву вирішується шляхом перевірки відповідності закону принципам права. Проте принципи права можуть не знаходити свого відображення в законодавстві. Крім того, в різних правових системах виділяються різні принципи права. У загальному плані їх можна звести до наступних: незмінність права, універсальність права, справедливість права тощо.

Юридичний закон є видом нормативно-правових актів. Існують спільні ознаки, які властиві для всіх нормативно-правових актів і, в тому числі, для законів. До таких ознак можна віднести наступні:

По-перше, закон регулює основні, найбільш значимі, найважливіші суспільні відносини. Алексєєв С. С. звертає увагу на те, що закон – це нормативний акт, що містить первинні юридичні норми, тобто норми, яких раніше у правовій системі не було. Крім того, ці норми стосуються основних, ключових питань життя країни та інших принципових економічних, політичних, соціальних питань [2, с. 315]. Питання про те, які суспільні відносини носять характер основних, найбільш значимих, найважливіших, залежить від розвитку суспільства і розвитку цивілізацій в цілому. Так, наприклад, у середньовічній Європі законами регулювалася незначна кількість відносин, яка в основному стосувалася питань організації центральної влади і влади на місцях, деякі питання спадкового та сімейного права, питання, що стосувалися злочинів і покарання за їх вчинення тощо. Решта відносин в середньовічній Європі і в Україні, зокрема, регулювалася переважно на основі норм звичаєвого права. Нині серед законів можна зустріти Закон України „Про бджільництво”;

України „Про молоко і молочні продукти”, що наочно свідчить про значне розширення переліку відносин, які регулюються законами [135, 151].

Разом із тим, розширення переліку суспільних відносин, які регулюються законом, неминуче ведуть до збільшення кількості законів. Це у свою чергу, ставить перед законодавцем вимогу щодо високого рівня якості, доступності змісту норм законів. Питання про кількість законів порушуються в літературі давно. Так, відомий мислитель Т. Мор у своїй праці „Утопія” зазначав „ ... законів у них мало. В інших народах вони не поважають те, що там неможливо самотійно впоратися з численними томами законів і їхніми тлумаченнями. Крім того, вони відмовляються від будь-якого адвоката, оскільки самі ведуть процеси і вправно тлумачать закони” [110, с. 64]. Таким чином, була сформульована ідея про те, що законів в державі має бути небагато, оскільки фізичні особи не можуть об’єктивно знати всі закони, які діють в державі саме через їх численність.

Проте, на думку автора, незнання законів обумовлюється не тільки їхньою значною кількістю, а й, зокрема, пояснюється низьким рівнем правової культури в Україні. Крім того, варто зважати на те, що існують випадки, які потребують спеціалізованих знань в галузі юриспруденції. Мова йде про такі випадки, як: представництво інтересів обвинуваченого в кримінальному процесі, вчинення нотаріальних дій та багато інших питань. У таких випадках необхідна кваліфікована допомога юриста, оскільки в громадян може бути недостатній рівень знань стосовно цих питань. Саме тому в цивілізованих країнах була виведена загальноновизнана формула: „Закони існують для юристів”. Усі питання, що стосуються застосування законів та потребують спеціалізованих знань у галузі юриспруденції вирішуються із обов’язковим залученням юриста. Таким чином, склалася практика відповідно до якої фізичні особи в разі необхідності можуть користуватися послугами кваліфікованих юристів.

По-друге, ознакою юридичного закону є його нормативність. Закони встановлюють загальні правила (норми) поведінки людей, розраховані на всіх учасників правовідносин або обмежену їхню частину. Ці норми діють постійно,

застосовуються багаторазово при регулюванні відповідних суспільних відносин. У літературі існує думка про те, що закони встановлюють лише загальні правила поведінки (норми), оскільки це випливає із нормативної природи закону, певного рівня абстрактності його норм, що дозволяють застосовувати закон для регуляції невизначеної кількості аналогічних відносин. Проте загальний характер (нормативність) закону не означає того, що в законі не можуть бути закріплені окремі індивідуальні або директивні розпорядження – доручення Урядові, бюджетні або планові показники, програмні положення тощо.

По-третє, ознакою юридичного закону є його загальнообов'язковість. Правила поведінки і діяльності закріплені в законах, на відміну від інших соціальних норм, є загальнообов'язковими для виконання всіма учасниками суспільних відносин. В цілому варто зазначити те, що обов'язковість будь-яких правил поведінки і діяльності заснована на авторитеті. Під авторитетом ми можемо розуміти: Божество, Космос, Природу, державну владу, авторитет батьків і дідів тощо. Як зазначає Шершеневич Г. Ф. „Норми, що визначають поведінку індивіда в суспільстві, даються йому ззовні” [219, с. 53]. Будь-які правила поведінки і діяльності, як правило, завжди походять від авторитету. Такий авторитет заснований на: владі, силі або повазі. Наприклад, можна говорити про правила поведінки, які встановлені батьками по відношенню до дітей, викладачем по відношенню до учнів, керівником по відношенню до підлеглих. Завдяки авторитетові, від якого норми виходять, вони завжди мають наказову форму: „не вбивай”, „люби ближнього твого”. Наказова форма характерна для кожної норми і відповідає її дійсній сутності. Норма є: ні судженням, ні порадою, ні проханням, але завжди наказом.

Обов'язковість правил поведінки, які закріплені в законі, ґрунтується перш за все на авторитеті держави. Як зазначає Котюк В. О. „У своєму походженні, стабільності, недоторканості, в розвитку, удосконаленні, зміні, авторитетності, і престижі право залежить від держави, оскільки державна влада є основним творцем права” [76, с. 27–28]. Норми закону це, перш за все, офіційні правила поведінки і діяльності. Вони офіційно встановлені або

санкціоновані державою. Інші соціальні норми встановлюються іншими суб'єктами і можуть бути обов'язковими лише для членів цих колективів, організацій і соціальних груп. Вони виконуються добровільно, а контроль над їх дотриманням здійснюється членами цих колективів. Проте такі норми не мають забезпечення зі сторони держави.

По-четверте, ознакою юридичного закону є його формальна визначеність. Закон є завжди письмовим актом-документом. Закон не може бути усним актом. Це обумовлене тим, що закон є офіційним документом, який має відповідні вимоги до текстуального оформлення та має бути доведений до відома населення. Така вимога закріплена в ст. 57 Конституції України [73]. Закони оприлюднюються в порядку, встановленому в Указі Президента України № 503/97 від 10.06.1997 р. „Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності” [160]. Не варто забувати про те, що письмова форма оформлення приписів закону передбачає контроль над змістом тексту закону навіть перед його оприлюдненням. Це обумовлене тим, що на практиці трапляються випадки, коли відбувається спотворення змісту закону через недостатню увагу до змісту тих приписів, які закріплені в законі. Наприклад, в ст. 411 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. [213]. У ній зазначається, що землекористувач має право на відчуження права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, якщо інше не встановлене законом. У разі продажу права користування земельною ділянкою власник цієї земельної ділянки має переважне перед іншими особами право на його придбання за ціною, що оголошена для продажу, та на інших рівних умовах. Таким чином, створено законодавчий нонсенс, який має силу закону і може застосовуватися для регулювання відповідних відносин.

По-п'яте, нормативно-правові акти, у тому числі і закони, мають чинність у часі, просторі та стосовно певних осіб (суб'єктів). З моменту вступу їх у дію вони мають юридичну силу.

Існують певні ознаки юридичного закону, які хоча властиві і іншим нормативно-правовим актам, проте по відношенню до закону мають певну специфіку. До них можна віднести наступні:

По-перше, особлива процедура прийняття – закон є актом, який приймається вищими за статусом суб'єктами влади: а) парламентом як вищим представницьким органом; б) безпосередньо народом шляхом проведення референдуму. Варто наголосити на тому, що ці суб'єкти є колективними суб'єктами, що є особливою рисою, яка вирізняє закон серед інших нормативно-правових актів, які приймаються, як правило одноосібно. Відповідно до ст. 75 Конституції України, єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України [71]. Варто наголосити на тому, що чинна Конституція України вперше в українській конституційній правотворчості закріплює найвищий представницький орган, який обирається народом – парламент. Законодавча влада в переважній більшості країн світу здійснюється парламентами. Конституційно-правова теорія традиційно ототожнює законодавчу владу із парламентом. Аналогічне уявлення властиве вітчизняній науці конституційного права і Конституції України 1996 року. Проте слід відзначити, що в деяких державах законодавча влада як юридично, так і фактично, належить крім парламенту, також іншим органам.

З метою забезпечення народовладдя і безпосередньої участі громадян в управлінні державними та місцевими справами в Україні проводяться референдуми. Законодавча регламентація підстав, порядку та наслідків проведення референдумів різного рівня передбачена в розділі III Конституції України: ст.ст. 72 - 74 та Законом України „Про всеукраїнський референдум” від 06.11.2012р. [73, 136].

По-друге, закон приймається в особливому, чітко регламентованому порядку, передбаченому в законодавстві України та в межах компетенції законодавчого органу, визначеного в Конституції і законах України. У Конституції України дається перелік нормативно-правових актів, які може приймати Верховна Рада України. Так в ст. 91 Конституції України

зазначається, що Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією України. Крім того, в ст. 85 Конституції України зазначається повноваження Верховної Ради України і, зокрема, у сфері законотворення [73].

Крім цього, діяльність Верховної Ради України і, зокрема, щодо процесу створення законів деталізується у Законі України „Про Регламент Верховної Ради України” 10.02.2010 р. [164]. У цьому Законі регламентується законодавча процедура, зокрема, питання про: право законодавчої ініціативи і нормативно-правові акти, які можна виносити на розгляд парламенту. Варто зазначити, що в Законі України „Про Регламент Верховної Ради України” лише деталізуються положення Конституції України, що стосуються законодавчої ініціативи; вимог, щодо оформлення законопроектів; питання про супровідні документи до законопроекту та реєстрації законопроектів; попередній розгляд законопроектів у комітетах; включення законопроектів до порядку денної сесії Верховної Ради; про альтернативні законопроекти; розгляд законопроектів Верховною Радою; питання про експертизу законопроектів; розгляд законопроектів у залах читання тощо.

Однак варто звернути увагу на світові тенденції. Так, наприклад, польська конституційна доктрина і практика допускають, що існування деяких сфер, що можуть бути об'єктом самостійного і первинного правового регулювання, органами виконавчої влади, але при цьому одночасно підкреслюють, що це зовсім не означає ні применшення принципу необмеженої законотворчої компетенції вищого представницького органу державної влади, ні принципу його верховенства [18, с. 55]. Варто наголосити на тому, що саме виконавча влада найбільш оперативно і адекватно може врегулювати нові відносини.

По-третє, закони мають не тільки особливу, чітко визначену внутрішню форму (конституція, кодекс, закон та ін.), а також особливу зовнішню структуру (заголовки, преамбули, розбивка тексту на розділи, глави, параграфи, статті, пункти, частини, підписи спеціально уповноважених осіб і та ін.).

По-четверте, однією із важливих ознак закону є його стабільність. В Україні, як і в інших країнах романо-германської правової сім'ї, закон є актом, що може бути змінений лише законом та перевірений на відповідність як правило конституції лише спеціально уповноваженим на те органом. В Україні таким органом є Конституційний Суд України. Стабільність закону є важливою передумовою його нормальної реалізації, досягнення тих завдань, які ставилися при створенні закону. Як зазначає відомий чеський юрист В. Кнапп „Часта зміна закону, порушує нормальний хід повсякденної практичної діяльності та призводить до послаблення авторитету не тільки даного закону, а й законів в цілому” [229, с. 283–288]. Таким чином, об'єктивна необхідність стабільності закону передбачає в першу чергу підвищені вимоги до змін, які вносяться до закону. Зміни до закону не мають бути довільними, такими, які обумовлені суб'єктивними причинами. Вони мають бути об'єктивними, обґрунтованими та виваженими. Такі зміни не мають заважати досягненню тих цілей, які ставилися при створенні закону.

Існує ознака, якою закон відрізняється від інших нормативно-правових актів. Юридичні закони є нормативно-правовими актами, що мають вищу та найвищу юридичну силу, тобто є актами вищого і найвищого юридичного „рангу”. Усі інші нормативно-правові акти повинні прийматися на підставі закону, для деталізації і конкретизації його приписів та ні в чому йому не суперечити. Варто зазначити, що принцип „верховенства закону” є одним із основних принципів романо-германської правової системи. Разом із тим, шляхи реалізації цього принципу на практиці в Україні і досі залишаються предметом досліджень багатьох науковців. Це обумовлене декількома причинами. По-перше, визнанням Україною пріоритету норм міжнародного права над національним законодавством. В цьому контексті варто зазначити, що з радянського періоду в юриспруденції існувала чітко визначена ієрархія нормативно-правових актів. Вона мала забезпечити реалізацію на практиці принципу „верховенства закону”. Таку ієрархію нормативно-правових актів можна сформулювати у наступному порядку: основний закон (конституція) –

закон (акти законодавчої влади) – підзаконні акти (акти виконавчої влади) – судові рішення (акти судової влади) [21, с. 9]. Варто також звернути увагу на те, що судові рішення як останній елемент в цій ієрархії не мали суперечити не лише законам, а й підзаконним актам [65, с. 66]. Трохи іншу ієрархічну будову системи нормативно-правових актів пропонує Юзьков Л. П. Аналізуючи питання співвідношення принципу „верховенства закону” із принципом „верховенства Конституції” вчений запропонував наступну побудову ієрархії нормативно-правових актів: „верховенство Конституції” – „конституційність законів” – „підзаконність усіх інших правових актів і дій” [223, с. 17–18]. Структура запропонована Юзьковим Л. П., на наш погляд, є кращою, оскільки вона найповніше відображає суть взаємозв’язку нормативно-правових актів різної юридичної сили. Проте після прийняття Закону України „Про дію міжнародних договорів на території України” від 10.12.1991 р. до цієї конструкції був доданий ще один елемент, а саме: норми міжнародного права [144]. При цьому Україна, серед всіх можливих принципів взаємодії норм національного законодавства та норм міжнародного права, обрала принцип пріоритету норм міжнародного права над національним законодавством. Це положення було закріплене в ст. 19 Закону України „Про міжнародні договори України” від 29.06.2004 р. [152]. Таким чином, принцип „верховенства закону” стає фактично неможливим, оскільки над Конституцією, яка очолює ієрархію нормативно-правових актів, були фактично поставлені норми міжнародного права.

По-друге, закріплення в ст. 8 Конституції України принципу „верховенства права” [73]. Принцип „верховенства права” більш детально ми будемо аналізувати нижче за текстом. Однак незрозумілою є природа взаємодії принципу „верховенства права” та принципу „верховенства закону”. Це обумовлене в першу чергу тим, що і донині в науці тривають дискусії відносно: а) змісту принципу „верховенства права”; б) механізму його реалізації. Не давши відповідь на ці два питання, важко досліджувати природу взаємодії цих двох принципів.

Можуть бути і інші ознаки якісного закону.

Комплексна природа якості закону передбачає дотримання певних вимог по відношенню до закону, які є передумовами його якості. Серед таких вимог можна назвати наступні:

1) вимоги щодо змісту приписів закону, які виявляються в необхідності адекватного відображення і узгодження у законі прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права. У законі знаходять свого відображення багатоманітні інтереси і воля більшості населення. Варто звернути увагу на те, що така категорія, як інтерес широко досліджується в юридичній літературі та регулюється багатьма нормативно-правовими актами. У цьому контексті варто, в першу чергу, говорити про ст. 18 Конституції України від 28.06.1996 р., ч. 2 ст. 15 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р., ст. 18 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. тощо [73, 213, 180].

Закон забезпечує захист законних інтересів через категорію суб'єктивних прав, для яких характерна їхня визначеність, конкретність і найбільший ступінь юридичної гарантованості. Суб'єктивне право є визначене наявне право і може бути реалізоване в будь-який час з ініціативи зацікавленої особи. Воно визначено конкретно і належить конкретній особі. Йому кореспондує конкретний обов'язок одного або багатьох інших суб'єктів. Захист суб'єктивного права забезпечується застосуванням державного примусу до зобов'язаних осіб, які не виконують покладених на них обов'язків, як правило, шляхом подання позову до суду.

Законний інтерес, як і суб'єктивне право, засновано на законі. Проте норми, у яких він закріплений, не є нормами прямої дії. На думку Тіхомірова Ю. О. інтерес, закріплений у законі, забезпечується, як правило, системою економічних, політичних, організаційних і юридичних гарантій. Законний інтерес перетворюється у суб'єктивне право за допомогою видання спеціальних норм, що встановлюють конкретні права і відповідні їм обов'язки. Охоронюваний законом інтерес являє собою право загального типу, яким володіють усі фізичні особи, а не конкретний суб'єкт [196, с. 138]. Законному

інтересові, як правило, кореспондує загальний обов'язок державних органів і посадових осіб. Як відомо, захист суб'єктивного права забезпечується шляхом задоволення позову за рахунок конкретної особи або організації. Охорону законного інтересу можна забезпечити також шляхом різноманітної діяльності різних органів [92, с. 20–24].

У будь-якому суспільстві існують різноманітні інтереси. Власні інтереси мають окремі особи, певні групи і суспільство в цілому. Часто в суспільстві утворюються певні групи представників спільних інтересів, які намагаються спільними зусиллями реалізувати спільні інтереси. Варто зазначити, що такі групи бажають захищати спільні інтереси не лише на рівні господарського та соціального життя, але й закріпити їх на рівні законів. Таку ситуацію описував відомий німецький правознавець і філософ Р. Циппеліус [214, с. 70]. Справа полягає в тому, що групи, поділені за інтересами, прагнуть найрізноманітнішим чином впливати на державну владу з метою того, щоб своїм закріпити свої інтереси на рівні закону. Одним із ефективних методів реалізації такої мети є проникнення членів таких груп до державних органів. Такий метод „просунення” у державні органи представників певних інтересів стосується передусім парламенту. Інколи інтереси такої групи вступають в конфлікт з іншими групами, які також мають свої інтереси. Конфлікт інтересів може призводити: до конфліктів у суспільстві, до порушення правопорядку, до нехтування правами і свободами людини. Закони та інші нормативно-правові акти покликані врівноважувати конкуруючі інтереси. У результаті цього, правовим способом, тобто шляхом визначення прав та обов'язків, визначають міру допустимого задоволення інтересів та їхнього втілення в життя.

Варто наголосити на тому, що саме закон стимулює вираження і задоволення різних інтересів, їхню правильну пропорцію. Проте не варто забувати, що в законах має надаватися пріоритет загальнонародному інтересу над індивідуальними інтересами фізичних і юридичних осіб. Саме за умови вираження в законі загальнонародного інтересу можливо вести мову про те, що такий закон відповідає волі народу. Крім того, вольовий аспект полягає в тому,

що в законі виражається воля законодавця щодо поведінки осіб, відносини між якими будуть регулюватися законом.

Таким чином, об'єктивний розвиток суспільних відносин породжує необхідність у створенні нових законів і зміни вже існуючих законів, пристосування законодавства до нових вимог. Отже, перед автором законопроекту постає завдання глибинного і всебічного аналізу інтересів, які існують в суспільстві, об'єктивно існуючих суспільних відносин, які він бажає регулювати за допомогою закону, що є передумовою для створення правового закону. Крім того, має бути проведений аналіз діючих нормативно-правових актів, щоб прийняття нового закону не створювало юридичних колізій. Також має бути усвідомлена мета прийняття нового та зміни старого закону, шляхи, методи та засоби, за допомогою яких автор законопроекту бажає досягти поставленої мети тощо. Як зазначає відомий науковець В. Крабе „кожен автор закону має ставити собі наступні питання: як має діяти цей закон, що має бути в ньому врегульоване, коли і за яких обставин він буде діяти, хто є право-адресатом закону, з яких політико-правових мотивів приймається закон” [228, с. 25];

2) адекватного розподілу прав та обов'язків між суб'єктами права за принципом „немає прав без обов'язків”. При створенні закону істотне значення має пропорційне наділення суб'єктів права правами та обов'язками. Неприпустиме наділення одних суб'єктів виключно правами, а інших лише обов'язками. У випадку виникнення такої диспропорції закон не зможе ефективно функціонувати;

3) своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин. Правильний вибір суспільних відносин, що потребують регулювання зі сторони закону є однією із важливих передумов його якості та ефективності процесу його реалізації. Відсутність тих або інших суспільних зв'язків, закономірностей, які об'єктивно потребують правового впливу може призвести до істотного зниження ефективності законів. При цьому варто зважати на наступні закономірності. По-перше, однією із загальних закономірностей, які

впливають на процес реалізації законів є традиційне відставання юридичних законів від розвитку соціально-економічної і політичної системи держави. По-друге, однією із загальних закономірностей, яка істотно впливає на процес реалізації є обумовленість законів економічною і політичною системами суспільства;

4) оптимальність рішення, яке покладено в основу нормативно-правового регулювання. Цей фактор залежить від того, наскільки законодавець вірно визначив тенденції розвитку тих суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Повне та об'єктивне знання про ці тенденції у поєднанні з іншими закономірностями та факторами дозволяє створити якісний та ефективний закон;

5) ресурсне забезпечення закону. Ресурсне або державне забезпечення закону має істотне значення для його реалізації. В цілому воно починає відігравати важливу роль не на стадії створення закону, а саме на стадії реалізації закону. Тому більш детально ми розглянемо цей фактор нижче, коли будемо аналізувати фактори, які забезпечують реалізацію закону;

б) вірно сформульовані мета і завдання закону. Мета закону визначає: а) завдання, які мають бути вирішеними при створенні закону; б) результати, які мають бути досягнуті в результаті реалізації закону. Як приклад завдань закону, можна назвати регулювання певного виду суспільних відносин. В якості прикладу результатів закону, можна навести досягнення певних економічних показників розвитку країни. Мета закону може бути різною. Вона може бути найближчою або перспективною, може стосуватися різних сфер суспільного життя. Однозначним залишається те, що неправильне визначення мети закону знижує ефективність закону і перешкоджає отримання позитивних результатів його реалізації;

7) правильний вибір методу нормативно-правового регулювання. Цей чинник тісно пов'язаний із попереднім. Його суть зводиться до того, що із всієї сукупності специфічних юридичних засобів, способів, прийомів та форм,

законодавець вибирає ту їх сукупність, яка найповніше відповідає меті та завданням, які ставилися при створенні закону;

8) гарантованість правових можливостей суб'єктів права. Цей чинник який впливає на якість закону, має суттєве значення. Завдання гарантування правових можливостей покладається в першу чергу на державу. Саме вона має забезпечити захист порушених прав в установленому законодавством порядку і гарантувати реалізацію тих прав, якими вона наділяє суб'єктів права.

9) якість закону значною мірою залежить від застосування засобів законодавчої техніки при створенні закону. Особливого значення в контексті аналізу цього питання мають напрацювання Дзейко Ж. О. Законодавча техніка, на думку вченої, це, по суті, обумовлена станом правової системи держави система засобів і правил створення законів та здійснення їх систематизації (у формах кодифікації та консолідації) з метою забезпечення їх якості та втілення у життя, забезпечення прав і свобод людини і громадянина [30, с. 354]. Безперечно засоби законодавчої техніки можуть бути корисними не тільки в законодавчому процесі, а також при здійсненні нормативного офіційного тлумачення норм права. Разом із тим, законодавча техніка безперечно покликана забезпечити адекватне, точне вираження моделей майбутніх суспільних відносин у тексті закону. Це пов'язано із тим, що чіткий, зрозумілий та такий, який виключає двозначність тлумачення приписів закону, текст закону є важливою передумовою ефективності процесу його реалізації.

Враховуючи все вище викладене, ми спробуємо дати наступне визначення поняття якості закону. Якість закону – це комплексна категорія, яка полягає у поєднанні ознак закону, які у своїй сукупності визначають його як окремий вид нормативно-правових актів, який посідає особливе місце у системі законодавства держави, а також вимог, яким він має відповідати.

1.3. Класифікація законів

Закон – поняття багатогранне. Тому, коли ми говоримо про закон або про законодавство в цілому, часто охоплюємо цим поняттям різноманітні різновиди

законів. Проте кожен різновид закону має свою специфіку, яка стосується його змісту, форми та об'єкту регулювання. Ця закономірність була виявлена вченими-юристами шляхом узагальнення і аналізу вітчизняної законодавчої практики, аналізу діючого законодавства та закордонного досвіду у сфері створення законів. Таким чином, було виявлено те, що існують певні відмінності між звичайними і конституційними законами, між конституцією і кодексами тощо. Кожному виду законів притаманні як спільні для всіх видів законів, так і специфічні ознаки. Тому для створення цілісного уявлення про такий компонент законодавства, як закон, визначення особливостей взаємодії різних видів законів варто провести їхню класифікацію. З позиції філософії, всяка класифікація являє собою спосіб застосування логічної операції розподілу обсягу поняття. Вона складається з тієї або іншої сукупності складових частин. Класифікація дозволяє на основі істотних ознак явища визначити та встановити: їхні загальні та специфічні риси, зв'язки і розходження, розкрити механізми взаємодії і своєрідні умови переходу одного виду в інший тощо. Для проведення класифікації, як правило, використовують філософські категорії: одиничне, особливе і загальне тощо.

Питання про класифікацію законів має не тільки суто теоретичне, але й практичне значення. Практичне значення класифікації законів обумовлене передусім необхідністю попередження та усунення будь-яких колізій між законами або окремими їх статтями. Саме колізії істотно заважають реалізації законів, не дають можливості повною мірою виконувати законам покладені на них завдання та функції.

Світова та вітчизняна юридична практика знає декілька способів офіційної класифікації законів. Першим способом класифікації законів є конституційний спосіб. Його суть зводиться до того, що безпосередньо в тексті Конституції закріплюється перелік основних видів нормативно-правових актів, які діють на території певної держави. Наприклад, в Конституції Австрії це питання врегульоване в розділі 2, який називається „законодавча влада федерації”

[67, с. 30]. Конституція Молдови містить ст. 72, де наводиться відповідний перелік видів нормативно-правових актів [72, с. 210].

Іншим підходом до вирішення даного питання є створення спеціального закону про нормативно-правові акти. Такий закон містить перелік видів нормативно-правових актів, їхні характеристики, а також визначає їх місце в системі нормативно-правових актів. Наприклад, в Італії діє Загальне Положення „Про закони” 1942 р., у якому перераховано види джерел права, зокрема: закон, регламент, корпоративна норма та норма звичаю. Крім того, даним нормативно-правовим актом встановлені межі регулювання кожним видом джерел права. У Болгарії діє Закон „Про нормативно-правові акти” 1973 р., який регулює аналогічні питання [69, 71].

Що ж стосується України то в ній досі це питання не було врегульованим на законодавчому рівні. У науковій літературі були пропозиції врегулювати це питання як на рівні Конституції України, так і на рівні спеціального закону. На нашу думку, питання про види законів має бути врегульованим за допомогою спеціального закону. Варто зазначити, що нині на розгляді у Верховній раді України знаходиться проект закону „Про нормативно-правові акти”. Проте він має п’ять різних редакцій, і більшість із них не торкаються цього питання.

Отже, перейдемо безпосередньо до класифікації. Закони можна класифікувати за багатьма критеріями. По-перше, критерієм класифікації законів може бути галузь законодавства до, якого належить закон. Законами регулюються різноманітні суспільні відносини в різних сферах державного та суспільного життя. Проте таке регулювання не можна назвати безсистемним або хаотичним. В цілому законодавство як сукупність законів є високоорганізованою системою. Як будь-яка система вона має свою структуру, компонентний склад, тощо. Аналізуючи зміст законів, можна їх згрупувати з позиції однорідності предмета їхнього регулювання. За цим критерієм закони можна поділити на: цивільні, кримінальні, адміністративні, кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні та ін.

За обсягом регулювання закони можна поділити на: 1) загальні закони, тобто закони, які регулюють широке коло суспільних відносин. Їхня дія поширюється на всіх суб'єктів суспільних відносин у певній сфері життєдіяльності суспільства і держави. Загальні закони можуть бути: а) кодифікованими[181, с. 349]. Наприклад, Земельний кодекс України від 25.10.2001 р., Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р., тощо; б) некодифікованими. Наприклад, Закон України „Про наукову і науково-технічну діяльність” від 13.12.1991 р., Закон України „Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” від 12.07.2001 р.; 2) спеціальні закони, тобто закони, які регулюють обмежену або спеціальну сферу суспільних відносин. Дія таких законів поширюється на певні категорії населення. Наприклад, Закон України „Про державну службу” від 16.12.1993 р., Закон України „Про міліцію” від 20.12.1990 р., Закон України „Про державну виконавчу службу” від 24.03.1998 р. [45, 63, 155, 167, 143, 153, 141].

Критерієм класифікації законів може бути їхня структура або структурна форма[181, с. 349]. В цілому варто зазначити те, що юридичним законам властива особлива форма внутрішньої організації. Це передусім стосується способу організації нормативного матеріалу. Таким чином, юридичні закони можна поділити на: 1) кодифіковані; 2) некодифіковані. До останніх можна віднести зібрання законодавства, зводи законів, які є актами такого виду систематизації законодавства, як консолідація.

Класифікацію законів можна провести виходячи із особливостей адміністративно-територіального устрою держави на території, якої вони діють[181, с. 349]. Так, для держав із федеральним устроєм істотною ознакою є територіальний масштаб, на який поширюється дія закону. У такому контексті класифікацію можна провести за межами поширення дії законів в межах федерації. Таким чином, можна виділити: 1) конституцію федерації; 2) федеративні закони; 3) конституцію суб'єкта федерації тощо. Подібний поділ законів можна застосовувати по відношенню до деяких унітарних

держав, які мають у своєму складі автономні утворення. У таких випадках поряд із загальнодержавними законами у них існують закони автономії. Як приклад, можна навести Іспанію. Іншою класифікацією, яку застосовують для законодавства держав із федеративним устроєм, є поділ законів за формою на:

- 1) основи законодавства, тобто федеральний закон, який містить принципи регулювання певної сфери однорідних суспільних відносин. Ці принципи є основою для розвитку законодавства у відповідних сферах суб'єктів федерації;
- 2) кодекс, тобто закон, який містить впорядковану систему норм, що регулює певну, досить стійку систему суспільних відносин і передбачає стійкий внутрішньо структурований механізм правового регулювання;
- 3) модельний закон, тобто федеральний закон, який містить рекомендації для розвитку системи правового регулювання суб'єктів федерації.

Закони можна класифікувати за суб'єктами законотворчості. За цим критерієм їх можна класифікувати на: 1) закони, прийняті Верховною Радою України; 2) закони, прийняті безпосередньо народом на всеукраїнському референдумі[181, с. 349].

За функціональним призначенням закони можна поділити на основні і забезпечувальні[181, с. 350]. До основних законів відносяться звичайні закони, які приймаються у встановленому порядку. Забезпечуючі (оперативні) закони – нормативно-правові акти, якими вводяться в дію окремі закони, ратифікуються міжнародні договори та ін. Їхнє призначення полягає не у виданні нових норм, а в оперативному підтвердженні, підтриманні системи норм, що містяться в інших окремих законах і міжнародних договорах, які регулюють найважливіші відносини і потребують негайного ухвалення. Це закони, що містять норми про норми. Наприклад, Закон України „Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини” від 20.09.2006 р. [163]. До цієї групи законів можна віднести закони про правові акти з наведенням у ньому їх переліку і нормативних характеристик. Забезпечуючі (оперативні) закони не можуть існувати поза іншими законами, тобто тими, що ними вводяться в дію, і міжнародними договорами, що потребують ратифікації.

Закони можна поділити за строком дії на: 1) постійні – закони, що діють без обмеження строку дії. Наприклад, Закон України „Про космічну діяльність” від 15.11.1996 р.; 2) тимчасові – закони, що діють з обмеженням строку. Наприклад, Закон України „Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік” від 20.05.2010 р.; 3) надзвичайні як різновид тимчасових законів[181, с. 351]. Вони приймаються в передбачених Конституцією України випадках і діють на період надзвичайного стану. Особливістю цього виду законів є також те, що вони у випадках визначених в законодавстві можуть призупиняти реалізацію положень інших законів. Прикладом надзвичайних законів є Закон України „Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації”” від 31.07.2008 р. [150, 142, 147].

Закони можна поділити за сферами суспільного життя на: 1) закони у галузі регулювання економіки; 2) закони в галузі регулювання політики; 3) закони у галузі регулювання соціальної сфери; 4) закони в галузі регулювання військової сфери та ін.[181, с. 350].

Закони можна класифікувати за механізмом реалізації. Таким чином, можна виділити: а) закони прямої дії – тобто закони, які містять у тексті вказівку на механізм їхньої реалізації. Ці закони містять конкретні, казуїстичні норми та здатні регулювати найбільший обсяг правовідносин; б) закони непрямої дії. Норми таких законів сформульовані, як правило, абстрактно і для їхньої реалізації потребують прийняття додаткових актів, в яких буде міститися механізм реалізації цих норм[181, с. 351].

Критерієм класифікації законів може бути їх юридична сила. Юридична сила закону є його специфічною ознакою, яка визначає: а) загальнообов’язковість його виконання всіма особами, на яких розповсюджується дія закону; б) його місце в системі нормативно-правових актів держави. В юридичній літературі юридичну силу закону також

пов'язують із особливим статусом органу, який видає його в межах наданої йому компетенції. Закони мають найвищу та вищу юридичну силу в правовій системі України. Такий статус законів в Україні дозволяє не тільки відмежувати закони від інших нормативно-правових актів, але й провести класифікацію серед самих законів. З цієї позиції закони можна класифікувати на Конституцію України та закони України. Виокремлення Конституції України з поміж інших законів пов'язано із особливим статусом цього закону, а також офіційним закріпленням за ним такої властивості, як найвища юридична сила. Як вірно зазначає Копиленко О. Л., Конституція – це загальна правова модель суспільства, якій повинно відповідати поточне законодавство. Жоден правовий акт держави не може суперечити Основному Закону. ” [74, с. 8–9]. До другої групи, можна віднести: кодекси України; Основи законодавства України; закони України; надзвичайні закони; нормативно-правові акти, які мають силу законів тощо.

Цікаву класифікацію законів запропонував Ющик О. І. Вчений пропонує виділяти три види законів: а) конституційні закони; б) ординарні (звичайні) закони; в) субститутні законодавчі акти, або “квазі-закони”. Усі названі види законів держави становлять сукупність законодавчих актів [225, с. 13].

Важливим є поділ законів за змістом та місцем, яке вони посідають в системі нормативно-правових актів держави. Ці два критерії класифікації законів є взаємопов'язаними, оскільки саме від змісту норм закону, від кола тих питань, яке він регулює, залежить його місце в системі нормативно-правових актів держави.

Перший різновид закону – конституція. Конституція посідає особливе місце серед усіх інших нормативно-правових актів. З позиції юриспруденції, конституція є таким самим законом держави, як і інші юридичні закони. Однак вона відрізняється від них низкою ознак. Перш за все, варто звернути увагу на те, що конституція є ядром правової системи України. Така її роль в національній правовій системі пов'язана із колом тих питань, які вона регулює. Конституція України, зокрема, регулює своїми нормами найважливіші питання

суспільного та державного життя в Україні. Саме тому англійські державознавці Є. Уейд і Г. Філліпс писали: „Під конституцією звичайно розуміють такий, що володіє особливим правовим значенням документ, у якому визначаються засади організації, а також функції органів управління держави і формулюються принципи, які визначають діяльність цих органів” [201, с. 3].

Однією із найважливіших ознак багатьох конституцій і, зокрема, Конституції України, є те, що вона закріплює невичерпний перелік основних прав і свобод людини і громадянина. Як вірно звертає увагу американський дослідник К. Берд на конституцію покладається обов’язок „визначення свобод громадян” [186, с. 61]. Звичайно інші закони можуть також закріплювати права і свободи людини і громадянина. Проте, ці права і свободи, мають, як правило, більш конкретизований характер, який обумовлений специфікою регульованих за допомогою закону відносин.

Ще однією важливою ознакою конституції, є те, що вона регулює питання щодо меж державної влади. Так, зокрема, М. Оріу, вважає, що конституція є тим законом, основним завданням якого є обмеження державної влади. Визначаючи конституцію як статут держави і нації, вчений вказував, що він „повинен поставити перешкоду намаганням уряду за допомогою всемогутньої сили права, захопити владу в країні” [126, с. 583].

На конституцію покладається обов’язок закріплення існуючих у державі інтересів. Як зазначає французький конституціоналіст Ж. Бюрдо, конституція закріплює інтереси груп або спільнот, які існують у тій чи іншій країні. Вона покладає на владу завдання здійснювати реформи в країні у відповідності із цими інтересами [227, с. 103].

Особливості конституції, які дають можливість виокремити її з поміж інших законів, можна також розкрити крізь призму тих функцій, які вона виконує. Так, наприклад Конституція України виконує: юридичну, політичну, ідеологічну, установчу, правотворчу, регулятивну, охоронну, економічну, культурну, інформативну та деякі інші функції. [183, с. 52; 77, с. 53].

Особливий статус конституції також пов'язаний із місцем, яке вона займає в системі нормативно-правових актів. В Україні Конституція очолює систему нормативно-правових актів держави. Вона має найвищу юридичну силу відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції України. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати.

Другий різновид – конституційні закони. Як вид законів вони мають різне значення в різних країнах. Насамперед, під конституційними розуміють ті закони, які вносять зміни до тексту конституції або суттєво доповнюють його. Предметом їх регулювання є, власне, конституційні відносини. Класичним прикладом такого виду законів є „поправки” до Конституції США. Варто звернути увагу на те, що кожна із цих поправок є суттєвим доповненням тексту американської конституції. Періодичність прийняття подібних законів і масштабність змін, доповнень, що вносяться до конституції, неоднакова. Специфічною ознакою цих законів є особливий порядок прийняття, зазвичай кваліфікованою більшістю депутатів. У деяких країнах конституційними законами офіційно називають складові частини конституції. У таких країнах конституція не є єдиним нормативно-правовим актом, а складається із певної сукупності нормативно-правових актів. Прикладом такої ситуації є Австрія, де діє Конституційний закон 1920 р., а також Конституційний закон „Про нейтралітет” 1955 р. та деякі акти, прийняті у попередні роки. В Італії ж конституційними визнаються закони, що змінюють саму конституцію, ухвалюють статути областей спеціальної автономії або змінюють територію областей, регулюють діяльність конституційного суду, а також ті, які розширюють коло суб'єктів законодавчої ініціативи.

В Україні конституційні закони конкретизують окремі положення Конституції України. Від інших законів конституційні закони в Україні відрізняються низкою ознак. По-перше, особливою процедурою прийняття 2/3 від складу Верховної Ради України. По-друге, особливим предметом регулювання. По-третє, особливим розташуванням в системі нормативно-

правових актів. До таких законів, на думку Скакун О. Ф., можна віднести закони, які регламентують питання про виборчу систему в Україні, організацію та діяльність Верховної Ради України, Президента України, Конституційного суду України тощо [181, с. 350].

Також до конституційних законів можна віднести закони, якими вносяться зміни та доповнення до Конституції в порядку, визначеному в розділі XIII Конституції України [73].

На жаль, чинна Конституція України не дала перелік тих питань, які мають регулюватися за допомогою конституційних законів. Виходячи із аналізу статей Конституції України, конституційними законами мають регулюватися питання про внесення змін до Конституції України ст. 155, рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ст. 111 та деякі інші питання [73].

Третій різновид – так звані органічні закони. Це особливий вид законів, який має низку специфічних рис. Передусім, прийняття органічних законів прямо передбачено в Конституції України на основі так званих бланкетних норм останньої. Такі норми лише визначають коло питань, що мають бути врегульовані органічними законами. На відміну від конституційних законів, суть органічних законів полягає в тому, що вони доповнюють конституцію, не змінюючи її основних принципів. Так, ст. 63 Конституції Франції встановлює: „Органічний закон визначає порядок організації та функціонування Конституційної ради та її процедури”. Цікаво, що в Конституції цієї країни ще 12 статей передбачають прийняття органічних законів із питань, віднесених до сфери організації та діяльності виконавчої і судової влади. Ще конкретнішими виглядають відповідні положення Конституції Іспанії. Так, у ст. 81 сказано, що „Органічні закони – це закони, які стосуються основних прав і свобод, схвалюють статути про автономію, встановлюють порядок загальних виборів, а також інші спеціально передбаченні Конституцією закони” [50]. Органічні закони є характерними для таких держав, як Грузія, Естонія, Іспанія, Молдова, Португалія, США та інших.

Четвертий різновид – звичайні закони. Звичайним законам не притаманний комплексний характер – вони регулюють окремі соціальні інститути і види суспільних відносин. Особливість звичайних законів полягає в найбільш розповсюдженій процедурі прийняття. Закони приймаються простою більшістю голосів депутатів вищих органів влади. Звичайні закони поділяються на кодифіковані та поточні. До кодифікованих законів належать основи законодавства та кодекси. Основи законодавства – це закон, який встановлює принципи і визначає загальні положення регулювання відповідних галузей права чи сфер суспільного життя. Основи законодавства були розповсюджені в Радянському Союзі і зустрічаються серед українського законодавства. Так, в Радянському Союзі діяли Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік „Про оренду” від 23.11.1989 р. [128]. В Україні нині діють Основи законодавства України „Про охорону здоров’я” від 19.11.1992 р., які визначають правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров’я в Україні, регулюють суспільні відносини у цій галузі з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їхнє здоров’я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості [129].

Кодекс – це закон кодифікованого характеру, у якому на основі єдиних принципів об’єднані норми, що достатньо детально регулюють відповідну сферу суспільних відносин [120, с. 32]. Кодекс найчастіше належить до якої-небудь однієї галузі права. Кодифікація як форма систематизації нормативних актів відома з давніх часів та широко використовується сьогодні.

Кодекс має певні ознаки, якими він відрізняється від інших законів. По-перше, кодекс є формою систематизації нормативно-правових актів. По-друге, кодекс має специфічну структуру і побудову, яка відрізняє його від решти звичайних законів. Що ж стосується звичайних законів, то вони мають менш складну структуру. По-третє, проект кодексу створюється, як правило, групою науковців-фахівців у певній галузі юриспруденції, що є запорукою високого

рівня законопроекту та передумовою ефективності його реалізації. У свою чергу, звичайний законопроект може бути підготовлений одним автором. По-четверте, кодекс всебічно регулює велику групу суспільних відносин у певній сфері життєдіяльності суспільства та держави. Наприклад, Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р., зазначає в статті 1-й, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), які засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників [213]. Що ж стосується звичайного закону, то він регулює більш вузьку групу суспільних відносин.

Кодекси різняться за структурою. Відомо дві структури кодексів. По-перше, це інституційна структура. Ця структура побудови кодексу характерна, зокрема, для Цивільного кодексу Франції 1804 р. Суть цієї структури побудови кодексу полягає в тому, що у ньому відсутня загальна частина. Норми, які включаються до загальної частини, знаходять своє закріплення в конкретних інститутах, які послідовно розташовуються в кодексі. По-друге, це пандемічна система. Вона була вперше використана в Німецькому Цивільному Уложенні 1896 р. На відміну від інституційної системи пандемічна система передбачає наявність у кодексі загальної і особливої частин. Як правило, в загальній частині кодексу містяться положення загального характеру, які застосовуються для більшості інститутів, які закріплюються в особливій частині. Так, в Кримінальному Кодексі України від 05.04.2001 р. в ст. 11 закріплюється поняття злочину спільного для всіх видів злочину передбачених в особливій частині кодексу [78]. До цієї групи можна також віднести забезпечуючі (оперативні) закони [181]. Такі закони регламентують питання щодо введення в дію законів; ратифікацію міжнародних договорів тощо. Звичайно, ці закони суттєво відрізняються за об'єктом регулювання від інших законів та мають специфіку реалізації. Разом із цим, за своєю природою вони схожі і з рештою законів, які ми віднесли до цього виду законів.

П'ятий різновид – нормативні акти, які мають силу закону. Іноді ці акти називають делегованим законодавством. Формально вони не називаються

законами, а завжди мають якусь особливу назву, за якою їх можна відрізнити від інших актів (наприклад, у Франції – це дисонанси; у Великій Британії – накази королеви у Таємній раді; на Кубі – декрети-закони Державної ради; у В'єтнамі – частина указів Державної ради; в Іспанії – законодавчі декрети і декрети-закони Уряду тощо). Часто вони підлягають наступному затвердженню парламентом і є джерелами конституційного права, якщо містять відповідні норми. Будучи актами виконавчої влади, вони водночас регулюють дуже важливі питання, які відносяться, як правило, до сфери законодавчого регулювання. Прикладом може слугувати Указ президента Індії про націоналізацію ряду банків або Акт уряду Нігерії, що скасував федеративний устрій держави (1966 р.), а потім той же орган (уряд) відновив і реорганізував федерацію (1970 – 1976 р.р.). В Україні такі акти називаються декретами. У період з 1992 по 1994 роки Україна перебувала в глибокій економічній кризі, і тому Верховна Рада України делегувала законодавчу функцію Кабінету Міністрів України. Нині чинними залишилося небагато декретів, один із них є Декрет Кабінету Міністрів України „Про державне мито” від 21.01.1993 р. [137].

Однією із найважливіших класифікацій, на думку автора, є поділ законів за суттю на: правові та антиправові. Це обумовлене тим, що з позиції якості закону важливими є не тільки дотримання певних вимог при створенні закону, та чітко регламентованої в законодавстві процедури розгляду та прийняття закону. Важливими є також ті ідеї або принципи, яким має відповідати юридичний закон. Закон має відповідати справедливості, добру, правді, природному праву і природним правам. Світова практика свідчить про те, що закони можуть бути якісними з позиції форми, тобто відповідати високому рівню юридичної техніки, проте за своїм змістом носити антиправовий, антидемократичний характер. Яскравим прикладом цього є закони Німеччини 30 - 40 років ХХ ст. Ці закони відомий німецький спеціаліст у сфері філософії права Г. Радбрух називав „законним безправ'ям” [169, с. 91]. Досвід узаконеного безправ'я має також

колишній Радянський Союз. Жертвами антиправових, антидемократичних дій зі сторони Радянської влади стали мільйони українців.

Таким чином, закони мають бути не тільки легальними, але й правовими за своїм змістом. Питання про правовий закон належить до одних із найскладніших питань теорії права. З'ясуванню поняття правового закону безпосередньо, а частіше опосередковано, приділяли увагу дуже багато спеціалістів як на Заході, так і в колишньому Радянському Союзі: Алексєєв С. С., Керімов Д. А., Нерсисянц В. С., Тіхоміров Ю. О. та ін. В Україні проблема правового закону розглядається переважно в контексті проблеми правової держави. У цьому контексті дану проблематику досліджували: Козюбра М. І., Заєць А. П. та ін. Безпосередньо проблематику правового закону спробувала розкрити у своїй роботі: „Правовий закон: питання теорії та практики в Україні” Грищенко А. В. [25].

На думку автора, правильний науковий підхід до розуміння правового закону передбачає розглядати такий закон як складне соціально-історичне і правове явище.

У попередніх параграфах дисертації ми аналізували ознаки, які властиві якісному юридичному закону. Проте більшість з цих ознак властиві також антиправовим законам. Таким чином, що ж відрізняє правовий закон від антиправового? На нашу думку, правовий закон відрізняється від інших видів законів тими принципами, які лежать в його основі. Саме вони розкривають його суть та відрізняють його від антиправових, несправедливих і антидемократичних законів. Ці принципи покликані забезпечити єдність підходу до правового закону. До таких принципів, на думку автора, варто віднести наступні принципи:

1) принцип верховенства права. Правовий закон має відповідати принципу верховенства права. Вплив даного принципу на процес реалізації закону можна побачити, як на стадії створення закону, так і на стадії безпосередньої реалізації приписів закону. Однак зрозуміти вплив цього принципу на процес реалізації закону і на правовий закон, зокрема, важко не з'ясувавши його походження,

зміст і причини, які обумовили його появу в законодавстві України. Поява принципу верховенства права в законодавстві України не є випадковою. На початку незалежності України постало питання про необхідність оновлення існуючого і створення принципово нового законодавства. Це було перш за все пов'язано із тим, що законодавство, що діяло на території УРСР було застарілим і не відповідало потребам ні українського суспільства, ні держави.

Поява принципу верховенства права в законодавстві України пов'язана із його закріпленням у ст. 8 Конституції України. Однак сама Конституція не дала пояснення, яким чином реалізовувати цей принцип. Крім того, в ст. 8 Конституції поряд із принципом верховенства права були закріплені принципи верховенства Конституції та верховенства закону. При цьому не було однозначно визначено питання про підпорядкування принципу верховенства права Конституції і системи законодавства України. Враховуючи цю ситуацію у науковій літературі було обґрунтовано позицію про те, що зміст ч. 1 ст. 8 Конституції України варто розуміти у чіткому зв'язку із положеннями ст. 3 Конституції України [94, с. 51; 95, с. 107–110; 93, с. 38–39]. Аналогічна позиція почала застосовуватися у законах останніх років. Так в ч. 1 ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. зазначається: „суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави” [62].

На думку автора, варто в першу чергу виходити із того, що принцип „the rule of law” зародився в англо-саксонській правовій сім'ї. Загальновідомим є те, що ця правова сім'я суттєво відрізняється від романо-германської правової сім'ї, до якої власне належить Україна. Не варто забувати того, що одним із основних принципів романо-германської правової сім'ї є принцип верховенства закону. Вперше принцип верховенства права було сформульовано і проаналізовано англійським конституціоналістом А. Дайсі. У роботі „Вступ до вивчення конституційного права” вчений аналізував закономірності реалізації права саме в англо-саксонській правовій сім'ї, які виявляються в: абсолютному

верховенстві звичаєвого права; рівності перед правом, в контексті того, що кожна особа має підкорятися звичаєвому праву, яке застосується загальними судами; похідність англійського конституційного права від звичаєвого права, яке виражене в рішеннях суду [193]. Таким чином, на думку автора, хоча поява цього невластивого для романо-германської правової сім'ї принципу в Конституції України була виправданою з позиції недопущення існування антиправових законів, проте вимагала адаптації даного принципу до романо-германської правової сім'ї.

В українській науковій літературі висловлено багато думок щодо того, в чому виявляється принцип верховенства права. Дослідженням цього питання займалися такі відомі вчені, як: Головатий С. П., Дутка Г. І., Заєць А. П., Козюбра М. І., Колодій А. М., Котюк В. О., Малишев Б. В., Рабінович П. М., Тимошенко В. І. та ін. Одні науковці зазначають, що принцип верховенства права означає, принаймні, що закони держави мають, по-перше, відповідати праву, як мірі загальної та рівної для усіх, свободи та справедливості і, по-друге, у законах повинно бути встановлено обмеження приватного свавілля як особи (фізичної і юридичної), так і держави задля блага суспільства [25]. Інші науковці вважають, що принцип верховенства права означає визнання прав людини найвищою соціальною цінністю та надання їм загальнорегулятивного значення. Це включає, насамперед, верховенство Конституції, що закріплює і гарантує визнаний міжнародним співтовариством каталог прав людини, а також дотримання конституційної вимоги про правовий характер законів, найбільш предметним критерієм якого є невідчужувані права людини [37]. Принцип верховенства права полягає в тому, щоб парламент приймав закони, які відповідають принципам: справедливості, гуманізму; забезпечувати права, свободи і законні інтереси громадян; відобразити суспільні відносини, які склалися у країні [86, с. 21–31].

На думку автора, принцип верховенства права зводиться до верховенства загальнолюдських, морально-політичних цінностей, основною серед яких є

людина, її права, свободи, інтереси та потреби над волею та інтересами кланів, класів, різних груп та держави;

2) наступним принципом або ідеєю, яка лежить в основі правового закону є те, що він виражає всі групи прав людини, особливе місце серед яких посідають соціально-природні права людини і громадянина. Соціально-природні права мають низку особливостей. По-перше, особливістю соціально-природних прав є те, що вони є невід'ємними. Таким чином, жоден державний орган чи інший суб'єкт не може позбавити людину цих прав. По-друге, особливістю цієї групи прав є їхня загальність, яка виявляється у тому, що кожна людина володіє тими самими правами, що й інші люди, оскільки вони є життєво необхідними для існування людини і спрямовані на забезпечення її найважливіших потреб;

3) попередній принцип або ознака правового закону знаходить свою деталізацію в принципі пріоритету природних і невідчужуваних прав і свобод людини над правами і свободами держави і державної влади. У демократичній, правовій державі саме людина та її права і свободи є найвищою цінністю. Саме цей орієнтир має визначати всю діяльність держави і цьому немає альтернативи;

4) правовий закон ґрунтується також на принципі діалектичної єдності й гармонії прав та обов'язків усіх суб'єктів суспільних відносин;

5) закон є також правовим, якщо він відповідає природним законам і загальним вимогам природного права;

6) в основі правового закону лежить принцип справедливості. Принцип справедливості є одним із основних принципів права. Він тісно пов'язаний з принципом рівності і рівноправ'я. Від цього принципу походить принцип соціальної справедливості, який є одним із основних принципів соціальної держави. Принцип справедливості за своїм змістом є багатограним і охоплює більшість сфер людського життя.

Найголовнішою рисою принципу справедливості є те, що категорія „справедливість” – це перш за все оціночна категорія, яка оцінює ті чи інші економічні, політичні або інші соціальні правовідносини.

У контексті ознак правового закону, принцип справедливості проявляється в декількох аспектах. По-перше, принцип справедливості зводиться до справедливого розподілу рівної міри прав, свобод, обов'язків і відповідальності громадян перед державою та законом і держави перед громадянином і законом. У такому випадку принцип справедливості можна розглядати як критерій якості закону. Якщо приписи закону є справедливими, то такий закон є правовим; по-друге, принцип справедливості деталізується в принципі соціальної справедливості. Принцип соціальної справедливості є одним із найголовніших принципів соціальної держави. Він бере свій початок із ідеї щодо підтримки з боку суспільства і держави найменш забезпечених верств населення. Ця ідея реалізувалася на практиці через прийняття законів про бідних в деяких країнах Європи ще в 18 ст. [216, с. 14–15].

Цікавою в контексті розгляду питання про поняття та суть правового закону є позиція Нерсисянца В. С. Цілком логічною є його думка про те, що правовий закон є лише тоді правовим, коли він є формою права. Він зазначає, що правовий закон – це і є право, що одержало офіційну форму визнання, конкретизації і захисту, словом, – законну силу, тобто позитивне право, що володіє об'єктивними властивостями права. Правовий закон – це адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності і конкретності, необхідних для діючого позитивного права [116, с. 61]. При цьому він розглядає право як явище, яке має відповідати трьом основним принципам: а) формальна рівність суб'єктів відносин, тобто фактично різні люди є рівними завдяки наявності визначеної єдиної для всіх міри, цією мірою є право; б) формальна свобода, тобто формальна незалежність суб'єктів один від іншого; в) формальна справедливість (однаково рівна для всіх суб'єктів міра дозволів, заборон і зобов'язань, що виключає будь-які привілеї). Він зазначає, що в онтологічному аспекті право є формальною рівністю, причому, ця формальна рівність включає в себе такі елементи, як абстрактно рівну міру, формальну свободу і справедливість [116, с. 62]. Саме таким чином Нерсисянц В. С., який є представником формально-

юридичної концепції права, дає відповідь на питання про те, що таке право і правовий закон як форма права. Ця концепція права має певні переваги. Вона відділила загальне „формальне” право від часткового „фактичного” права. Таким чином, було створено передумову для визначення загального, незмінного і універсального права. У теоретичному аспекті це одна із найцікавіших і найкращих теорій права. Проте ця теорія оминає фактичні аспекти права. Отже, якщо ми приймемо цю теорію як єдино правильну, ми позбавимо право його фактичної сторони, що буде стосуватися принципу справедливості як принципу, який має багато проявів. Крім того, важливо сказати, що право існує для регулювання фактичних відносин, а не формальних. Якщо ми будимо уникати фактичної сторони, то право і правовий закон, зокрема, перетворяться на ідею, яка немає практично жодної цінності, окрім наукової. Як зазначає Керімов Д. А. : „Право – це перш за все життя, а не формально-абстрактне його відображення” [58, с. 58];

7) правовий закон виражає принцип рівності і рівноправ'я всіх громадян перед законом і перед державою;

8) правовий закон засновано на принципі моральності, мистецтва добра і справедливості. Право не може бути засобом придушення і гніту певних класів, соціальних груп. Воно є засобом управління суспільством і державою, є інструментом становлення і розвитку демократії, зміцнення правозаконності і правопорядку. Воно є засіб консолідації суспільства, народу і нації. У зв'язку із цим, законодавство повинно мати моральний характер, опиратись на мораль, на правду. Право і правове законодавство завжди є моральним правом. Проте не будь-яка мораль може вважатися принципом права. Мораль є і в злочинних угрупованнях та інших групах та об'єднаннях людей. Тому, мова йде про мораль, загальновизнану суспільством. Аморальне законодавство є антиправовим законодавством, авторитарним або злочинним законодавством. Таке законодавство, яке наносить шкоду державі, суспільству, людям, природі, матеріальній і духовній культурі суспільства;

9) у правових законах знаходить своє відображення принцип свободи та відповідальності за правопорушення;

10) правові закони засновано також на принципі народовладдя або суверенітету народу, від якого походять суверенітет і незалежність держави;

11) правові закони – це закони, які виражають загальнонародні потреби, інтереси і прагнення;

12) правові закони – це закони, які мають науково обґрунтований характер. Такі закони є раціональними та мудрим. Розглядаючи цю ознаку правового закону, на думку автора, варто звернутися до поглядів Ш. Л. Монтеск'є. Отже, Монтеск'є ставив такі вимоги до закону: а) стиль закону має бути простим і точним; б) визначення мають бути максимально абсолютними, а не відносними, що зменшують можливість різних індивідуальних тлумачень; в) закони мають обмежуватися реальним і актуальним та оминати метафоричне і гіпотетичне; г) закони не мають бути занадто важкими, оскільки вони розраховані на людей середнього інтелектуального рівня; вони не мають являти собою вправи у логіці, а мають відповідати звичайному порядку мислення середньої людини; г) перш за все закони мають бути добре продуманими, практично потрібними і не мають суперечити почуттю розумності, справедливості та природі речей, оскільки слабкі, непотрібні і несправедливі закони спричиняють негативний вплив на всю законодавчу систему [109, с. 157];

13) правові закони – це закони, які виражають державну політику і її основні завдання і функції, які стоять перед суспільством і відображають основні закономірності економічного, політичного, морального і соціального розвитку суспільства;

14) по своїй суті і природі ці закони мають договірний характер або ж є угодою, рішенням різних органів влади про форму і зміст закону;

15) такі закони мають не класовий, а загальнонародний і міжнародно-правовий характер.

Авторитарні, неправові закони, авторитарна і антидемократична системи права та законодавства будуються на полярно протилежних принципах і засадах,

які засновані на фізичному або військово-політичному насильстві над особою, на принципах нерівності й нерівноправності між класами і соціальними групами – відповідно і громадянами, на експлуатації людини людиною або державою людини, на пригнобленні, на страху перед диктатором чи правоохоронними або силовими органами, на терорі, деспотизмі й антинародній політиці в різних сферах соціального життя, на принципі антиморальності й антидемократії тощо. Тому від характеру законів та їхньої реалізації безпосередньо залежить режим законності й правопорядку. Законність і правопорядок – це основа нормального функціонування правового суспільства і держави. Виконання і дотримання аморального, абсурдного, антидемократичного і антинаукового законодавства фактично призводить до беззаконня, безпорядку, свавілля і хаосу, до деградації та кризи в економічному, політичному і соціальному розвитку тощо.

Критерієм класифікації законів може бути частота реалізації їх норм. Варто зазначити те, що норми законів реалізуються не з однаковою частотою. Одні норми реалізуються частіше, інші – рідше. Так, наприклад закон, яким вносяться зміни до закону, або закон, яким ратифікується міжнародний договір, реалізуються одноразово. Інші ж закони, наприклад: процесуальні кодекси, звичайні закони – реалізуються багаторазово. Крім того, на нашу думку, варто звернути увагу на те, що існує різна частота реалізації не тільки законів, але й різна частота реалізації статей в межах одного юридичного закону.

На нашу думку, за методами і способами реалізації законів юридичні закони можна поділити на: демократичні та антидемократичні. Реалізація законів не завжди може відбуватися демократичним шляхом. Інколи для реалізації приписів законів можуть застосовуватися антидемократичні та антиправові методи і способи. Такі методи і способи реалізації закону є характерними для тоталітарних режимів, для реалізації антиправових, антидемократичних законів. Вони, як правило, пов'язані із приниженням особи, нехтуванням належними їй правами і свободами, нав'язуванням волі пануючої верхівки решті населення.

У залежності від важливості реалізації самого закону для суспільства закони можна поділити на: а) першочергові (наприклад, Закон України „Про Державний бюджет України на 2013 рік” від 06.12.2012 р. або Закон України „Про затвердження Указу Президента України „Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації”” від 12.02.2010 р.) та поточні (наприклад, Закон України „Про космічну діяльність” від 15.11.1996 р.) [140, 148, 150]. Безперечно, реалізація кожного закону є важливою для суспільства і держави. Разом із тим, можливі певні питання в економічній, соціальній та інших сферах суспільного та державного життя, які потребують негайного вирішення. Мова йде, про питання щодо невідкладного реформування економіки України, вирішення важливих, невідкладних соціальних питань, а також у випадках екологічних катастроф та необхідності подолання наслідків стихійного лиха. За таких обставин суб’єкти, на яких покладається обов’язок реалізації такого закону, мають реалізувати його в терміни, визначені законодавством, поряд із реалізацією інших законів. Можуть бути і інші підстави для класифікації юридичних законів.

Висновки до розділу 1

1. Для одержання найбільш достовірних наукових результатів було застосовано загальнонаукові та конкретно-наукові методи, а також проведений аналіз наукової літератури, присвяченої питанням про: поняття, суть, ознаки, функції, призначення та якість юридичного закону, поняття і суть процесу реалізації закону та його ефективність, а також про загальні закономірності та особливості даного процесу. Це дозволило сформулювати авторську позицію відносно: ознак, яким має відповідати якісний юридичний закон; видів юридичних законів; співвідношення понять реалізації права та реалізації закону; питання про форми та види реалізації закону в Україні; основних проблем ефективності реалізації закону; питання про поняття загальних

закономірностей реалізації закону; видів загальних закономірностей реалізації закону; особливостей реалізації закону в Україні.

2. Важливою передумовою ефективності процесу реалізації закону та отримання позитивних результатів такої реалізації є належний рівень якості юридичного закону. Якість закону – це комплексна категорія, яка полягає у поєднанні ознак закону, які у своїй сукупності визначають його як окремий вид нормативно-правових актів, який посідає особливе місце у системі законодавства держави, а також вимог, яким він має відповідати.

3. Серед груп ознак якісного юридичного закону можна назвати наступні:

а) ознаки, які є спільними для всіх нормативно-правових актів і, в тому числі, для законів: 1) юридичний закон регулює основні, найбільш значимі, найважливіші суспільні відносини; 2) нормативність; 3) загальнообов'язковість; 4) формальна визначеність; 5) юридичний закон має межі дії; б) ознаки юридичного закону, які хоча властиві й іншим нормативно-правовим актам, проте по відношенню до закону мають певну специфіку: 1) особливий статус суб'єктів, які приймають закон; 2) особлива процедура прийняття; 3) особлива, чітко визначена внутрішня форма та зовнішня структура; 4) особлива процедура скасування і внесення змін; в) ознака, якою закон відрізняється від інших нормативно-правових актів: вища юридична сила в правовій системі України.

4. Комплексна природа якості закону передбачає дотримання певних вимог, які є передумовами реалізації його приписів: 1) вимога щодо змісту приписів закону, які виявляються в необхідності адекватного відображення і узгодження у законі прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права; 2) вимога адекватного розподілу прав та обов'язків між суб'єктами права; 3) своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин; 4) оптимальність рішення, яке покладено в основу нормативно-правового регулювання; 5) ресурсне забезпечення закону; 6) вірно сформульовані мета і завдання закону; 7) правильний вибір методу нормативно-правового регулювання;

8) гарантованість правових можливостей суб'єктів права; 9) дотримання вимог законодавчої техніки при створенні закону.

5. Існує багато видів юридичних законів. Кожен різновид закону має свою специфіку, яка стосується його змісту, форми та об'єкту регулювання. Їх можна класифікувати за: юридичною силою; структурою; порядком видання; строком дії; інтенсивністю реалізації приписів закону; методами і способами реалізації законів; важливістю реалізації приписів та іншими підставами. Можуть бути і інші критерії класифікації.

6. На думку автора, важливішим є поділ законів за методами і способами реалізації законів на: демократичні та антидемократичні та, у залежності від важливості реалізації самого закону для суспільства: на першочергові та поточні. Запропонована класифікація дозволяє розкрити специфічні риси реалізації відповідних видів юридичних законів.

РОЗДІЛ II

Реалізація закону: поняття, форми, умови та ефективність

2.1. Поняття і суть реалізації закону

Великий мудрець Стародавньої Греції Геракліт Ефеський писав „народ має захищати закон, як свою фортецю, як свою захисну стіну” [111, с. 72]. Ці слова визначають ту роль, яку виконують закони та вся система національного законодавства в житті суспільства. Безперечно, система національного законодавства та закони як важливі її компоненти, в сучасній Україні мають повною мірою сприяти позитивному, якісному перетворенню всіх сфер життєдіяльності українського суспільства. За роки незалежності України велася і нині продовжується інтенсивна робота, пов’язана із вдосконаленням чинного законодавства, зокрема, законів та підзаконних нормативно-правових актів, а також із створенням нового законодавства.

Разом із тим не варто забувати того, що будь-який нормативно-правовий акт, у тому числі й закон, є лише певним текстом з юридичним змістом. Головне призначення правових норм, які закріплені в статтях законів, перетворитися із сфери необхідного у сферу реального життя. Тільки реальний регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх регулювання та охорони складає істинне призначення закону та всієї системи законодавства України в цілому. Без реалізації в реальному житті, закони залишаються лише формально існуючою сукупністю правил або матеріально закріпленими ідеями.

Саме тому особливої ваги набуває процес реалізації закону. Саме він відображає ту послідовність дій, той алгоритм, який поєднує правило поведінки та діяльності, яке закріплене в статті закону, та результат, який має бути досягнутий внаслідок реалізації закону. Однак не варто забувати того, що реалізація закону є надзвичайно складним і багатогранним процесом. Такий стан речей обумовлений тим, що даний процес має складну природу, яка формується під впливом великої кількості різноманітних чинників. Кожен із цих чинників, має свій вплив на природу процесу реалізації закону, що у свою

чергу визначає індивідуальність та неповторність процесу реалізації кожного юридичного закону.

Варто зазначити те, що в юридичній літературі дослідження питання про процес реалізації закону має певну специфіку. По-перше, варто звернути увагу на те, що питання про процес реалізації закону, як правило, аналізується в контексті аналізу практики реалізації конкретного юридичного закону. Ці наукові дослідження, які, як правило, проводяться на галузевому рівні мають значну наукову, а особливо практичну цінність. Однак вони переважно присвячені конкретним проблемам реалізації певних юридичних законів та залишають поза увагою власне сам процес реалізації закону. По-друге, значна частина досліджень процесу реалізації закону проводилася в контексті досліджень процесу реалізації права. Це було насамперед обумовлене тим, що юридична наука радянської доби фактично ототожнювала право та систему законодавства. Таким чином, аналізуючи наукові праці того періоду можна переконатися в тому, що теоретичні розробки різних проблем процесу реалізації права фактично охоплювали також питання, які стосувалися процесу реалізації закону. На нашу думку, варто зазначити те, що ототожнення процесу реалізації права та процесу реалізації закону є неможливим. Це пов'язано насамперед із тим, що право і закон не є тотожними категоріями. Отже, говорити про процес реалізації права та процес реалізації закону варто, як про два різних процеси, які, втім, є взаємопов'язаними. По-третє, в науковій літературі поряд із аналізом реалізації права та реалізації закону аналізується також реалізація правових норм. Особливістю цих досліджень є те, що вони фактично не розмежовують процеси реалізації права та правових норм [100, 171, 181, 205]. Безперечно, ознаки норми права такі ж, що й права в цілому. Однак норма не має такої ознаки, як системність, оскільки вона регулює групу певних суспільних відносин і лише в сукупності з іншими, узгодженими з нею нормами складає систему права [181, с. 298]. Таким чином, право і норма права співвідносяться, які система і її елемент. Однак, аналізуючи реалізацію правових норм ми отримуємо певне уявлення про реалізацію права в цілому.

На нашу думку, важливим в контексті цього дослідження є з'ясування питання про те, чим є процес реалізації закону? Як процес реалізації закону співвідноситься із процесом реалізації права? Яка природа взаємодії цих двох процесів? Варто звернути увагу на те, що в юридичній літературі існує багато поглядів на те, чим є дані процеси, які їх компоненти та суть. Однак єдиного підходу до розуміння процесу реалізації права та процесу реалізації закону досі в юридичній літературі немає. Таким чином, слушною є наукова позиція Каюмова А. Д., який звертає увагу на те, що в юридичній літературі існують лише окремі позиції провідних вчених щодо цього питання [54, с. 83].

Отже, спробуємо розглянути та проаналізувати деякі з них. У вітчизняній юридичній літературі склалося декілька підходів до розуміння реалізації права. Кожен із цих підходів є в певній мірі оригінальним і, безперечно, заслуговує на увагу. Так, Копейчиков В. В. розкриває реалізацію права в контексті реалізації регулятивної функції права. Він звертає увагу на те, що сутність права, його соціальне призначення полягають у тому, що воно відіграє в суспільстві роль особливого регулятора між людьми [43, с. 177]. Це призначення права, на думку вченого, реалізовуватиметься лише тоді, коли приписи норм права (заборони, дозволи, зобов'язання, заохочення) втілюватимуться в поведінці відповідних суб'єктів. Тобто поведінка суб'єктів має здійснюватися за правилами, які встановлюють норми права. Таким чином, робиться висновок про те, що реалізація норм права є втіленням положень правових норм у фактичній поведінці та діяльності суб'єктів права. Отже, через реалізацію норм права, на думку вченого, досягається результат, зміст якого був закладений законодавцем при виданні норми права. Тому своєчасна й точна реалізація правових норм, на думку вченого, – це найважливіша передумова додержання та зміцнення правопорядку.

Оригінальність підходу до розуміння процесу реалізації права, який був запропонований Копейчиковим В. В., виявляється ще в тому, що він пропонує розглядати реалізацію норм права з об'єктивного та суб'єктивного боку. Об'єктивний бік реалізації норм права являє собою виконання правомірних

діянь у місцях і в терміни, передбачені нормами права. Отже, з об'єктивного боку реалізація норм права, завжди здійснюється правомірною поведінкою відповідних суб'єктів. Суб'єктивний бік реалізації норм права виявляє ставлення суб'єкта до правових вимог і стан його волі у момент здійснення дій, що вимагаються правом. Вчений звертає увагу на те, що при зникненні бажання щодо забезпечення відповідності своєї поведінки до правових вимог припиняється процес реалізації права [43, с. 177].

Безперечно, цікавим у контексті розгляду цього питання є науковий доробок Скакун О. Ф. В цілому вона розглядає реалізацію правових норм як втілення розпоряджень правових норм у правомірній поведінці суб'єктів права, в їхній практичній діяльності [181, с. 418]. Вона звертає увагу на те, що реалізувати нормативні розпорядження, що містяться в законах та інших нормативно-правових актах, означає втілити в життя – у суспільні відносини, поведінку громадян – волю законодавця та інших суб'єктів правотворчості, спрямовану на встановлення правопорядку. Без такої реалізації право втрачає своє соціальне значення і призначення. Разом із тим, звертається увага на те, що реалізацію права можна розглядати: по-перше, як процес і, по-друге, як кінцевий результат.

У контексті механізму правового регулювання розглядає процес реалізації права Марчук В. М. Варто зазначити те, що вчений розглядає реалізацію права в контексті реалізації правових норм, як елементів системи права. На його думку, реалізація правових норм являє собою завершальний етап правового регулювання. На думку вченого, під правовим регулюванням суспільних відносин варто розуміти вольову діяльність численних та різноманітних суспільних суб'єктів, у процесі якої: визначаються моделі цих відносин, докладаються зусилля до перетворення цих моделей в об'єктивну правову дійсність суспільного життя та оптимальним здобутком (підсумком) якої є фактичне досягнення модельованих результатів, тобто бажаного стану регульованих відносин [100, с. 180]. Безперечним є те, що процес правового регулювання, залежно від конкретних обставин або в конкретних ситуаціях,

може бути більш-менш складним та деталізованим. В цілому, можна виділити декілька основних етапів даного процесу. По-перше, створення правових норм, тобто розробка та прийняття нормативно-правових актів або санкціонування усталених звичаїв та ділових узвичаєнь як правових норм. Наступним є етап, на якому правові норми отримують статус еталону суспільної поведінки. Цей етап включає: а) видання, оприлюднення правових норм та доведення їх до відома громадян і конкретних виконавців; б) сприйняття їх в такій ролі суспільством. Завершальним є етап реалізації правових норм, що означає фактичну реалізацію правових приписів в реальній суспільній практиці в різних формах з використанням різних засобів і способів.

Певне дослідження правового регулювання проводилося вченими Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, зокрема: Тарахонич Т. І. та Бобровник С. В. Реалізація права в романо-германській правовій сім'ї розглядається вченими, як складний процес, який включає: а) механізми реалізації права; б) форми реалізації права [191, с. 450–453].

Певні дослідження реалізації права проводилися вітчизняними вченими в межах філософії права. Реалізацію права вчені розглядають, як певну форму буття права. Так, зокрема, робиться висновок про те, що аналіз правової реальності дає можливість виділити в ньому такі форми буття права, що у сукупності виражають динаміку правової реальності: 1) світ ідей: ідея права; 2) світ знакових форм: правові норми і закони; 3) світ взаємодій між соціальними суб'єктами (правове життя) [207, с. 179].

Вагомий внесок у дослідження питання про реалізацію права зробив Решетов Ю. С. Розкриваючи питання про реалізацію права, вчений звертає увагу перш за все на внутрішню будову даного процесу. На його думку, в основі реалізації норм права лежить правомірна поведінка та діяльність. Він зазначає, що характерна, якісна визначеність реалізації права втілюється в тому, що це процес, який зводиться до правомірної поведінки та діяльності. В своїх дослідженнях вчений розглядає реалізацію права в контексті реалізації правових норм. Він вважає, що навколо поведінки та діяльності групуються

соціально-політичні, ідеологічні, організаційні та інші фактори реалізації правових норм, мотиви та особистісні властивості її учасників. Через призму правомірної поведінки та діяльності реалізація норм права розкривається зі сторони її внутрішньої єдності [171, с. 57–65].

Таким чином, оскільки процес реалізації права, на думку Решетова Ю. С., зводиться до правомірної поведінки та діяльності, то в якості структурних одиниць, взаємодія яких викликає та забезпечує властиву механізму реалізації норм права особливість, виступають різні види правомірної поведінки. Ці види правомірної поведінки повинні, на думку вченого, відрізнятися специфічною визначеністю суб'єктів [171, с. 57–65]. Важливо звернути увагу на те, що саме питання про суб'єктів реалізації правових норм спеціально в юридичній літературі майже не досліджувалося. Наукові дослідження радянської доби і пізніші наукові дослідження в основному були спрямовані на дослідження суб'єктів, які займаються застосуванням норм права. Проте, ще в радянську добу в теорії права були запропоновані класифікації і характеристики суб'єктів права. Так, Алексеев С. С. виділяє такі групи суб'єктів права: по-перше, – це індивідуальні суб'єкти; по-друге, – це колективні суб'єкти і по-третє, – це суспільні утворення. Відома вчена Халфіна Р. О. виділяє наступні види учасників правовідносин: по-перше, – це громадяни; по-друге, – держава; по-третє, – державні органи; по-четверте – суспільні організації і по-п'яте – це юридичні особи. Кудрявцев В. М. виділяє наступних суб'єктів правової поведінки: по-перше, – громадяни; по-друге, – це трудові колективи; по-третє, – це суспільні організації; по-четверте, – це державні органи і по-п'яте, – це держава [2, с. 101; 210, с. 57; 80, с. 69]. Однак лише навівши класифікацію суб'єктів, на думку Решетова Ю. С., недостатньо для того, щоб в повній мірі зрозуміти процес реалізації права і з'ясувати питання про його складові частини. Для вірного виділення основних компонентів механізму реалізації норм права вчений пропонує виділити три відносно самостійні аспекти цього механізму.

По-перше, реалізацію норм права можна розглядати з позиції виділення цілісної ділянки правомірної поведінки громадян, їх організацій, які є безпосередніми учасниками суспільних відносин, що регулюються нормами права. На думку вченого, характер цієї правомірної поведінки впливає із природи суспільних відносин, які регулюються за допомогою правових норм. Таким чином, аналіз реалізації права в цьому аспекті дозволяє встановити, яким чином безпосередньо досягається результат реалізації норм права. Такий аналіз розкриває активну роль самих суб'єктів суспільних відносин, яка виявляється в їхньому русі, стабілізації та виконанні. Тут, на думку вченого, фактично відбувається саморегулювання учасниками суспільних відносин власної поведінки, оскільки остання узгоджується із приписами правових норм. Таке узгодження волі суб'єктів із приписами правових норм відбувається без втручання будь-яких спеціальних органів державної влади ззовні. У такий спосіб відбувається втілення заданої суспільної програми. Ця програма зафіксована в нормах права. Вона, на думку вченого, спрямовує поведінку суб'єктів суспільних відносин по каналам прямого зв'язку.

По-друге, реалізацію норм права варто розглядати в аспекті виділення цілісної ділянки правомірної діяльності відповідних суб'єктів, які здійснюють індивідуально-правове регулювання. Це дозволяє з'ясувати, як, яким чином стимулюється, направляється, організовується та забезпечується правомірна поведінка суб'єктів реалізації правових норм. У цьому випадку дається правове обґрунтування поведінки відповідних суб'єктів суспільних відносин, які здійснюють виконання правових норм. Таким чином, визначається спрямування дій суб'єктів суспільних відносин, здійснюється зовнішній контроль над ними. Реалізація норм права виявляється у здійснюваному індивідуально-правовому регулюванні. З цієї позиції характеристика реалізації правових норм передбачає врахування специфіки всіх тих суспільних відносин, здійснення яких пов'язане із індивідуально-правовим регулюванням.

По-третє, відносно самостійним аспектом реалізації правових норм є цілісна ділянка правомірної поведінки учасників індивідуально-

регламентованих суспільних відносин. Ця поведінка здійснюється в межах суспільних відносин, які регулюються за допомогою норм права. Саме на цьому виді поведінки засноване індивідуально-правове регулювання. Ця ділянка правореалізації найбільш тісно пов'язана з іншою, відносно самостійною ділянкою реалізації права. Це обумовлено тим, що вона актуалізується індивідуально-правовим регулюванням.

Розмежування зазначених аспектів розгляду питання щодо процесу реалізації норм права дозволяє виділити в його складі наступні елементи: 1) цілісна ділянка правомірної поведінки, яка виявляється в саморегулюванні суб'єктами реалізації правових норм своєї поведінки; 2) цілісна ділянка правомірної діяльності суб'єктів суспільних відносин, які здійснюють індивідуально-правове регулювання; 3) цілісна ділянка правомірної поведінки суб'єктів індивідуально-регламентованих суспільних відносин.

Цікавими є також у контексті питання, що розглядається, дослідження відомого російського вченого Фаткуліна Ф. М. Вчений також розглядає реалізацію права в контексті реалізації правових норм. Під реалізацією правових норм вчений розуміє втілення в регульованих ними актуальних суспільних відносинах усього того, що в цих нормах закладено [205, с. 253–257]. Вчений розглядає реалізацію права як явище багаторівневе. Він пропонує наступну класифікацію рівнів реалізації права.

По-перше, рівні реалізації права, на його думку, можна поділити залежно від того, які норми, статутного або іншого виду реалізуються. Статутні норми визначають загальний правовий статус учасника суспільних відносин. Реалізація статутних норм є базовою. Саме тому, на думку вченого, ці норми можна розташувати на іншому, більш високому рівні ніж інші норми. Крім того, варто звернути увагу на те, що в процесі реалізації інших видів норм опосередковано реалізуються статутні норми. Саме статутні норми супроводжують та визначають напрямок реалізації інших видів норм. Таким чином, будь-які зміни, які відбуваються на рівні статутних норм, неминуче позначаються на правореалізації в цілому.

На процес реалізації права істотно впливають особистісні властивості суб'єктів, які беруть участь у цьому процесі. Ці властивості складають статус, яким володіє кожен суб'єкт процесу правореалізації. На думку Фаткуліна Ф. М., варто виділяти загальний та спеціальний статуси. До загального правового статусу належать:

– громадянство як юридично визнана належність людини до певного державно-організованого суспільства, яка виражає основні напрямки та сфери її взаємодії із державою. Така взаємодія знаходить свого відображення у взаємних правах та обов'язках держави перед громадянином та громадянина перед державою;

– правосуб'єктність як юридично визнана здатність особи самостійно мати: 1) суб'єктивні права, свободи, повноваження та обов'язки (правоздатність); 2) своїми діями здійснювати їх (дієздатність); 3) нести відповідальність за їх порушення (деліктоздатність);

– загально-регулятивні права, свободи, обов'язки та повноваження, як певні види, міра або сфери можливої, належної або можливої та належної поведінки, які однакові для всіх учасників врегульованих правом відносин;

– загально-правові принципи та охоронювані законом інтереси діяльності учасників суспільних відносин, які врегульовані за допомогою права;

– позитивна юридична відповідальність, яка визначається як усвідомлення правових властивостей своїх дій (бездіяльності), та співвіднесення їх із діючим законодавством, а також готовність нести відповідальність перед державою та суспільством.

Що ж стосується спеціального правового статусу, то вчений вважає, що він ніби накладається на систему юридичних категорій, які утворюють загальний правовий статус. Суб'єкти права, які наділені цим статусом, володіють деякими додатковими правами, обов'язками та повноваженнями. Однак ці права, обов'язки та повноваження є загальними для всієї даної учасників регульованих суспільних відносин. Важливо звернути увагу на те, що зв'язки між цими рівнями правореалізації мають субординаційний характер. Це обумовлене тим,

що існує певна залежність використання та застосування нестатутних норм від статутних.

По-друге, вчений звертає увагу на те, що не на одному рівні перебувають процеси реалізації матеріально-правових, владно-управлінських, контрольно-наглядових та процесуальних (процедурних) норм права. Управлінські норми можуть приймати участь в реалізації матеріально-правових норм. Так, наприклад, при укладенні договору купівлі-продажу певної продукції виникає необхідність в індивідуально-правовому регулюванні, видачі ліцензії на право зайняття певним видом господарської діяльності. Це питання регулюється Законом України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" від 01.06.2000 р. [151]. Також реалізацію матеріальних норм можуть супроводжувати процесуальні та процедурні норми. Так, наприклад, у разі виникнення спору між сторонами договору, вони у випадках, передбачених законодавством, мають право звернутися за захистом своїх порушених прав до суду. У такому випадку процес вирішення господарським судом господарських спорів буде регулюватися Господарським процесуальним кодексом України від 16.01.2003 р. [23]. Що ж стосується процедурних норм, то тут прикладом може бути процедура внесення змін до Конституції. Це питання, зокрема, в Російській Федерації, регулюється Федеральним Законом РФ „Про порядок прийняття та вступу в силу виправлень до Конституції РФ” № 33 - ФЗ від 04.03.1998 р. [119].

Що стосується контрольно-наглядових норм, то вони супроводжують правореалізаційні процеси в цілому. Це питання, зокрема, в Російській Федерації регулюється Федеральним Законом РФ „Про державний контроль за здійсненням міжнародних автомобільних перевезень і про відповідальність за порушення порядку їхнього виконання” №127 - ФЗ від 24.07.1998 р. [118].

По-третє, не на одному рівні знаходяться процеси реалізації тих правових норм, які мають потребу подальшої конкретизації в інших нормативно-правових актах та норм, які такої конкретизації не потребують.

Наведені вище рівні реалізації права доповнюють один одного та частково перетинаються в процесі реалізації і права, і закону. Проте всі вони необхідні для створення цілісного уявлення про особливості реалізації певних видів (комплексів) правових норм.

Крім того, вчений пропонує ще одну класифікацію рівнів реалізації норм права в залежності від того, який із складових елементів норми права реалізується. Отже, пропонується виділяти реалізацію: гіпотези, диспозиції та санкції норми. Фаткулін Ф. М. звертає увагу на те, що така класифікація відбиває глибинні закономірності правового впливу на суспільні відносини, зміст та динаміку різного типу диспозиційних і забезпечувальних правовідносин.

Цікавими є також напрацювання щодо цього питання Лазарева В. В. Під реалізацію права вчений розуміє діяльність, узгоджену із волею, яка виражена в законі. Він розглядає реалізацію права з двох позицій: як процес і як результат.

На нашу думку, варто звернути увагу на те, що процес є надзвичайно складною та багатогранною категорією. З позиції філософії процес – це сукупність послідовних дій для досягнення певного результату [190, с. 200–208]. Як правило, для процесу властиві наступні складові елементи: об'єкт, суб'єкт, мета, завдання, засоби, початок і кінець процесу, певні його стадії, проміжок часу, за який проходить весь процес або певні його етапи, кінцевий результат.

Що ж стосується кінцевого результату реалізації права, то він, на думку Лазарева В. В., виявляється в досягненні повної відповідності між вимогами норм права щодо вчинення певних дій або утримання від їх вчинення та сумою фактично вчинених дій. Наявність такої тотожності повинна призвести до позитивного результату, досягнення тієї мети, яку ставив перед собою законодавець, створюючи відповідну норму.

Окремо досліджується питання про роль поведінки в процесі реалізації права. Вчений звертає увагу на те, що поведінка людини з позиції юриспруденції може бути правомірною, неправомірною та юридично

байдужною. Остання до реалізації правових норм прямого відношення немає. Неправомірна поведінка перешкоджає досягненню кінцевих цілей права та завжди спричиняє реалізацію відповідних санкцій. Воно є тільки підставою до порушення процесу реалізації каральних норм права. Сама ж реалізація правових норм досягається виключно правомірною поведінкою.

Також Лазарєв В. В. пропонує провести класифікацію форм реалізації правових норм на підставі різних критеріїв. З погляду рівня (глибини) реалізації положень, які містяться в нормативних актах, він виділяє: 1) реалізацію загальних приписів, що містяться в преамбулах законів, у статтях, які фіксують загальні завдання і принципи права та правової діяльності; 2) реалізацію (поза правовідносинами) загальних норм, які встановлюють правовий статус та компетенцію; 3) реалізацію в конкретних правовідносинах конкретних правових норм.

За таким критерієм, як суб'єкт реалізації права, вчений виділяє дві форми: індивідуальну та колективну, тому що деякі вимоги права не можна втілити в життя без відповідного колективу.

За характером правореалізуючих дій, обумовлених змістом правової норми пропонується класифікація на: дотримання, виконання, використання та застосування права.

Вагомий внесок в дослідження процесу реалізації права вніс Сапун В. А. Він розглядає реалізацію права в контексті використання правових засобів. Саме такий підхід, на його думку, дозволяє дослідити використання правових засобів у практичній діяльності, в контексті вирішення конкретних практичних завдань. Вчений розглядає правові засоби як первинний елемент правової дійсності. Крім того, на думку вченого, саме право є системою правових засобів. Такий висновок базується на тому, що з позиції інструментального підходу до розуміння права, право діє не саме по собі, виключно як єдине явище соціальної дійсності, а через правові засоби. Саме від якості правових засобів, коректного та досконалого їхнього використання залежить в кінцевому підсумку ефективність права [177, с. 78–99].

Вчений виділяє три групи правових засобів:

1) до першої групи належать правові засоби, які складають нормативну основу механізму реалізації права. Вони формуються в законодавстві в результаті правотворчої законодавчої діяльності. До таких правових засобів у механізмі реалізації права належать, наприклад, акти державної реєстрації товариств, документи, які фіксують внесення змін та доповнень до статуту або затвердження статуту в новій редакції;

2) до другої групи належать правові засоби, які створюються органами державної влади в результаті правозастосовчої діяльності. Вони, у передбачених законодавством випадках, використовуються суб'єктами правореалізації. Правозастосовча діяльність, серед інших функцій, здійснює функцію індивідуального, підзаконного регулювання суспільних відносин, яка спрямована на конкретизацію прав та обов'язків, визначення їхньої міри та обсягу. Акти, що конкретизують право, належать до механізму реалізації права та використовуються суб'єктами в їхній подальшій діяльності. В цілому правові засоби, які створюються правозастосовними органами, схожі з правовими засобами першої групи, але мають вагомі відмінності. По-перше, вони мають підзаконний характер, а отже, повинні відповідати закону і не суперечити йому; по-друге, вони створюються правозастосовними органами в межах їх повноважень та відповідно до їх компетенції;

3) до третьої групи належать правові засоби автономного значення. Вони можуть формуватися безпосередньо самими суб'єктами, які не володіють державно-владними повноваженнями для подальшого використання їх в процесі реалізації права. У цих випадках, також використовуються механізм реалізації права в якості засобів внутрішньої або локальної дії. Так, наприклад, загальні збори кооперативу можуть приймати та змінювати правила внутрішнього трудового розпорядку членів кооперативу, положення про оплату праці, про матеріальну відповідальність за збиток, заподіяний майну кооперативу, інші внутрішні акти кооперативу. Усі вони містять низку правових засобів, що становлять механізм реалізації права.

Отже, з наведених вище правових засобів складається структура механізму реалізації права, з позиції її побудови відповідно до характеру діяльності суб'єктів, які формують правові засоби з метою їхнього практичного використання.

Сапун В. А. зазначає, що правові засоби в механізмі реалізації права відрізняється універсальним характером. Вони забезпечують оптимальну правомірну поведінку в сфері правового регулювання, правореалізуючу та правозастосовчу діяльність з метою вирішення різноманітних соціальних завдань [177, с. 78–99].

За змістом та спеціальними функціями, які виконують правові засоби в механізмі реалізації права, правові засоби можна поділити на дві великі групи: правові засоби регулятивного значення та правові засоби охоронного значення.

Регулятивні правові засоби в механізмі правореалізації відіграють основну роль, оскільки вони безпосередньо використовуються в практичній діяльності суб'єктів з метою реалізації правових приписів та можливостей. Відокремлюючись у галузях права, правових інститутах, комплексних правових утвореннях як нормативні механізми позитивного регулювання, а також в площині практичної діяльності права – відповідних формах індивідуального регулювання та формах, які закріплюють порядок здійснення прав та обов'язків вони конкретизують міру можливої та належної поведінки (договори, недоговірні зобов'язання та засоби їхнього виконання, трудові угоди, порядок і засоби виконання податкових обов'язків, угоди про порядок здійснення індивідуальної трудової діяльності тощо). Регулятивні засоби встановлюють способи та порядок реалізації права, забезпечують належну правореалізуючу діяльність суб'єктів реалізації права.

Таким чином, регулятивні правові засоби втілюють у життя активно-позитивні функції, а в механізмі реалізації права безпосередньо забезпечують практичне перетворення прав і обов'язків у фактичну поведінку. Ця група правових засобів, насамперед з позитивної сторони, забезпечує та розвиває активність суб'єктів у сфері правового регулювання.

Правові засоби охоронного значення є вторинними. Вони є похідними від регулятивних. Ці засоби втілюють у життя охоронну функцію права та використовуються в механізмі реалізації права у випадках, коли регулятивні правові засоби не забезпечують належну реалізацію права.

Охоронні правові засоби інституційно закріплюють примусові заходи юридичного впливу на поведінку суб'єктів реалізації права. Їхнє практичне застосування усуває перешкоди в процесі реалізації права та примусово забезпечує реальне функціонування регулятивних правових засобів з метою досягнення певного соціально-економічного результату та потрібного рівня соціального життя суспільства.

На рівні норм чинного законодавства первинними елементами охоронних правових засобів є правоохоронні норми. Такі норми містять юридичні санкції за протиправну поведінку та діяльність. В міру розвитку правової системи та поглиблення спеціалізації права, охоронні правові засоби зосереджуються в спеціальних охоронних галузях, інститутах, комплексних охоронних утвореннях. На початкових стадіях правового регулювання вони виконують функції потенційної охорони суспільних відносин до порушення права та сприяють нормальному процесу дії права на подальших стадіях розвитку та функціонування суспільних відносин. У випадку виникнення в процесі розвитку регулятивних правовідносин перешкод у подальшій реалізації права, відмови від добровільного виконання юридичних обов'язків та інших діянь, які порушують процес реалізації права, охоронні засоби використовуються для усунення таких перешкод.

Таким чином, у механізмі реалізації права існують спеціальні елементи, які породжують на стадії реалізації права охоронні правові засоби: охоронні правовідносини, додаткові права та обов'язки учасників цих правовідносин, акти правоохоронних та інших органів, які застосовують заходи захисту та притягнення до відповідальності винуватих осіб. Таким елементом у складі суб'єктивного права, при неналежному виконанні юридичного обов'язку є вимоги, які виявляються в можливості активізувати охоронні правові засоби по

відношенню до зобов'язаної особи з метою забезпечення реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Виражені в інституційних формах у вигляді скарги, заяви, позову тощо такі вимоги є своєрідними правовими засобами, які активізують механізм державного примусу. Вони є тією ланкою, яка пов'язує дію регулятивних та охоронних правових засобів та забезпечує можливість використання останніх.

На стадії реалізації охоронні правові засоби використовуються компетентними державними органами, або, в окремих випадках, самими уповноваженими та зобов'язаними особами (наприклад, добровільне виконання обов'язків в охоронних правовідносинах, самозахист права з метою відновлення порушеного права тощо). У такому випадку охоронні правові засоби виконують функції захисту порушеного права.

Отже, охоронні правові засоби є факультативним елементом механізму правореалізації, що забезпечують належну правореалізацію. Втручаючись в процес реалізації права при можливих проблемах використання регулятивних правових засобів, правових аномаліях, охоронні правові засоби покликані усунути перешкоди в реалізації прав та обов'язків, захищати та відновлювати порушене право. Саме цим охоронні правові засоби сприяють доведенню до кінця процесу реалізації права з метою досягнення потрібного соціального та економічного ефекту.

Регулятивні та охоронні правові засоби в процесі правореалізації виконують завдання різного рівня. Звідси різниться їхня роль у механізмі реалізації права. Правові засоби на рівні загальних завдань правореалізації та правового регулювання в цілому є юридичними нормами, правовідносинами, актами реалізації прав та обов'язків, індивідуальними державно-владними приписами правозастосовчих органів. У процесі реалізації права правові засоби вирішують особливі, спеціальні завдання на тих або інших ділянках правового регулювання. Вони утворюють певні юридичні режими, які забезпечують особливий порядок використання правових засобів при реалізації права. Як приклад можна навести юридичні режими праці тих або інших працівників,

правові режими індивідуальної трудової діяльності, режими соціальної та комерційної житлової площі. Крім того, правові засоби оперативного порядку використовуються в діяльності з реалізації права на рівні вирішення конкретного, окремого завдання. До них відносяться встановлення та форми, які використовуються в оперативній діяльності спеціальних органів, посадових осіб, окремих громадян та організацій (особлива угода або протокол про порядок виконання договору, штрафу, скарги, позову, тощо) [177, с. 78–99].

Існують також інші підходи з приводу розуміння реалізації права. Однак, суттю кожного з них є визнання того факту, що реалізація права відбувається за допомогою правомірної поведінки та діяльності.

На думку Каюмова А. Д., реалізація права є системним явищем. Система являє собою сукупність елементів, які перебувають у певних відносинах і мають певні зв'язки між собою та утворюють певну цілісність або єдність [54, с. 91].

Система реалізації права складається з різних елементів, які об'єднані єдиною ціллю, завданнями із приводу перетворення нормативних приписів у реальні суспільні відносини. Необхідно наголосити на тому, що для реалізації права як системи характерним є не тільки існування зв'язків та відносин між утворюючими її елементами (певна визначена організованість), але й природна єдність із середовищем, у взаємозв'язках із яким система проявляє свою цілісність. Будь-яка система може бути розглянута як елемент системи більш високого рівня, у той же час як її елементи можуть виступати як система нижчого рівня. Система реалізації права містить такий елемент як реалізація закону. Враховуючи вищенаведене, вчений робить висновок про те, що реалізацію права та реалізацію закону можна співвіднести як дві системи. При умові врахування того, що одна з них в якості свого елемента містить іншу.

На нашу думку, така позиція вченого є до певної міри вірною. Дійсно, для процесу реалізації юридичного закону властиві більшість ознак, які властиві реалізації права в цілому. На думку Каюмова А. Д., загальні закономірності реалізації права розповсюджуються на всі елементи права. Однак далі вчений

зазначає, що наявна відокремленість елементів права породжує природну специфіку їхньої реалізації. Це обумовлюються різними завданнями, що стоять перед ними, рівнем забезпеченості, масштабами регульованих ними суспільних відносин та іншими факторами [54, с. 91]. Отже, свою специфіку реалізації має закон та інші компоненти законодавства.

Таким чином, процес реалізації права і реалізації закону можна співвідносити як дві системи, які частково співпадають. Вони мають подібні закономірності, завдання, мету, функції та призначення. Ці два процеси виражають динамічний аспект правової системи держави. Закономірності реалізації права розповсюджуються на процес реалізації закону, оскільки закон є формою зовнішнього оформлення права. Однак поряд із цими закономірностями існують специфічні, притаманні лише закону закономірності його реалізації. Це обумовлюються специфічними завданнями, які стоять перед законом, ступенем забезпеченості закону, масштабами регульованих за допомогою закону суспільних відносин та іншими факторами.

Варто звернути увагу на те, що закономірності реалізації права та загальні закономірності реалізації закону відіграють взаємодоповнюючу роль у розкритті природи процесу реалізації закону. При цьому варто зазначити те, що закономірності реалізації права відображають зв'язки державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону більш загального характеру. Так на процес реалізації закону впливає така закономірність реалізації права, як забезпечення права можливістю застосування примусу зі сторони держави у випадку його порушення. Ця закономірність реалізації права конкретизується більш конкретною загальною закономірністю реалізації закону, зокрема, особа, у разі вчинення нею правопорушення, може бути притягнута до юридичної відповідальності уповноваженим на те державним органом в порядку і в межах визначених чинним законодавством. У цьому випадку закономірність реалізації права відображає більш загальні зв'язки. Так, забезпечення права можливістю застосування примусу зі сторони держави є закономірним не тільки для реалізації такої форми права, як закон. Ця закономірність права також

розповсюджується, наприклад, на реалізацію правового прецедента, який є основною формою права у країнах англосаксонської правової сім'ї. Що ж стосується загальних закономірностей реалізації закону, то вони мають більш конкретний характер, прив'язаний до саме специфіки реалізації законів.

Складність визначення суті процесу реалізації закону, на наш погляд, обумовлена тими причинами, які ми наводили на початку цього підрозділу дисертації. По-перше, це ототожнення права і системи законодавства, яке було характерним для юридичної науки радянського доби. По-друге, це значна кількість підходів до розуміння процесу реалізації права та юридичного закону, як форми права, в сучасній науковій літературі, яку ми проаналізували вище. На наш погляд, суть процесу реалізації закону полягає в тому, що за допомогою закону у формах правомірної поведінки і діяльності реалізуються приписи права, які складають зміст закону, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів.

З'ясувавши суть або основну ознаку процесу реалізації закону можна сформулювати наступне визначення процесу реалізації закону. Реалізація закону – це складний, багаторівневий процес, метою якого є втілення приписів закону в реальні суспільні відносини у формах правомірної поведінки і діяльності: дотримання, виконання, використання, застосування, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів за допомогою системи специфічних юридичних засобів і методів.

2.2. Загальна характеристика форм, меж дії та умов реалізації законів в Україні

Реалізація законів відбувається за допомогою складного процесу. Цей процес обумовлюється багатьма чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру. Всі ці чинники узагальнено можна назвати умовами реалізації закону. З позиції філософії під умовами розуміють чинники, які створюють середовище для виникнення, існування і розвитку певного явища або процесу. Однак умови варто відрізнити від причин, оскільки останні безпосередньо

породжують певне явище або процес. Отже, умовами реалізації закону є сукупність чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру, які створюють середовище для виникнення, існування і розвитку реалізації закону.

Основними умовами для виникнення, існування і розвитку реалізації закону є правомірна поведінка і діяльність. Саме вони є невід'ємною основою, основними умовами цього процесу. Без них жоден закон не зможе бути реалізованим. Спробуємо детальніше дослідити ці важливі умови процесу реалізації закону. Почнемо з правомірної поведінки. Правомірна поведінка є різновидом поведінки, а отже, їй притаманні всі ознаки, які властиві поведінці в цілому. Варто зазначити те, що поведінка людини є надзвичайно складним, комплексним явищем. Існують багато видів і типів поведінки людини. Серед них можна назвати: морально-етичну поведінку, релігійно-етичну поведінку, етичну поведінку, правову поведінку тощо. Дослідженням поведінки займаються багато наук. Серед них можна назвати: психологію, соціологію, політологію, юриспруденцію та ін. В юриспруденції дану тематику досліджували: Алексєєв С. С., Козюбра М. І., Кудрявцев В. М., Лукашева Є. А., Лазарєв В. В., Новик Ю. І., Оксамитний В. В., Орзіх М. П., Тимошенко В. І. та багато інших вітчизняних і зарубіжних спеціалістів [192, с. 9 –15; 82, с. 39 – 43; 117].

Ця категорія застосовується для визначення сукупності дій тварин і вчинків людини. Спеціалісти в галузі психології визначають поведінку, як цілеспрямовану активність живого організму, яка слугує для здійснення контакту із навколишнім світом [82, с. 39 – 43; 117]. Принципова відмінність поведінки людини від поведінки тварини виявляється в тому, що вона носить, як правило, усвідомлений характер.

Будь-яка поведінка людини обумовлюється багатьма чинниками. Вона визначається, як правило, свідомістю особи, мотивом, метою, волею особи, матеріальними умовами життя людини, видом її діяльності, а також залежить від типу нервової системи, структури і спрямованості психіки тощо. Серед інших факторів, які визначають поведінку людини, можна виділити:

переконання, почуття, бажання, звички, орієнтації, установки, світогляд особи в цілому та інші фактори. На поведінку може впливати також держава, суспільство, а також оточення, у якому живе людина.

Від інших видів поведінки правомірна поведінка суб'єкта суспільних відносин відрізняється наступними рисами: а) складається із юридично-значимих вчинків, що утворюють склад правомірної поведінки (суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона); б) реалізується у формі діяння (дії або бездіяльності); в) характеризується свідомим, вольовим характером суб'єкта; г) регламентується правовими нормами; ґ) спричиняє юридичні наслідки; д) за соціальним значенням має бути корисною для суспільства, правомірна поведінка не може призводити до шкідливих наслідків [76, с. 132].

В юридичній літературі наведено багато класифікацій поведінки. Зокрема, поведінку можна класифікувати на: правомірну і неправомірну; усвідомлену та неусвідомлену; активну та пасивну, та інші види [76, с. 132].

На думку автора, правомірна поведінка, яка лежить в основі реалізації юридичного закону, має бути не тільки правомірною, але й усвідомленою. Такий висновок пов'язаний із тим, що реалізація і права, і закону залежить від усвідомлення людиною змісту правових норм, бажанням узгоджувати свою поведінку із їхніми приписами. Така поведінка не може бути антиправовою та протизаконною. Вона має базуватися на нормах права, які закріплені в системі чинного законодавства. Звичайно ми не маємо забувати про те, що закони і законодавство в цілому має бути правовим, інакше поведінка може відповідати нормам законодавства, але бути за своєю суттю і наслідками антиправовою.

Реалізація законів також пов'язана із таким процесом, як діяльність. Під діяльністю людини спеціалісти розуміють специфічний вид активності людини, спрямований на пізнання та творче перетворення навколишнього світу, самої людини та умов її буття [88, с. 19–22].

Важливо звернути увагу на те, що діяльність людини, як правило, має творчий, продуктивний або результативний характер. Під час діяльності

людина створює предмети духовної і матеріальної культури, задовольняє свої потреби, зберігає і вдосконалює природу, створює те, що без людської активності не могло б існувати.

Будь-яка діяльність, яка відбувається у суспільстві, характеризується цілеспрямованим впливом керуючого суб'єкта на керований об'єкт, на ті чи інші явища або процеси з метою досягнення бажаного результату. Людська діяльність протягом тривалого історичного часу досліджується багатьма науками як соціальними (філософія, історія, соціологія, юриспруденція тощо), так і технічними науками. Кожна з названих наук має власний доробок, погляди та підходи до того, чим є діяльність.

У межах юриспруденції питання, які стосуються: сутності, природи, змісту, функції, видів правової діяльності, досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців. До них можна віднести: Вершина А. А., Гусарева С. Д., Гревцова Ю. Г., Карташова В. М., Кудрявцева В. М., Матузова М. І., Малько А. В., Оніщенко Н. М., Орзіха М. П., Протасова В. М., Турбова Я. В., Тіхомірова Ю. О., Шагієва Б. В. та інших.

В юридичній науці існують різноманітні підходи до з'ясування змісту поняття „правова діяльність”. У 70-ті роки минулого століття з'являються наукові праці, у яких здійснена спроба визначення цього виду діяльності. Так, Кудрявцев В. М. розглядав правову діяльність як сукупність дій та операцій (вчинків), спрямованих на єдину мету [80, с. 192]. Орзіх М. П. під юридичною діяльністю розуміє соціальну активність, за допомогою якої досягається опосередкований правом результат [125]. Аналізуючи наукові позиції названих вчених, необхідно зазначити, що вони вкладають у зміст поняття „правова діяльність” передусім поведінку суб'єктів (дії, активність), спрямовану на досягнення необхідної мети.

В середині 80-х років минулого століття серед науковців відбувалася дискусія стосовно методологічного співвідношення категорій „правова” та „юридична” діяльності. Так, Крокачов М. та Прохоров В. вважали, власне,

правовою лише діяльністю спеціальних суб'єктів (законодавчих органів, міліції, суду тощо), спрямовану на організацію і підтримку правопорядку [79, с. 40–48].

Іншу точку зору висловлював Карташов В. М., який пропонував використовувати для її найменування термін „юридична”, що дозволяє уникати докорів у надмірному обмеженні сфери правової діяльності [53, с. 220].

У сучасній юридичній літературі наведені поняття застосовуються неоднозначно. На думку Оніщенко Н. М., відмінність між правовою та юридичною діяльністю вбачається у тому, що в неюридичній сфері діяльності правові засоби та процедури використовуються як допоміжні для забезпечення інших засобів та функцій виховних, виробничих, культурно-освітнянських, політичних тощо. Водночас у межах юридичної діяльності здійснення правових дій є основним завданням і функцією органу або установи [123, с. 78–79].

Варто також звернути увагу на те, що такі категорії, як поведінка і діяльність взаємодіють у процесі реалізації закону. Поведінка і діяльність можуть співпадати або бути паралельними під час реалізації закону. Разом із тим, можлива ситуація, коли поведінка може суперечити діяльності. Так, наприклад, аморальна поведінка педагога на робочому місці може суперечити діяльності з виховання дітей.

Реалізація закону може здійснюватися в різних формах правомірної поведінки і діяльності та різними способами. В юридичній літературі існують розбіжності в підходах до визначення форм та способів реалізації і права, і закону, зокрема. Тут можливими є декілька підходів до цього питання. У першу чергу варто звернути увагу на те, що форми реалізації закону залежать від способів правового регулювання. Зокрема, мова йде про дозволяючий, імперативний, заохочуючий та автономний методи правового регулювання. У зв'язку із цим варто виділяти чотири форми правомірної поведінки та діяльності, за допомогою яких відбувається реалізації закону: дотримання, виконання, використання та застосування. З іншої сторони у науковій літературі пропонується розглядати ці чотири форми реалізації закону в якості способів його здійснення. Під формами реалізації закону пропонується

розглядати його реалізацію через правовідносини та реалізацію без створення правовідносин, тобто поза правовідносинами [100].

Варто зазначити, що такий підхід до розуміння форм реалізації права і закону, зокрема, в юридичній літературі не підтримується. У цьому легко переконатися, звернувшись до робіт видатних спеціалістів у галузі теорії права. Так, відомий вчений Алексєєв С. С. в залежності від способів правового регулювання та від того, що реалізується: обов'язки, дозволи або заборони, розрізняє три форми реалізації: 1) використання (здійснення можливостей, які впливають із дозволів, що характеризуються активною поведінкою суб'єктів); 2) дотримання (суб'єкти узгоджують свою поведінку з юридичними заборонами; ця форма характеризується пасивною поведінкою); 3) виконання (дії суб'єктів щодо виконання правового припису, що зобов'язує вчинити певні дії; ця форма характеризується активною поведінкою). Застосування права вчений розглядає за межами різновидів форм реалізації права та визначає у як самостійну юридичну категорію, яка полягає у владній індивідуально-правовій діяльності [4, с. 145–187].

Інший видатний російський вчений Фаткулін Ф. М., залежно від того, що реалізується за допомогою правомірної поведінки: суб'єктивне право, юридична свобода, юридичний обов'язок або повноваження, виділяє: – використання (суб'єктивних прав і юридичних свобод); – виконання (юридичного обов'язку); – здійснення (юридичних обов'язків); – дотримання (застосовується до заборонних і обмежуючих норм) [204, с. 140–142].

У свою чергу Хропанюк В. М. розрізняє: 1) здійснення (використання) (реалізації суб'єктами можливостей, які закладені в нормах права, особливістю якого є те, що суб'єкти можуть робити ті дії, які дозволені нормами права); 2) виконання обов'язків (обов'язкове здійснення активних дій, відповідно до приписів норм права); 3) дотримання обов'язків (утримання від здійснення дій, заборонених нормами права). Застосування ж права вчений розуміє як владну діяльність компетентних державних органів з реалізації норм права щодо конкретних життєвих випадків і індивідуально-визначених осіб. Застосування

як особлива форма реалізації права використовується, на думку вченого, якщо попередні три форми реалізації права, зокрема: використання, виконання обов'язків, дотримання обов'язків, не дозволяють у повному обсязі реалізувати права та обов'язки, передбачені нормами права [211, с. 258–265].

Отже, реалізація законів може здійснюватись в різних формах правомірної поведінки і діяльності та різними способами. Існують чотири загальновизнані форми правомірної поведінки та діяльності, за допомогою яких відбувається реалізація закону. Мова йде про: дотримання; виконання; використання та застосування. Під способами ж реалізації закону, на нашу думку, варто розуміти його реалізацію: а) через правовідносини, тобто шляхом поведінки та діяльності суб'єктів права спрямованих на їх виникнення, зміну та припинення; б) поза правовідносинами, тобто без їх створення.

Варто зазначити, що перші три форми реалізації права – дотримання, виконання, використання – мають на меті узгодження власної поведінки і діяльності з приписами закону. Цими трьома формами приписи закону можуть бути реалізовані будь-яким шляхом – як поза правовідносинами, так і шляхом створення правовідносин. Що стосується четвертої форми, тобто застосування норм права – то вона завжди пов'язана із правовідносинами, тобто з їх виникненням, зміною або припиненням, а отже і приписи закону можуть бути реалізованими в межах цієї форми реалізації права тільки шляхом створення правовідносин.

В юридичній літературі інколи поряд із цими чотирма формами реалізації права та закону виділяють також ще одну специфічну форму реалізації права – загальноідейний вплив права [100, с. 182]. Ця форма реалізації права виходить за межі специфічно юридичних форм його реалізації і не пов'язана безпосередньо із здійсненням прав та виконанням юридичних обов'язків. На нашу думку, ця форма реалізації права стосується також системи національного законодавства та законів як її основного елемента. Мова йде про те, що закон також має загальноідейний вплив на суспільство в цілому. Такий вплив юридичного закону конкретизується у виховній та превентивній функціях, які

він виконує. Безперечним є те, що юридичний закон виховує громадян у душі відповідального ставлення до виконання покладених на них юридичних обов'язків. Саме в цьому виявляється виховна функція юридичного закону. Також юридичний закон завдяки своєму загальноїденому впливу може позитивно впливати на попередження вчинення правопорушень. Це обумовлено тим, що, як правило, особа буде утримуватися від вчинення правопорушення саме через настання юридичної відповідальності і пов'язаних із цим негативних наслідків для правопорушника.

Також до форм реалізації закону можна застосувати критерії, які в науковій літературі, як правило застосовують по відношенню до форм реалізації правових норм [181, с. 350]. Так, форми реалізації закону можна поділити за суб'єктом на: індивідуальну реалізацію приписів закону та колективну реалізацію приписів закону. За зовнішнім проявом на: активну та пасивну. За методом впливу на: добровільне та примусове виконання приписів закону тощо.

Іншим важливим аспектом реалізації закону, з позиції практики, є межі його дії. У науковій літературі існує декілька підходів до визначення меж дії закону. Найпоширенішим у науковій літературі є підхід, відповідно до якого межі дії закону визначаються наступними критеріями: 1) вид регульованих законом суспільних відносин; 2) обставини настання, яких обумовлює необхідність реалізації приписів закону; 3) часові виміри дії закону; 4) просторові виміри дії закону; 5) коло осіб, на яких поширюються дія закону, тощо. Разом із тим, нині більш прогресивним є науковий підхід, відповідно до якого межі дії закону визначаються крізь призму сукупності факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Безперечно, цей підхід дає змогу краще визначити межі дії закону. Однак не можна забувати того, що визначити всі фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру, які визначають межі дії закону надзвичайно важко. Особливо, коли мова йде про фактори суб'єктивного характеру.

Крім того, варто звернути увагу на те, що такі критерії визначення меж дії закону, як дія закону в часі, в просторі та за певним колом осіб хоча до певної міри однозначно визначаються в науковій літературі, проте на практиці можуть виникати проблеми їх застосування. Спробуємо більш детально розглянути ці проблеми. Почнемо із дії закону в часі. Реалізації закону визначається чітко визначеними часовими межами, оскільки вони визначають момент набрання законом чинності, строки в межах, яких суб'єкти права можуть реалізовувати належні їм права та виконувати покладені на них юридичні обов'язки. В цілому, часові межі дії закону визначаються трьома факторами: а) момент, з якого починається дія (початок дії); б) час, протягом якого вона продовжується (тривалість дії); в) момент, яким завершується дія (закінчення дії). Відповідно, реалізація закону повинна відбуватися тільки в часових межах дії норм закону.

Разом із тим, існують деякі особливості, які стосуються початку дії закону в часі. Перш за все мова йде про те, що момент початку дії закону визначається, як правило, по закінченню певної кількості днів з дня його опублікування. Конституція України у ч. 5 ст. 94 закріпила загальне правило, у відповідності із яким закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування [73]. Разом із тим, саме правило, закріплене в Конституції, передбачає можливість існування певних винятків з нього. Так, зокрема, у Декреті Кабінету Міністрів України від 11.01.1993 р. № 2 - 93 „Про порядок обкладання митом предметів, які ввозяться (пересилаються) громадянами в Україну” було вказано, що він набуває чинності через 15 днів з дня опублікування [159].

Інколи початок дії закону пов'язаний з днем його опублікування. Такий спосіб визначення моменту початку дії закону, як правило, спеціально обговорюється в самому акті. Так, наприклад, у Постанові Верховної Ради України „Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні” визначено: 1. Ввести в дію Закон України „Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні з дня його опублікування” [138].

Початок дії закону може визначатися точно визначеною фіксованою датою. Наприклад, нині вже такий, що втратив чинність Закон України „Про адвокатуру”, прийнятий 19.12.1992 р., введено в дію з 01.03.1993 р. [134].

Закон у різних своїх частинах може вводиться у дію неодноразово. Прикладом цього може бути наступне. У Постанові Верховної Ради України від 23.06.1995 р. „Про донорство крові та її компонентів” зазначається: 1. Ввести у дію Закон України „Про донорство крові та її компонентів” з дня його опублікування, за винятком абзацу восьмою частини першої статті 13. Абзац восьмий частини першої статті 13 Закон України „Про донорство крові та її компонентів” ввести у дію з 01.01.1996 р. [145].

Певним видом початку дії закону є настання певної нормативно-визначеної події. У Постанові Верховної Ради України від 15.12.1994 р. „Про порядок введення у дію Закону України „Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України” зазначено: 1. Ввести у дію Закон України „Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України з дня його опублікування, а статтю 188-б Кодексу України про адміністративні правопорушення – після створення державної інспекції праці Міністерства праці України” [158].

Не менш важливим у контексті реалізації закону є питання щодо тривалості дії закону в часі. За цим критерієм усі закони можуть бути поділені на два види. Перший вид – це закони із невизначеним строком дії, для яких не встановлений кінцевий момент їхньої дії. Другий вид – це закони, тривалість яких залежить від заздалегідь визначених обставин. Виходячи із цього поділу, спеціалісти виділяють такі моменти, з настанням яких закон припиняє свою дію: а) у зв’язку з його скасуванням; б) у зв’язку із його зміною новим актом; в) у зв’язку із закінченням строку, на який був прийнятий закон; г) у зв’язку із настанням певних подій.

Важливим чинником, який впливає на реалізацію юридичного закону, є його дія в просторі. Реалізація закону відбувається в межах того простору, який

безпосередньо визначений у тексті закону. По-перше, реалізація закону може відбуватися у межах всього простору держави, наприклад, ст. 6 Кримінального Кодексу України від 05.04.2001 р. [77]. По-друге, у межах тієї частини держави, яка визначена законом, наприклад, ст. 14 Закону України „Про оплату праці” від 24.03.1995 р. [157]. По-третє, різновидом дії закону у просторі є екстериторіальна дія закону. Ідеться про особливий характер взаємовідносин між різними державами, коли певні закони країни перебування не діють на деяких частинах її території, що передані представникам іноземних держав для виконання спеціальних функцій, а саме: дипломатичних та інших функцій згідно з нормами міжнародного права. Розрізняють такі види екстериторіальності: а) екстериторіальність (іmunітет) дипломатичного представництва іноземної держави. Аналогічні правила застосовуються й щодо консульських приміщень та архівів консульства; б) екстериторіальність військових частин, літаків та кораблів, що перебувають на території іноземної держави за спеціальним дозволом.

Інколи реалізація законів відбувається в таких умовах, коли законодавче регулювання певних питань суспільного та державного життя відбувається паралельно декількома законами. Така ситуація є характерною для держав із федеративним устроєм. У такому випадку реалізація закону може бути ускладнена колізіями, які виникають через неузгодженість федеративних законів та законів суб'єктів федерації.

Наступним критерієм, який визначає межі дії закону, є дія закону за колом осіб. Дія закону за колом осіб визначає, кому адресовані приписи, закріплені в нормах закону. Таким чином, важливим для реалізації закону чітке встановлення кола осіб, що беруть участь у даному процесі, оскільки своєчасне, повне засвоєння адресатами норм закону, створює необхідні передумови для його ефективної реалізації.

Закони діють і реалізуються в умовах, коли одні суспільні відносини припиняються, інші істотно змінюються. Причини таких змін можуть бути різними. Проте закон має в повній мірі адекватно відображати суспільні

відносини та ефективно їх регулювати. Отже, до елементів механізму реалізації закону можна віднести внесення змін у діючі закони. В іншому випадку закон не зможе повноцінно виконувати ті функції, які на нього покладені.

Як правило, реалізація законів передбачає деталізацію закріплених у них норм на підзаконному рівні. Така, деталізація може отримати своє закріплення у вигляді різних видів підзаконних нормативно-правових актів. Прикладом таких підзаконних нормативно-правових актів можуть бути: інструкції, положення, накази тощо. Цікавою в цьому контексті є думка Фаткуліна Ф. М. На думку вченого, реалізація норм, які мають потребу подальшої конкретизації в інших нормативно-правових актах, відбувається за допомогою відповідної правотворчої діяльності, в результаті якої створюються норми, які конкретизують відповідні норми права. Їхня реалізація відбувається одночасно із реалізацією тих норм, які конкретизують відповідні норми права [205, с. 253–257]. Однак при цьому має бути дотриманим правило, закріплене в ч. 2 ст. 8 Конституції України, відповідно до якого Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [73].

Реалізація закону відбувається не автономно, а у тісному взаємозв'язку із іншими компонентами законодавства. В юридичній літературі існує наукова позиція про те, що до елементів механізму реалізації закону належать: міжнародні договори та акти Конституційного Суду [54]. Оскільки участь інших компонентів законодавства в процесі реалізації закону, наприклад, підзаконних нормативно-правових актів, достатньо однозначно визначена в юридичній літературі, то ми відповідно на них зупинятися не будемо. Що ж стосується цих двох компонентів законодавства то, цю наукову позицію, на нашу думку, варто дещо уточнити. Крім того, це питання неможливо зрозуміти без з'ясування компонентного складу такої категорії, як законодавство. Відповівши на це питання, ми зможемо мати більш конкретне уявлення про специфіку взаємодії різних компонентів законодавства, в тому числі і в процесі реалізації закону. Термін „законодавство” досить широко використовується в

нормативно-правових актах, юридичній літературі та на практиці. Проте, і нині він не отримав свого легалізованого визнання ні в Конституції України, ні в законах України. Хоча безпосередньо термін „законодавство” нормативно не визначений, в чинних нормативно-правових актах, проте він використовується в Конституції та законах України. Так, зокрема, в чинній Конституції України він вживається, як в широкому, так і у вузькому значенні. Для того щоб зрозуміти специфіку використання терміну „законодавство” в чинній Конституції України звернемося безпосередньо до тексту даних норм. Ми схилиємося до думки про те, що термін „законодавство” у вузькому значенні використаний в абз. 1 і 2 п. 12 Перехідних положень Конституції України. У широкому значенні термін „законодавство” використаний в ч. 8 ст. 118 Конституції України. Інколи надзвичайно важко зрозуміти, в якому значенні використаний термін „законодавство” в Конституції України. Мова йде про ч. 1 ст. 9 та ч. 1 ст. 19 Конституції України. Так, відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України „Чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України”. Відповідно до ч.1 ст. 19 Конституції України: „Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством” [73].

Аналогічна ситуація спостерігається в законах. Так, в законах, залежно від важливості та специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається в різних значеннях. В одних законах використано широкий підхід до поняття законодавства. Наприклад, в п. 4 та 8 ч. 1 ст. 3 Закону України ” Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків” від 04.09.2008 р. [146]. В інших законах можна зустріти вузький підхід до поняття законодавства. Наприклад, ч. 1. ст. 3 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. або ч. 1 ст. 2 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. [78, 63]. Особливе значення в контексті розгляду даного питання має рішення Конституційного Суду України у справі про тлумачення терміну „законодавства”. У рішенні від 09.07.1998 р. № 12 -

рп/98 Конституційний Суд України зазначив, що термін „законодавство”, який використовується у ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України, необхідно розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України й законів України [172]. Варто відзначити, що це рішення Конституційного Суду України можна оцінювати неоднозначно. З одного боку, воно було першим офіційним тлумаченням цього терміну. Як зазначає Дутка Г. І. „Слід зауважити, що це рішення має величезне значення не тільки для законодавства про працю, але й для інших галузей, а також для української юридичної науки...” [38, с. 24]. З іншого боку дане рішення Конституційного Суду України закріпило широкий підхід до розуміння терміну „законодавство”. На думку Зайця А. П., подібне рішення було викликано насамперед масивом вже існуючого законодавства, в якому матеріалізовано широкий підхід. Разом із тим, Суд зазначив, що термін „законодавство” використовується в основному в значенні сукупності законів та інших нормативних актів, що регламентують ту або іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права [44, с. 143–144].

На нашу думку, дане рішення Конституційного Суду України все ж таки не може бути таким визначенням терміну „законодавство”, яке може використовуватися у всій правовій системі України. Крім того, у юридичній літературі неодноразово звертали увагу на необхідність легального закріплення визначення поняття „законодавство”. Це пов’язано із тим, що така ситуація ускладнює правотворчу та правозастосовчу діяльність, а також систематизацію нормативно-правових актів.

У ситуації, коли не існує офіційно закріпленого визначення терміну законодавства, особливого значення набувають напрацювання науковців з даного питання. У науковій літературі поняття „законодавство” використовується у декількох значеннях. По-перше, під терміном

„законодавство” розуміють один із основних методів здійснення державою своїх функцій шляхом видання законів. По-друге, цей термін розуміється, як сукупність нормативно-правових актів, які регулюють відповідне коло суспільних відносин [39, с. 10; 103, с. 69; 68, с. 105]. По-третє, під терміном „законодавство” розуміють певну структуру вертикальної побудови системи нормативно-правових актів. Саме це питання, щодо будови системи законодавства та щодо природи взаємодії складових елементів даної системи, є найбільш дискусійним. При відносно великій кількості наукових позицій щодо цього питання, їх можна звести до декількох підходів розуміння терміну „законодавство” в даному аспекті. У науковій літературі виділяються: широкий, поміркований або універсальний та вузький підхід до розуміння терміну „законодавство”. Коротко зупинимося на суті цих підходів до розуміння терміну „законодавство”.

Серед прихильників розширеного підходу до розуміння поняття „законодавство” можна назвати Бобровник С. В., Богініча О. Л. та інших [8, с. 6]. Вони вважають, що поняттям „законодавство” охоплюються всі нормативно-правові акти, які прийняті відповідно до своїх повноважень державними органами та органами місцевого самоврядування, а також їх повноважними посадовими особами. Цей підхід до розуміння поняття терміну „законодавство” пов’язаний із тим, що в радянські часи домінувало уявлення про органічну взаємодію законів та актів, які їх конкретизують та розвивають. Панувала думка про загальнодержавне значення не тільки законів, але й актів уряду та інших органів державної влади. Фактично підзаконний нормативно-правовий акт прирівнювався до закону.

Наступним є вузький підхід до поняття терміну „законодавство”. Прихильниками такого підходу є: Дутка Г. І., Заєць А. П., Євграфов П. Б., Скакун О. Ф., Козюбра М. І., Медведчук В. В., Піголкін А. С. та ін. Суть цього підходу зводиться до розуміння законодавства виключно як сукупності законів. Цікавою в даному контексті є також думка Скакун О. Ф. Вона вважає, що широкий обсяг поняття терміну „законодавство” сьогодні не прийнятний, адже

знижує значущість закону, стирає межі між законом і правом, що у свою чергу створює або відкриває шлях до створення неправових законів [181, с. 374].

Цікавими також є аргументи, які наводить Лівшиц Р. З. На його думку широке розуміння поняття терміну „законодавство” принижує роль закону, об’єднує в єдине ціле закони та підзаконні акти. Таке розуміння даного поняття є зручним для суспільства, яке не бажає або не може обмежувати себе межами встановленими законом. Вчений також звертає увагу на те, що шлях до правової держави передбачає зростання ролі закону. Для цього необхідно відносити до законодавства тільки ті акти, які є законодавчими за своєю природою, тобто були прийняті єдиним законодавчим органом – парламентом [89, с. 70].

В цілому, ми приєднуємося до цієї наукової позиції. Це обумовлено в першу чергу тим, що існує небезпека застосування широкого трактування поняття терміну „законодавство”. Пов’язано це із тим, що таке розуміння даного терміну є зручним для органів виконавчої влади і може використовуватися як легальний засіб „розмивання” закону, підміни його підзаконними актами.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 8 Конституції України: „Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй” [73]. Таким чином, законодавець сам визначив пріоритетне становище законів по відношенню до всіх інших нормативно-правових актів.

Останнім є так званий поміркований або універсальний підхід до розуміння поняття терміну „законодавство”. Серед представників такого підходу до розуміння законодавства можна назвати: Шаповала В. М., Сенякіна І. М., Поленіна С. В. та ін. [215, с. 5–7; 178, с. 10–11; 175, с. 97]. Цей підхід є до певної міри компромісним. Представники даного підходу до розуміння законодавства в цілому підтримують концепцію розуміння законодавства виключно як сукупність законів. Вони вважають, що з метою забезпечення в суспільстві верховенства законів у майбутньому раціональніше

дотримуватися саме такого однозначного трактування законодавства. Таке визначення повинно набути і відповідного нормативно-правового оформлення. Сьогодні ж на думку представників даного напрямку під терміном „законодавство” доцільніше розуміти як закони, так і засновані на них підзаконні нормативно-правові акти. Відмовитися від широкого тлумачення терміну „законодавство” і перейти до більш вузького його трактування сьогодні – неможливо [215, с. 5–7].

На нашу думку, законодавство є цілісною, високоорганізованою системою, яка має певні закономірності взаємодії між її компонентами. Сьогодні до компонентів системи законодавства слід відносити: 1) усі види юридичних законів України, зокрема: Конституцію України, конституційні закони, органічні закони, звичайні закони, нормативні акти, які мають силу законів (декрети), надзвичайні закони, закони, прийняті на загальнонародних референдумах, тощо; 2) нормативно-правові акти, які були прийняті до проголошення незалежності України: а) закони Української РСР, що не втратили чинності; б) акти законодавства Союзу РСР з питань, які не врегульовані законодавством України за умови, що вони не суперечать Конституції та законам України; 3) чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також міжнародні договори Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам України; 4) рішення та висновки Конституційного Суду України з питань: а) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; б) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; в) офіційного тлумачення Конституції та законів України; г) відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України.

Визначивши компонентний склад законодавства, а також особливості взаємодії його компонентів можна перейти до аналізу специфіки взаємозв'язків різних компонентів законодавства в процесі реалізації законів.

Особливим елементом механізму реалізації закону є акти Конституційного Суду України. Варто зазначити те, що Конституцію України не можна вважати абсолютно досконалим актом. У її тексті можливі явні або приховані прогалини та протиріччя. Саме ці прогалини і протиріччя, які можуть бути як у чинній Конституції України, так і в інших законах, заважають реалізувати потенціал всієї системи національного законодавства, а також можуть істотно впливати на реалізацію підзаконних нормативно-правових актів. З метою подолання цих та інших негативних факторів функціонує Конституційний Суд України.

Як зазначає Тимченко І. А. „Прояв судової влади і її матеріалізація в практиці суспільних відносин втілюється лише в результатах діяльності – рішеннях та інших актах” [194, с. 9]. Ця думка вченого в повній мірі стосується Конституційного Суду України, а також тих функцій, які він виконує. Функції Конституційного Суду визначені в Конституції України та Законі України „Про Конституційний Суд України” від 16.10.1996 р. [149]. Безперечно нас цікавлять не всі його повноваження, а лише ті, які пов'язані із процесом реалізації закону. Зупинимось на них детальніше:

По-перше, Конституційний Суд України відповідно до п. 1 ст. 13 Закону України „Про Конституційний Суд України” приймає рішення у справах щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України. Це питання чітко врегульоване в чинному законодавстві. У ст. 15 Закону України „Про Конституційний Суд України” визначені підстави для визнання правових актів неконституційними, зокрема: а) невідповідність Конституції України; б) порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; в) перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

Важливо звернути увагу на те, що сам Закон передбачає визнання неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах. Таке

положення ст. 15 Закону України „Про Конституційний Суд України” знайшло своєї конкретизації в ч. 3 ст. 61 Закону, де, зокрема, зазначається, що у разі якщо в процесі розгляду справи за конституційним поданням чи конституційним зверненням виявлено невідповідність Конституції України інших правових актів (їх окремих положень), окрім тих, щодо яких відкрито провадження у справі, і які впливають на прийняття рішення чи надання висновку у справі, Конституційний Суд України визнає такі правові акти (їх окремі положення) неконституційними [149].

Такі повноваження Конституційного Суду України мають важливе значення для процесу реалізації законів. Мова йде про те, що визнання неконституційним всього закону або окремих його положень призводить фактично до припинення процесу реалізації відповідного закону. У такому випадку об'єктивно необхідними є внесення змін та доповнень до тексту відповідного закону. Варто зазначити, що це повноваження Конституційного Суду України може бути застосоване також до закону, який хоча прийнятий Верховною Радою України, але ще не введений у дію.

Варто також звернути увагу на те, що відповідно до ст. 95 Закону України „Про Конституційний Суд України” у разі, якщо при тлумаченні Закону України (його окремих положень) була встановлена наявність ознак його невідповідності Конституції України, Конституційний Суд України у цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього Закону [149].

По-друге, Конституційний Суд України відповідно до п. 4 ст. 13 Закону України „Про Конституційний Суд України” дає висновки в справах щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України. Підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є практична необхідність у з'ясуванні, роз'ясненні або офіційній інтерпретації положень Конституції України та законів України.

Крім конституційного подання, чинним законодавством передбачена можливість конституційного звернення. Відповідно до ст. 94 Закону України „Про Конституційний Суд України”, підставою для конституційного звернення

щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод [149].

На нашу думку, цей напрямок діяльності Конституційного Суду України має вагомим значення в контексті реалізації національного законодавства. Як вірно зазначає Ебзєєв Б. С. „По суті, тлумачення Конституції є один із способів її конкретизації, який передуює застосуванню її норм” [220, с. 5].

По-третє, Конституційний Суд України відповідно до п. 5 ст. 13 Закону України „Про Конституційний Суд України” дає висновки у справах щодо відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України [149].

На думку деяких українських дослідників, дане повноваження Конституційного Суду України є первинним, за значенням серед інших повноважень Конституційного Суду України. Це повноваження є і правом, і обов'язком, яке зводиться до надання висновку щодо відповідності ст. 157 і 158 Конституції України законопроектів про внесення змін до Основного Закону. За даних обставин завдання Конституційного Суду України полягає в наданні мотивованого висновку щодо питання: чи передбачають, чи ні пропоновані в законопроекті зміни скасування або обмеження юридично закріплених прав та свобод людини і громадянина; чи спрямовані, чи ні вони на ліквідацію незалежності або на порушення територіальної цілісності України. У разі негативного висновку Верховна Рада України немає права розглядати такий законопроект по суті і, отже, позбавляється Судом права вносити такі зміни до Конституції України.

Підсумовуючи вище зазначене, можна прийти до висновку, що акти Конституційного Суду України є особливим елементом механізму реалізації закону. Як елемент реалізації закону рішення та висновки Конституційного

Суду України покликані у випадках, передбачених законодавством, усунути прогалини та протиріччя в системі законодавства України.

Отримавши певне уявлення про реалізацію такого компонента національного законодавства, як закони та рішення і висновки Конституційного Суду України, ми можемо перейти до розгляду такого компонента системи національного законодавства, як чинні міжнародні договори. Ця група компонентів законодавства, безперечно, має низку особливостей своєї реалізації.

Міжнародних договорів надзвичайно багато. Вони створювалися і укладалися в різні часи і з різних питань. Для того щоб зрозуміти в певній мірі всю різноманітність міжнародних договорів, слід звернутися до їх класифікації. Міжнародні договори можна класифікувати за такими критеріями: 1) за формою договору – на письмові та усні; 2) за колом суб'єктів-учасників – на багатосторонні і двосторонні; 3) за просторовою сферою дії – на універсальні, регіональні та локальні; 4) за об'єктом правового регулювання – на політичні, економічні, з питань наукового, культурного співробітництва, з питань зв'язку, транспорту тощо; 5) за ступенем доступності – на відкриті й закриті; 6) за юридичною чинністю – на міждержавні, міжурядові, міжвідомчі [31, с. 192–194].

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України: „Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною законодавства України”[73]. Таким чином, чинна Конституція України законодавчо закріпила належність міжнародних договорів до законодавства України. Така позиція щодо міжнародних договорів не є випадковою. Вона базується на теорії співвідношення міжнародного права і законодавства. Слід звернути увагу на те, що у світовій практиці існує декілька підходів до співвідношення міжнародного права і законодавства. Мова йде про дуалістичну теорію, теорію примату законодавства над міжнародним правом та теорію примату міжнародного права над національним правом. В Україні була використана теорія примату міжнародного права над національним

законодавством, яка виходить із того, що міжнародне право є вищим за розвитком та порядком регламентації, і тому визначає регулювання в національному законодавстві. Таким чином, міжнародне право проникає в національне законодавство і є його частиною.

Реалізація норм міжнародних договорів здійснюється двома шляхами. Суть першого зводиться до того, що існують міжнародні договори, які мають пряму дію і не потребують прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів. Суть другого зводиться до того, що існують норми міжнародних договорів, які реалізуються за допомогою прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів. Таким чином, з позиції правової реалізації міжнародно-правових норм у межах національної правової системи, виділяють наступні групи норм міжнародного права: а) норми самостійно виконуваних договорів; б) норми несамоостійно виконуваних договорів [12, с. 52]. Деякі дослідники доповнюють цю групу нормами міжнародних договорів, які містять безпосередню вимогу здійснення національних законодавчих заходів [54, с. 116].

Отже, розпочнемо з першої групи. На думку Богуславського М. М., суть першої групи норм зводиться до того, що внаслідок їхньої детальної розробки і завершеності вони можуть бути застосованими для регулювання відповідних відносин без яких-небудь конкретизуючих чи доповнюючих їх норм [12, с. 52].

Існують певні риси, за допомогою яких можна виокремити норми самостійно виконуваних договорів. На думку Марочкина С. Ю., до таких рис можна віднести: загальні вказівки в договорі, що його норми застосовуються до відносин у сфері національного права; адресованість норми фізичним, юридичним особам або іншим органам; детальність (ясний і чітко визначений характер норми) [99, с. 159].

Як зазначає Лукашук І. І., частка норм самостійно виконуваних договорів у загальній масі міжнародно-правових актів досить невелика. Тому, широко розповсюджена формула „безпосередня дія норм міжнародного права” у правовій системі відповідних держав носить умовний характер. Вона означає,

що правила, які містяться в цих нормах, підлягають безпосередньому застосуванню після надання їм юридичної сили національним правом [90, с. 11].

Наступною групою є норми несамотійно виконуваних договорів. Особливістю реалізації норм цієї групи договорів є те, що саме національне законодавство визначає засоби і шляхи реалізації міжнародних договорів на національному рівні. Так, зокрема, Богуславський М. М. зазначає, що несамотійно виконувани договори, навіть якщо держава санкціонує застосування його норм в межах держави, вимагає використання акту внутрішньодержавної нормотворчості, який має конкретизувати норми відповідного документа [12, с. 52].

На думку Каюмова А. Д., реалізації норм несамотійно виконуваних договорів на національному рівні здійснюється у формі імплементації. Імплементація відбувається шляхом: трансформації, інкорпорації, рецепції та відсилки [54, с. 117–118].

Варто також звернути увагу на те, що реалізація норм несамотійно виконуваних договорів відрізняється від реалізації норм національного законодавства низкою істотних ознак:

По-перше, на національному рівні держава сама створює або санкціонує правові норми, надає їм владну, загальнообов'язкову силу за допомогою державного примусу. Носії прав і обов'язків на внутрішньодержавному рівні самотійно не можуть визначати шляхи та способи реалізації цих норм. Як зазначає Гавердовскій А. С. „Вони, звичайно, можуть у процесі реалізації норми обирати певні зразки своєї поведінки, але виключно в межах запропонованої норми, під наглядом держави” [17, с. 52]. Що ж стосується норм міжнародного права, то, на думку Міронова М. В., норма міжнародного права – це не владний припис, тому що ніякої міжнародної влади над державами немає й не може бути [106, с. 27–31]. Це обумовлене тим, що у міжнародних відносинах виступають рівноправні суб'єкти, як правило, в особі

суверенних держав. Вони самі в процесі співробітництва створюють норми міжнародного права, самі є носіями прав і обов'язків, що випливають із цих норм і самі визначають конкретні засоби та процедуру їх реалізації.

По-друге, діяльність суб'єктів внутрішнього права з реалізації належних їм суб'єктивних прав і обов'язків являє собою опосередковану правом сукупність організаційно-оперативних заходів, непов'язаних із правотворчістю. Як правило, додаткові правотворчі заходи, спрямовані на конкретизацію правових приписів, здійснюються лише при реалізації норм національного законодавства органами державної влади.

Що ж стосується імплементації норм міжнародного права, то вона неможлива без додаткових заходів правового характеру, які застосовуються суб'єктами міжнародного права на: міжнародному, національному рівнях або послідовно на тому і на іншому.

По-третє, досить істотною ознакою механізму реалізації норм міжнародного права в цілому від механізму реалізації національного законодавства є відсутність на міжнародній арені єдиного централізованого апарату контролю за імплементаційною діяльністю держав або недержавних органів примусу [54, с. 120]. На відміну від цього, на державному рівні, держава сама здійснює контроль за виконанням міжнародних зобов'язань.

По-четверте, органи державної влади, юридичні та фізичні особи, як суб'єкти внутрішнього права, як правило, застосовують приписи міжнародних договорів не безпосередньо, а опосередковано через відповідні акти держави, якими вона уповноважує їх діяти відповідним чином. Так, на підтвердження цієї позиції Ігнатенко Г. В. зазначає: „Безпосередня дія норм міжнародного права поширюється винятково на сферу міжнародних (міждержавних) взаємозв'язків” [48, с. 72].

Разом із тим, як безперечно вірно звертає увагу Каюмов А. Д., той факт, що внутрішньодержавні відносини, як правило, не є безпосереднім об'єктом міжнародно-правового регулювання, не означає, що всі питання, пов'язані із їх

врегулюванням, належать до внутрішньої компетенції держави. Було б неправильним стверджувати, що регулювання внутрішньодержавних відносин – це внутрішня компетенція держави, а рішення всіх міжнародних справ виходить за межі її внутрішньої компетенції [54, с. 120].

У науковій літературі існують думки про те, що міжнародні договори є елементом реалізації закону. Вона базується на тому, що для їх реалізації на національному рівні необхідним є прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів. На нашу думку, така наукова позиція потребує уточнення. На практиці реалізацію міжнародно-правових норм у межах національної правової системи розглядають з позиції природи норм міжнародного права, які закріплені в міжнародних договорах. Таким чином, розрізняють норми самостійно виконуваних договорів та норм не самостійно виконуваних договорів. Норми самостійно виконуваних договорів не потребують прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів, а отже, не є елементом реалізації закону. Норми не самостійно виконуваних договорів потребують прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів. В такому випадку саме закон виступає елементом реалізації норм не самостійно виконуваних міжнародних договорів. Тому саме закон є особливим елементом механізму реалізації норм міжнародних договорів.

2.3. Ефективність реалізації закону

Дослідження питання про ефективність реалізації закону привертало і привертає до себе увагу вчених-правознавців. Така увага не є випадковою. Реалізація ефективних, якісних, демократичних, правових, прогресивних, справедливих, за своїм змістом, законів є основою правового законодавства. Такі закони слугують правовою основою для нормального функціонування суспільства та забезпечення правопорядку в Україні. Крім того, на закони покладена функція узгодження потреб та інтересів різних прошарків суспільства. Саме вони мають сприяти найповнішому задоволенню потреб та інтересів особи та всього суспільства в цілому. Ефективна реалізація

справедливих юридичних законів є підґрунтям нормального функціонування демократичної держави. Таким чином, враховуючи велике значення законів для: особи, суспільства та держави, виникає необхідність подальшого дослідження не тільки суті та властивостей закону, але й ефективності його реалізації.

Центральним питанням, у контексті розгляду цієї проблематики, є питання про поняття ефективності реалізації закону. Таким чином, варто з'ясувати те, що означає поняття ефективність реалізації закону? Як його розуміти? Варто звернути увагу на те, що в юридичній літературі ефективність реалізації закону розглядається з різних позицій та виходячи із різного розуміння поняття законодавства. Таким чином, спробуємо виокремити основні підходи до поняття ефективності реалізації закону. Більшість вчених пов'язують ефективність із позитивними результатами реалізації закону. До таких вчених можна віднести: Афанасьєва В. Г., Глазиріна В. В., Каюмова А. Д., Кудрявцева В. М., Лебедева М. П., Мельник О.М., Рабіновича П. М., Цветкова В. В., Фаткуліна Ф. М. та ін.

Так, російській дослідник Каюмов А. Д. звертає увагу на те, що про ефективність закону свідчать результати суспільної практики, тобто коли їхня реалізація дає позитивні результати, сприяє досягненню поставленої мети. Позитивний вплив, на думку вченого, виявляється у здатності закону із найменшими витратами позитивно впливати на суспільні відносини та на особистісні властивості їх учасників при тих соціальних умовах, які реально існують у період його дії. Вчений вважає, що для того, щоб ця внутрішня, якісна властивість закону, якою є його ефективність, реально виявляла себе в поведінці учасників суспільних відносин, необхідне існування певних соціальних факторів. Їхня наявність сприяє активному прояву ефективності закону в об'єктивній діяльності, а у випадку їх відсутності, навпаки, цей процес стримується [54, с. 134; 10, с. 108].

Лапаєв В. В. під ефективністю закону розуміє міру його внеску в зміцнення правових засад державного та громадського життя, у формування та

розвиток компонентів свободи в суспільних відносинах [221, с. 33]. У цьому контексті, на думку вченого, мова йде про внутрішню властивість закону, а саме про його здатність робити позитивний вплив у певному визначеному напрямку при відповідних конкретних соціальних умовах.

Інший дослідник Фарбер І. Є. вважає, що для виявлення наявності або відсутності в законі тієї внутрішньої властивості, яка позначається поняттям „ефективність”, треба спочатку обов’язково дослідити об’єкт його впливу, визначити співвідношення його початкового, фактичного та майбутнього стану [203]. На думку вченого, закон впливає на зовнішню поведінку своїм регулятивним впливом. Завдяки цьому вона стає впорядкованою тобто такою, яка відповідає вимогам, визначеним в законі. Крім того, закон впливає на свідомість та психіку людини. Саме у цьому виявляється виховний вплив юридичного закону. На цьому ґрунтується розмежування регулятивної та виховної функцій закону.

Таким чином, говорячи про ефективність закону, необхідно враховувати його позитивний вплив на суспільні відносини, а також вплив на внутрішній світ особистості. Це виявляється в усвідомленні та засвоєнні людиною правових еталонів для створення у неї необхідних особистісних засад з метою узгодження своєї поведінки із приписами закону.

На думку Лебедева М. П. поняття ефективності закону пов’язано тільки з позитивним результатом його впливу на суспільні відносини та на свідомість їх учасників. Вчений звертає увагу на те, що поняття ефективності відповідає не всякому ефекту закону або підзаконного акту, а тільки його позитивному ефекту, тобто такому, який наближує отриманий результат до тієї мети, яка ставилася при створенні закону [87, с. 211].

Однак в науковій літературі відсутня єдина думка відносно того, яким має бути цей позитивний результат і за допомогою якого критерію його можна оцінити.

Інколи поняття ефективність розглядають з іншої позиції. У такому випадку на перший план ставиться той ефект, який має досягатися в результаті

реалізації закону. Зокрема, мова йде в такому випадку про стан правопорядку, зниження рівня правопорушень в державі тощо. З таких позицій поняття ефективність розглядає Афанасьєв В. Г. Він розуміє ефективність як один із принципів наукового управління, що зводиться до забезпечення вирішення поставлених завдань у найкоротші терміни за найменших витрат трудових, матеріальних і фінансових ресурсів [6].

Цветков В. В. розуміє ефективність як складне явище, яке визначається співвідношеннями людських, організаційних, часових, науково-технічних, матеріальних ресурсів і отриманих результатів [212, с. 130].

Кудрявцев В. М. та Глазирін В. В. розуміють під ефективністю законодавства його результативність, ступінь досягнення соціальних цілей, сформульованих нормою права [222].

Рабінович П. М. та Ропаків К. М. ефективність законодавства розглядають крізь призму такого критерію оцінки ефективності норм права, як цілі їх прийняття [166, 173].

Скриль С. А. розуміє ефективне законодавство як соціально-правове явище, яке є соціальним результатом реалізації законодавства – правопорядком [182, с. 13].

На думку Осипова М. П. абсолютним оціночним критерієм ефективності законодавства є реалізація прав та свобод людини [127, с. 154].

Фаткулін Ф. М. та Чулюкін Л. Д. загальну ефективність законодавства пов'язують з ефективністю компонентів правової норми – диспозиції, гіпотези, санкції [206].

Сирих В.М. вважає, що ефективні норми права повинні забезпечувати реалізацію поставлених завдань, призводити до очікуваних соціально корисних результатів, зокрема, до зміцнення правового порядку, зниженню рівня правопорушень, створенню умов для безперешкодної реалізації прав громадян та інших суб'єктів права. Подібні результати досягаються у випадках, коли нормативно-правовий акт, підготовлений на якісно високому рівні й відповідає наступним загальним умовам ефективності:

– акт ґрунтується на досягненнях правової науки, а також враховує вимоги законодавчої техніки, норми міжнародного права, правотворчий досвід інших республік і закордонних країн;

– мета ефективно діючої правової норми відповідає рівню економічного та соціально-культурного розвитку суспільства, враховує соціальні, юридичні та інші закономірності, які діють в сфері, яка регулюється за допомогою даної норми права [221, с. 9–10].

Безперечно, цікавою в контексті розгляду цього питання є позиція Мельник О. М. Вона звертає увагу на те, що під ефектом необхідно розуміти виконання або дію. Таким чином, термін „ефективність” означає дії, що призводять до потрібних наслідків; ефективний – означає дієвий. Ефективність законодавства – це результативна характеристика його дії, яка свідчить про здатність закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми. Таким чином загальна ефективність законодавства забезпечується: а) ефективністю самого закону; б) ефективністю розпорядчо-виконавчої діяльності, що забезпечує конкретизацію норм закону на підзаконному рівні; в) ефективністю діяльності щодо застосування положень закону спеціальними суб’єктами.

Варто звернути увагу на те, що якщо перші дві позиції стосуються ефективності правотворчості, то остання – ефективності правозастосування. Кожна з них визначається певними факторами і характеризується показниками [105, с. 30].

На наш погляд, ефективність реалізації закону – це оціночна категорія, об’єктом оцінки якої є результати реалізації закону з позиції вирішення завдань та досягнення цілей, які ставилися при створенні закону. Отже, якщо закон, внаслідок своєї реалізації досягає тих позитивних результатів, які ставилися при його створенні, він є ефективним. Якщо ж він не досягає таких результатів, він є неефективним. Крім того, не варто забувати про те, що мова йде не про будь-які результати реалізації закону. Варто зазначити, що така увага до результатів реалізації закону не є випадковою, оскільки результати реалізації закону є критерієм оцінки його якості і до певної міри всієї системи

законодавства. Так, до результатів реалізації закону можна віднести: реалізацію суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків учасниками суспільних відносин, вирішення спорів між учасниками суспільних відносин, правомірну поведінку та діяльність суб'єктів суспільних відносин, стан правопорядку в країні, досягнення мети, заради якої створювався закон, тощо. Разом із тим, такий підхід не дає цілісного уявлення про результати реалізації як окремого закону, так і всієї системи законодавства. Реалізація приписів законодавства має призводити до: справедливості, рівності та рівноправ'я, до прийняття на підставі норм законодавства не тільки законних але й справедливих рішень. Однак на практиці результати реалізації законодавства бувають протилежними. Причин такої ситуації багато. Але однією із основних причин негативних результатів реалізації законів, на наш погляд, є нехтування об'єктивною справедливістю під час даного процесу. Чи можна вважати ефективним закон, який в результаті своєї реалізації призводить до несправедливості? Якщо так, то чи не є це шляхом до узаконеного безправ'я. Саме тому, на наш погляд, варто окремо в контексті даного дослідження дослідити питання про особливість реалізації ідеї справедливості в процесі реалізації закону. Питання про ідею справедливості та її роль в процесі реалізації законодавства розглядали досить багато спеціалістів у різні епохи. Серед них: Сократ, Софокл, Платон, Ціцерон, Арістотель, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант та багато інших.

У науковій літературі неодноразово розглядалося питання про вплив принципів права на реалізацію закону та законодавства в цілому. Однак це питання розглядається переважно в контексті конкретних галузей права. Такі дослідження звичайно є ґрунтовними, проте вони не в повній мірі дають можливість розглянути всі сторони прояву конкретного принципу права. Варто наголосити на тому, що кожен принцип права є самобутнім, має самостійну цінність, історію виникнення і становлення.

Принцип справедливості широко закріплений у чинному законодавстві України, зокрема, у таких законодавчих актах, як: Цивільному кодексі України,

Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України тощо.

Ідея справедливості як принцип здійснення правосуддя закріплена в міжнародно-правових актах таких, як: Загальна декларація прав людини; Міжнародний акт про громадянські та політичні права; Конвенція про запобігання тортурам або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню; Основні принципи незалежності судових органів; Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх; Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини тощо [42, 200].

Незважаючи на те, що цей принцип знайшов такого широкого закріплення, існує значна кількість проблем із реалізацією ідеї фактичної справедливості на практиці. По-перше, це проблема „формальної” та „об’єктивної” справедливості. Яким чином досягнути того, щоб реалізація статей закону в конкретних життєвих ситуаціях призводила до об’єктивної справедливості? Відсутність справедливості в результаті реалізації приписів закону породжує проблему несправедливості самого законодавства. У цьому контексті не варто забувати того, що юридичний закон існує не заради самого факту свого існування, а заради людей, їхніх потреб та інтересів. Проблему несправедливості в такому випадку міг би вирішувати суб’єкт, який застосовує норму закону. У випадку несправедливості законодавства, він міг би відступити від змісту норми закону та вибудувувати фактичні дані таким чином, щоб вони відповідали вимогам об’єктивної справедливості. Такий стан речей мав би призвести до того, щоб була подолана недосконалість окремих нормативно-правових актів, у тому числі й юридичних законів. Проте, як свідчить практика, довільне застосування і тлумачення законодавства призводить до безправ’я та свавілля. Джон Голсуорсі зазначає, що „Кожен бажає бути справедливим, проте не кожному це вдається” [111, с. 384]. Таким чином, ми підійшли, ще до однієї проблеми – проблеми об’єктивної і суб’єктивної сторони справедливості. Відповідність результатів реалізації юридичного закону об’єктивній

справедливості багато в чому залежить від суб'єкта реалізації законодавства. Очевидним є те, що рішення, які приймає людина, залежить від її життєвих орієнтирів, переконань та життєвої позиції. На думку деяких вчених, цю проблему можливо вирішити за допомогою створення нового законодавства і вдосконалення діючого [219, с. 70]. Таким чином, справедливість, закріплена в нормах закону, дала б змогу подолати негативний вплив суб'єктивної сторони справедливості. Проте недосконалість законодавства, на що ми наголошували вище та інші суб'єктивні фактори призводять до несправедливості. Це яскраво можна побачити дослідивши питання про співвідношення принципу справедливості і законності. Так, зокрема, в Україні, справедливість судових рішень можлива лише на підставі суворого дотримання приписів чинного законодавства. У сучасних дослідженнях зазначається, що справедливість набуває значення правового принципу тією мірою, якою вона втілюється у нормативно-правовому способі регулювання, на тих основах відповідності, рівності і всього, що властиве побудові правової доктрини [189, с. 8; 176, с. 11]. Проте справедливість може не співпадати з законністю. Буває так, що в межах, визначених законом, суддя приймає рішення, вірне з позиції приписів юридичного закону, яке без урахування індивідуальних особливостей випадку та вимог справедливості може бути несправедливим. Таким чином, дотримання принципу законності, без врахування вимог справедливості призводить до нехтуванням справедливістю, а фактично до узаконеного беззаконня.

Наявність таких складних проблем реалізації ідеї справедливості на практиці безумовно потребує пошуків шляхів вирішення цієї проблеми. На думку автора, для вирішення цих питань варто розглянути суть принципу справедливості, форми її прояву.

Незаперечним є той факт, що ніякий із принципів права не піддавався настільки частому тлумаченню, обговоренню, роз'ясненню і, разом із тим, перекручуванню, як принцип справедливості. Пов'язано це з тим, що він важливий не тільки сам по собі, але й пов'язаний із такими принципами права як: принцип рівності, рівноправності і законності.

Для того щоб зрозуміти, що являє собою справедливість, ми маємо відмежувати її від того, чим є несправедливість. Найбільш повно відмінності між справедливістю та несправедливістю було розкрито Котюком В. О. [76, с. 32]. Він зазначає, що з позицій загальнолюдських цінностей, моралі, з позицій демократії і демократичного підходу, щоб зрозуміти, що являє собою справедливість, потрібно відмежувати її від несправедливості. Справедливість і несправедливість – це дві протилежні парні категорії. Справедливими прийнято вважати об'єктивні рішення, а несправедливими – рішення, прийняті із упередженням.

Справедливість виступає в якості суб'єктивної оцінки конкретної життєвої ситуації певним суб'єктом або суб'єктами. У такому випадку справедливість повністю залежить від оцінки суб'єкта оцінювання конкретної життєвої ситуації. Така позиція узгоджується із практичним підходом до визначення поняття справедливості, який застосовується у сім'ї загального права. Зокрема, в США, панує думка про те, що справедливе рішення – це рішення, яке більшість людей вважають справедливим, а справедливістю є те, що більшість людей вважають справедливим у конкретному життєвому випадку. Тобто по суті вирішення проблеми „справедливого” і „несправедливого” покладається на розсуд людей [230, с. 8].

Принцип справедливості здобуває часом навіть характер правових аксіом: „не може бути два покарання за одне й те ж правопорушення”, „закон, який встановлює чи посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили немає”, „немає покарання без злочину”, „презумпція невинуватості: ніхто не може бути визнаним винуватим у здійсненні злочину, а також притягнутим до кримінальної відповідальності інакше, як за вироком суду”.

Прийнято вважати, що право є нормативно закріпленою справедливістю. У справедливості шукають виправдання права і покарання за його порушення. Але чи є підстава шукати в праві справедливість? Чи може право за своєю природою бути не справедливим? На думку Явіча Л. С., проблема права і справедливості повинна вирішуватися у декількох аспектах. Насамперед, мова

йде про оцінку права з позиції захисту економічних, політичних й інших фактичних відносин. Окрім того, важливим є не тільки те, що оцінюється, але і ким, з яких позицій здійснюється ця оцінка [226, с. 157]. Вільне населення Рима вважало, що право, яке закріплювало рабство, є справедливим. Буржуазія спростовувала справедливість феодалізму і вважала право феодалів сваволею, несправедливістю. Таким чином, справедливість буржуазних революцій вимагала усунення феодалізму і створення буржуазних конституцій, які проголошували право приватної власності і формально-юридичну рівність всіх громадян, що відповідало вимогам розвитку капіталістичного виробництва. Справедливість соціалістичних революцій і всієї системи економічних і політичних відносин соціалізму знайшла своє вираження і закріплення в конституційних принципах народовладдя, демократії, гуманізму, інтернаціоналізму, суспільної власності, охорона і розвиток яких виражали корінні інтереси трудового народу [197, с. 54].

У другому аспекті проблема права і справедливості носить більш специфічний характер, припускає трактування справедливості не як зовнішнього, стосовно правової дійсності, фактора, а як спеціально-юридичного принципу права, який виражає деякі властивості самої юридичної форми.

Справедливість – це життєво важливий для збереження і розвитку суспільства ціннісно-моральний орієнтир, поза яким немає ніякої соціальності. Він має базуватися на неупередженості, істині, правильності, обґрунтованості правового регулювання тієї або іншої діяльності, вирішення спорів про право та конфліктів, які при цьому можуть виникнути. Вона визначає рівність перед законом і судом, рівноправність, відповідність покарання вчиненому злочину, відповідність між цілями законодавця й обраними ним засобами її досягнення. Як зазначає Мальцев Г. В. „Зв’язок права і справедливості заснований на тій обставині, що правове відношення може бути завжди інтерпретоване як особливий тип відносини розподілу. Об’єктом розподілу тут виступають права й обов’язки учасників взаємного соціального спілкування” [97, с. 14].

Отже, принцип справедливості має істотне значення для процесу реалізації закону і суттєво впливає на результати його реалізації. Реалізація цього принципу на практиці веде до справедливого розподілу, рівної міри прав, свобод, обов'язків і відповідальності громадян перед державою та законом і держави перед громадянином і законом. Тільки позитивні, справедливі результати реалізації закону можуть давати підставу вважати його ефективним.

Іншою проблемою в контексті розгляду даного питання є проблема підвищення ефективності реалізації закону. Сьогодні існує значна кількість знань про ті фактори, які обумовлюють ефективність реалізації закону. На наш погляд, мова має йти не стільки про пошук нових факторів, які обумовлюють реалізацію закону, скільки про те, щоб, використовуючи вже існуючі знання, створити оптимальні умови для реалізації законів в Україні. Після цього можна буде на підставі аналізу практики реалізації законів виявляти неефективні норми. Такі норми можна: або скасувати, або замінити більш якісними, або забезпечити їхню реалізацію, додатково застосовуючи заходи: фінансового, організаційного, ідеологічного та іншого характеру. Безперечно, в цьому контексті виникає питання про оцінку ефективності закону. В українській та російській науковій літературі були пропозиції розробити загальну та спеціальну методику оцінки ефективності закону [101, с. 31–35; 54, с. 145–148]. Така методика є системою важливих правил, без використання та дотримання яких неможливо якісно визначити ступінь ефективності реалізації закону. В основу такої методики, безперечно, варто покласти ті напрацювання, які були зроблені в межах побудови загальних методик проведення соціологічних досліджень суспільних явищ та процесів.

Однак, все ж таки, цими рекомендаціями не вичерпується зміст методики вивчення ефективності реалізації закону. Крім них, до цієї методики має включатися система методів дослідження ефективності реалізації закону. Така методика має містити опис цих методів, а також загальні рекомендації з приводу послідовності застосування цих методів та техніки їх використання. Крім того, методика дослідження ефективності реалізації закону має містити:

а) вказівку на ті відносини, які повинні досліджуватися за допомогою цих методів; б) способи визначення мети досліджуваної норми, вироблення певних етапів дослідження ефективності закону; в) проміжок часу, за який повинні бути отримані дані, які характеризують стан ефективності досліджуваного закону, тощо.

У науковій літературі пропонується поряд із загальною методикою оцінки ефективності закону розробити спеціальну методiku оцінки ефективності окремих законів. На думку Каюмова А. Д., потреба в розробці загальної методики дослідження ефективності реалізації закону обумовлюється тим, що є загальні вимоги, врахування яких є необхідним при аналізі ефективності реалізації будь-якої правової норми. Однак правові норми різноманітні, і саме тому методика вивчення ефективності кожного конкретного закону має певні специфічні риси, які не можуть охоплюватися загальною методикою оцінки ефективності закону [54, с. 145–148]. Саме тому пропонується розробка спеціальної методики оцінки ефективності закону.

Серед основних завдань, які мають бути розробленими в межах спеціальної методики, дослідження ефективності реалізації закону варто назвати визначення проміжку часу, за який повинно бути отримано вихідні дані, які характеризують стан ефективності досліджуваного закону. Що ж стосується загальної методики дослідження ефективності реалізації закону, то вона дає відносно цього виключно загальні рекомендації, які стосуються методики дослідження будь-якого закону. Проміжок часу, за який повинні бути отримані вихідні дані, які характеризують стан ефективності окремого закону, встановлюється в кожному випадку індивідуально, залежно від особливостей і специфіки кожного досліджуваного закону.

Крім того, спеціальна методика дослідження ефективності реалізації закону має містити певний перелік методів дослідження ефективності реалізації конкретного закону, у тому числі й тих методів, які рекомендовані загальною методикою дослідження. Окрім того, ця методика має містити інформацію про послідовність застосування цих методів та техніку їх

використання, способи виявлення мети відповідного юридичного закону, уточнення переліку показників, які слід встановити під час дослідження, а також визначення проміжку часу, за який повинні бути отримані дані, які характеризують стан ефективності реалізації закону.

Варто також звернути увагу на те, що спеціальна методика не повинна суперечити тим вимогам, які має ставити загальна методика, незважаючи на те що вона більш конкретно виражає специфіку дослідження конкретного закону.

Спеціальна методика дослідження ефективності реалізації закону може мати кілька рівнів. Варто звернути увагу на те, що необхідна розробка методики дослідження ефективності реалізації норм окремих галузей права, що дозволить із самого початку дослідження мати певні методичні вимоги, які можна буде застосовувати при дослідженні ефективності будь-якої правової норми даної галузі. Крім того, необхідне створення методики вивчення ефективності правових комплексів, інститутів, інших правових утворень тощо. Наступним рівнем спеціальної методики є методика дослідження ефективності кожної конкретної правової норми.

На нашу думку, реалізація на практиці цієї ідеї є надзвичайно складною. Така ситуація обумовлюється низкою причин: а) існує проблема визначення методів дослідження ефективності реалізації закону. Мова йде про те, що ефективність, а також методи її дослідження, оцінки та підвищення в більшій мірі розроблені спеціалістами в галузі економіки. Незважаючи на значну кількість конкретно-наукових методів, в межах юриспруденції, важко вибрати оптимальні методи для дослідження ефективності закону; б) реалізація закону в межах окремих галузей права не однакова і має певну специфіку. Тому розробку загальної методики оцінки ефективності закону може бути реалізовано після дослідження специфіки реалізації законів та інших нормативно-правових актів на галузевому рівні. Без врахування цього загальна методика може бути відірваною від практики і мати неефективний характер; в) необхідна підготовка кваліфікованих спеціалістів, які зможуть давати

висновки стосовно ефективності реалізації закону. Такі спеціалісти мають мати офіційний статус та нести персональну юридичну відповідальність за результати своєї діяльності.

На наш погляд, сьогодні доцільніше говорити про моніторинг ефективності реалізації законів. Ми переконані у тому, що ефективність реалізації закону залежить не тільки від врахування певних вимог до закону, як передумови певного рівня його якості, а також організації процесу його реалізації. Важливо наголосити на тому, що ми, жодним чином, не намагаємося применшувати важливість цих чинників для ефективності реалізації закону. Однак, на нашу думку, суттєвий вплив на підвищення ефективності реалізації законів в Україні може мати постійний моніторинг ефективності реалізації законів. Це питання до певної міри намагалися підняти у науковій літературі. Так, в Інституті законодавства Верховної Ради України вже проводиться розробка планової теми: “Організація моніторингу ефективності законодавства та прогнозування наслідків його застосування” [124]. За результатами цього дослідження опубліковано роботу: „Моніторинг ефективності законодавства: мета, критерії, реальність” [108]. Однак мова йде не про одноразовий, а про постійний моніторинг законодавства та дачу висновків про його ефективність. Крім того, Проект закону „Про нормативно-правові акти” від 12.12.2012 р. реєстраційний номер 0922 внесений народним депутатом Мірошніченком Ю.Р. містить розділ 6 „Реалізація нормативно правових актів” [156]. Цей розділ стосується переважно питань: дії нормативно-правових актів, їх тлумачення та правил вирішення колізій. Разом із цим, мало уваги приділяється питанню ефективності нормативно-правових актів. Про ефективність згадується лише в контексті обґрунтування ефективності основних правових механізмів реалізації нормативно-правового акта та під час розробки концепції проекту нормативно-правового акту.

Таким чином, не розглядається питання про постійний моніторинг ефективності законодавства та відповідні методики оцінки ефективності законодавства. Звичайно законотворчий процес є єдиним шляхом внесення змін

до законів і в цьому проекті передбачено створення методики проведення правової експертизи проекту закону, яка має бути затверджена Міністерством юстиції України. Разом із цим, як бути з неефективністю вже діючих законів? Отже, на нашу думку, варто запровадити систему постійного державного моніторингу ефективності реалізації законів. Звичайно, запровадження такої системи передбачає проведення низки наукових, організаційних та економічних заходів. Мова йде про створення певного органу, який буде займатися постійним моніторингом національного законодавства. Крім того, безперечно необхідними є розробка методики аналізу ефективності реалізації законів, підготовка кваліфікованих спеціалістів, які будуть займатися відповідною діяльністю, процедури отримання даних для аналізу тощо. Надзвичайно важливим фактором, який має забезпечити функціонування цієї системи є державне фінансування відповідного органу. Зазвичай саме неможливість державного фінансування стає суттєвою або основною перешкодою на шляху до реалізації відповідного проекту.

Саме тому, ми також пропонуємо створити, альтернативну систему постійного громадського моніторингу ефективності реалізації законів. Перевагою цієї системи є те, що вона надає можливість безпосередньо самим суб'єктам, які беруть участь у процесі реалізації закону швидко реагувати на відповідні дефекти системи національного законодавства. Іншою перевагою є те, що для функціонування цієї системи немає потреби у підготовці спеціальних кадрів, а також розробки спеціальної методики аналізу ефективності реалізації законів. Крім того, для цієї системи не потрібне значне державне фінансування. На наш погляд, необхідною є лише офіційна адреса, куди всі зацікавлені суб'єкти зможуть надсилати свої зауваження стосовно проблем реалізації того чи іншого закону. Однак, безперечно необхідним є також орган державної влади, який буде систематизувати та узагальнювати отриману інформацію. Ще однією перевагою цієї системи є те, що вона дозволяє сконцентрувати увагу на тих проблемах реалізації законів вирішення яких має пріоритетне значення. Адже одразу вирішити всі проблеми пов'язані

із реалізацією законів, неможливо. Отримані в результаті моніторингу дані, після обробки, можуть стати важливим джерелом для виявлення неефективних норм в системі вітчизняного законодавства.

Отже, запровадження системи постійного державного та громадського моніторингу ефективності реалізації законів допоможуть поступово звільнити вітчизняну законодавчу базу від неефективних, недіючих норм та законів та суттєво підвищити ефективність реалізації законів.

Саме такі теоретичні та практичні проблеми пов'язані із ефективністю реалізації закону та оцінкою його ефективності обумовлюють необхідність проведення подальших досліджень у цій сфері.

Особливу увагу, на наш погляд, варто звернути на процес реалізації закону. Це обумовлене тим, що, говорячи про реалізацію закону не варто забувати про те, що реалізацію закону можна розглядати, як процес і як результат. З позиції практики процес реалізації закону є передумовою результатів, які отримуються внаслідок реалізації закону. Однак реалізація кожного закону є надзвичайно складним процесом, який залежить від багатьох чинників. Проте існують певні загальні закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону. В цілому, саме знання про процес реалізації закону, який передує та істотно впливає на результати реалізації закону, а також про загальні закономірності реалізації закону і застосування цих знань на практиці може істотно допомогти у вирішенні комплексу тих проблем, на які ми звертали увагу вище та удосконалити практику реалізації законів.

Висновки до розділу 2

1. Реалізація закону є надзвичайно складним і багатограним процесом. Такий стан речей обумовлений тим, що даний процес має складну природу, яка формується під впливом великої кількості різноманітних чинників.
2. Процеси реалізації права і реалізації закону можна співвідносити, як дві системи, які частково співпадають мають подібні завдання, цілі, функції та призначення. Ці два процеси виражають динамічний аспект правової системи держави. Закономірності реалізації права розповсюджуються на процес

реалізації закону. Однак поряд із цими закономірностями існують специфічні, притаманні лише закону, закономірності його реалізації. Вони відіграють взаємодоповнюючу роль у розкритті природи процесу реалізації закону.

3. Суть процесу реалізації закону полягає у тому, що за допомогою закону у формах правомірної поведінки і діяльності реалізуються об'єктивні приписи права, які складають зміст закону, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів.

4. Реалізація закону – це складний, багаторівневий процес, метою якого є втілення приписів закону в реальні суспільні відносини у формах правомірної поведінки і діяльності: дотримання, виконання, використання, застосування, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів за допомогою системи специфічних юридичних засобів і методів.

5. Реалізація законів може здійснюватись в різних формах правомірної поведінки і діяльності та різними способами. В юридичній літературі існують розбіжності в підходах до визначення форм та способів реалізації закону. На нашу думку, існують чотири загальновизнані форми правомірної поведінки та діяльності, за допомогою яких відбувається реалізація закону. Під способами ж реалізації закону, на нашу думку, варто розуміти його реалізацію через правовідносини та поза правовідносинами.

6. Іншим важливим аспектом реалізації закону є межі його дії. Такі фактори, як: час, простір і коло осіб, на яких поширюються приписи юридичних законів, істотно впливають на процес його реалізації. Хоча з позиції теорії права ці параметри дії закону певною мірою розроблені, проте на практиці виникають проблеми їх застосування. Це призводить до виникнення різноманітних юридичних колізій, які ускладнюють процес реалізації закону.

7. Реалізація закону відбувається не автономно, а в тісному взаємозв'язку із іншими компонентами законодавства. В юридичній літературі існує думка про те, що до елементів механізму реалізації закону належать міжнародні договори та акти Конституційного Суду. На нашу думку, цю ідею варто уточнити.

Особливим елементом механізму реалізації закону є акти Конституційного Суду України. Їх завдання як елемента механізму реалізації закону у випадках передбачених законодавством, усунути прогалини та протиріччя в системі законодавства України.

Що ж стосується міжнародних договорів, то їх не можна відносити до елементів реалізації закону. Норми самостійно виконуваних міжнародних договорів не потребують прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів, а отже, не є елементом реалізації закону. Норми несамостійно виконуваних міжнародних договорів потребують прийняття спеціальних внутрішньодержавних законів. У такому випадку саме закон виступає елементом реалізації норм несамостійно виконуваних міжнародних договорів. Тому саме закон є особливим елементом механізму реалізації норм міжнародних договорів.

8. Ефективність реалізації закону – це оціночна категорія, об'єктом оцінки якої є результати реалізації закону з позиції вирішення завдань та досягнення цілей, які ставилися при створенні закону. У науковій літературі відсутній єдиний підхід до питання про те, у чому конкретно мають виражатися ці позитивні результати. Реалізація закону, на нашу думку, має призводити до: справедливості та рівноправ'я, до прийняття на підставі норм законів не тільки законних, але й справедливих рішень. Однак результати реалізації законів на практиці бувають протилежними.

9. Важливим фактором, який зможе істотно вплинути на підвищення ефективності реалізації законів, є запровадження системи постійного державного та громадського моніторингу ефективності реалізації законів. Суть цієї системи зводиться до постійного відшукування різноманітних дефектів юридичних законів, які виявляють себе у процесі їхньої реалізації. Ця система допоможе поступово звільнити вітчизняну законодавчу базу від неефективних, недіючих норм та законів.

РОЗДІЛ III

Поняття, суть та основні види загальних закономірностей реалізації закону в Україні

3.1. Поняття та суть загальних закономірностей реалізації закону

Процес реалізації кожного закону обумовлюється багатьма чинниками. Серед них особливе місце посідають загальні закономірності процесу реалізації закону. Вони відображають основні, об'єктивні, суттєві, сталі та систематичні зв'язки державно-правових явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами під час виникнення, функціонування, розвитку та припинення процесу реалізації закону. Виявлення та дослідження цих закономірностей має надзвичайно важливе значення для теорії та практики. Це пов'язано у першу чергу із тим, що знання про загальні закономірності реалізації закону сприятимуть вдосконаленню практики реалізації законів в Україні. Це допоможе подолати негативні явища, до яких призводить не реалізація законів, зокрема: правовий нігілізм, негативні процеси та явища в суспільстві та економіці України, кризу державної влади тощо. Крім того, знання про загальні закономірності реалізації закону можуть бути корисними при виробленні методів подолання надмірної бюрократизації процесу реалізації законів, корупції та інших негативних явищ, які негативно впливають на цей процес.

Незважаючи на таке величезне значення загальних закономірностей реалізації закону для вдосконалення практики реалізації законів в Україні, ця категорія не досліджувалась у вітчизняній науці. Мало досліджувалися також загальні закономірності виникнення, функціонування та розвитку державно-правових явищ та процесів. Хоча нині загально визнаним у теорії держава і права є те, що саме закономірності виникнення, функціонування та розвитку держави і права складають основну частину предмету теорії держави і права як науки. Так, відомий російський дослідник Сирих В. М. в своїй роботі звертає увагу на те, що у юристів відсутнє чітке уявлення про те, чим є власне

об'єктивна закономірність, які її критерії та які компоненти права можуть бути співвіднесені із цієї частиною предмета теорії права [187, с. 40]. Така низька увага до наукової розробки закономірностей реалізації закону пояснюється декількома причинами.

По-перше, закономірність вважається категорією, яка штучно нав'язана юридичною наукою радянської доби. При цьому варто звернути увагу на те, що перші дослідження закономірностей державно-правових явищ та процесів як більш загальної категорії, були проведені ще в дореволюційний період. Проте ці дослідження, на думку спеціалістів, мало враховували: методологічні аспекти та принципи дослідження закономірностей, їх поняття та види, а також застосування отриманих знань про закономірності на практиці [13, с. 8]. Основні розробки закономірностей державно-правових явищ та процесів були зроблені радянськими дослідниками. Так, тут варто згадати дисертаційні дослідження Овчіннікова С. М. та Рабіновича П. М. [121, 167]. Серед радянських вчених, які досліджували закономірності державно-правових явищ та процесів, можна назвати: Алексеєва С. С., Васільєва А. М., Ветютнєва Ю. Ю., Керімова Д. А., Кудрявцева В. М., Недбайло П. О., Явіча Л. С. та ін. Разом із тим, ці дослідження мають певну специфіку. Вона полягає у тому, що юридична наука в той період була суттєво обмежена марксистсько-ленінською ідеологією, яка тоді визнавалася єдиною правильною і якій не було жодної альтернативи. Наукові праці у галузі теорії права видавалися лише за умови їх відповідності офіційній ідеології та відображення у них тих завдань, які ставила комуністична партія перед радянським народом. Крім того, такі наукові праці були в певній мірі відірваними від об'єктивного стану речей. Саме тому, вони нині є до певної міри застарілими. Після здобуття незалежності Україною комплексних досліджень закономірностей державно-правових явищ та процесів, зокрема, закономірностей реалізації закону, українськими дослідниками не проводилося. Це було пов'язано із тим, що основним завданням юриспруденції і теорії держави та права як науки, зокрема, стало пристосування держави та права незалежної України до нових соціальних

та економічних умов. Після тривалої перерви в дослідженнях цього питання першим комплексним дослідженням закономірностей державно-правових явищ та процесів стало монографічне дослідження Ветютнева Ю. Ю. [13].

По-друге, в юридичній науці досить скептично ставляться до самої категорії закономірність реалізації закону. Це в значній мірі обумовлене тим, що закономірність вважається категорією філософії, яка використовується для дослідження зв'язків між явищами та процесами у філософії, історії, соціології. Часто цю категорію використовують для пояснення біологічних, хімічних, фізичних явищ та процесів. Що ж стосується юриспруденції, то ця категорія не застосовується через складність виявлення та дослідження закономірностей державно-правових явищ та процесів. Іншим чинником, який впливає на незначне їх використання в наукових розробках, є не розробленість самої категорії закономірності в межах юриспруденції, зокрема, ознак, які їй властиві, методів її дослідження тощо. І дійсно, для виявлення та дослідження закономірностей реалізації законів необхідний аналіз значного об'єму як наукової літератури, так і, безперечно, матеріалів юридичної практики.

Незважаючи на вище наведені аргументи, ми все ж таки переконані в тому, що процесу реалізації законів властиві закономірності. Така позиція обумовлюється, по-перше, тим, що хоча процес реалізації кожного закону є унікальним і неповторним, проте існують певні елементи, які властиві для реалізації будь-якого закону. Наприклад, Цивільний кодекс України є індивідуальним, унікальним нормативно-правовим актом. Ця унікальність виявляється в змісті тих норм, які він містить, обставинах, за яких він приймався та вводився в дію, тощо. Разом із тим, цей кодекс не є першим цивільним кодексом, який діє на території сучасної України. Більшість його норм було створено із врахуванням тих норм, які діяли в попередніх кодексах. Також при створенні цього кодексу було враховано позитивну практику правового регулювання подібних суспільних відносин у зарубіжних країнах. Крім того, найважливішим є те, що норми цього кодексу реалізуються із використанням тих самих правил, які застосовуються при реалізації норм

Господарського кодексу України, Земельного кодексу України та інших кодексів. По-друге, існує об'єктивна повторюваність, системність взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації законів. Ця повторюваність має об'єктивний, системний, цілеспрямований характер. Так, наприклад, усі закони України приймаються в одному чітко регламентованому порядку. Звичайно, різними можуть бути суб'єкти, яким належить право законодавчої ініціативи, питання, які знаходять свого законодавчого регулювання в тексті закону. Проте існує загальна процедура, яка повторюється щоразу, коли є необхідність у прийнятті нового закону. Можна спостерігати також й інші аналогічні об'єктивні, системні взаємозв'язки під час процесу реалізації закону. Так, наприклад, єдиними є правила для оформлення офіційних документів досудового слідства. Тобто слідчий щоразу, коли буде виникати необхідність у оформленні офіційного документа, буде їх оформлювати в порядку і згідно із вимогами, визначеними в чинному законодавстві. Аналогічні правила можна спостерігати по відношенню до вимог, яким має відповідати позовна заява. Крім того, існують єдині правила щодо процедури подання позовної заяви до суду. Безперечно, можна назвати й інші приклади. Усе вище наведене вказує на наявність об'єктивної повторюваності взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону, а отже, і про наявність закономірностей даного процесу.

На нашу думку, загальні закономірності реалізації закону є специфічним видом закономірностей державно-правових явищ та процесів, зокрема, закономірностей права. Такий висновок пов'язаний із тим, що закон є формою зовнішнього оформлення права. Саме право складає зміст норм закону, і цьому немає альтернативи. Тому враховуючи такий природний, нерозривний зв'язок права і закону, можна зробити висновок про те, що загальні закономірності реалізації закону є одночасно закономірностями реалізації права.

Разом із тим, виникає питання про те, що таке закономірність? Це питання є не випадковим, адже в науці і досі ця категорія не має свого вичерпного змісту. Тому, на нашу думку, варто звернутися до напрацьовань з цього питання

в галузі філософії. З позиції філософії під закономірністю розуміють необхідний, істотний, такий, який постійно повторюється, зв'язок між явищами об'єктивної реальності. Він визначає етапи та форми процесу виникнення та розвитку явищ: природи, суспільства та духовної культури [59, с. 412].

Варто звернути увагу на те, що таке поняття закономірності не є спеціально-юридичним. Воно, скоріше, належить до філософії, ніж до юриспруденції. Із цього деякі спеціалісти роблять висновок про те, що в межах юриспруденції немає необхідності займатися створенням своєї спеціальної закономірності. Таким чином, пропонується взяти ті напрацювання з цього питання, які вже існують в межах філософії, та використати їх у юриспруденції [1, с. 84].

Разом із тим, варто звернути увагу на те, що для теорії держави і права необхідним є існування власного поняття закономірностей, яке не повинне бути тотожним тому поняттю закономірності, яке розроблене в межах філософії. Насамперед це пов'язане із тим, що предметно-об'єктна сфера юриспруденції набагато вужче, ніж у філософії. Філософія узагальнює значно більшу кількість явищ. Внаслідок цього, категорії, які розроблені в її межах, є занадто широкими для їхнього безпосереднього використання в юриспруденції. Так, наприклад, філософська категорія „закон” охоплює також і фізичні, біологічні, хімічні закони, які докорінно відрізняються від законів та закономірностей державно-правових явищ та процесів, і зокрема, закономірностей реалізації закону. Тому, беззастережне використання філософських категорій в межах юриспруденції є неможливим. Таким чином, неправильним було б ототожнення закономірностей державно-правових явищ та процесів і закономірностей взагалі. Хоча, безперечно, вони мають спільні ознаки.

Крім того, для повного та беззастережного запозичення філософської категорії в ту або іншу науку необхідно, щоб в межах філософії було однакове розуміння даної категорії. Однак в межах філософії відсутній єдиний підхід до розуміння закономірностей. Це виявляється навіть у питанні, що стосується загальних рис даної категорії. Так, одні фахівці пропонують розуміти під

закономірністю універсальний зв'язок законів, єдність законів у певній сфері, спільну дію законів у певній сфері явищ [98, с. 143; 204, с. 59; 201, с. 25]. Інші спеціалісти виступають проти розмежування закономірностей і законів [13, с. 14]. Деякі спеціалісти у сфері філософії вважають, що відмінність між поняттями закономірність і закон – полягає лише в певних відтінках [19, с. 20]. Існує наукова позиція у відповідності до якої закономірність варто розуміти „ як „пійману” наукою тенденцію в розвитку дійсності, що являє собою прояв закону” [36, с. 10]. Але в науковій літературі можна зустріти й протилежні наукові позиції. Так, як зазначає Грушевицька Т. Г. прийнято вважати, що в природі діють об'єктивні закономірності – стійкі, такі, які повторюються, зв'язки між предметами та явищами. Ми ж можемо пізнати закони, тобто відбиття цих об'єктивних закономірностей у нашій свідомості [26, с. 34].

Не менш важливим у контексті дослідження цього питання є визначення співвідношення загальних закономірностей реалізації закону із іншими чинниками, які впливають на даний процес. Безперечно, визначити всі чинники, які впливають на процес реалізації законів, надзвичайно важко. Однак серед вже відомих чинників, які обумовлюють процес реалізації закону поряд із загальними закономірностями реалізації закону, можна виділити: тенденції та фактори, які впливають на даний процес. При цьому варто зазначити наступне: по-перше, з позиції філософії фактор і тенденція є початковим етапом закономірності. Тобто об'єктивний, необхідний, суттєвий зв'язок явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами, який набуває сталого та систематичного характеру, перетворюється в закономірність. Таким чином, саме тривалість впливу певного чинника на державно-правове явище або процес визначає чи є він закономірністю або ні. По-друге, як в теорії, так і на практиці надзвичайно важко відокремити закономірність від тенденції або фактора, оскільки існує така категорія як тимчасова закономірність. Таким чином, на нашу думку, не є закономірностями процесу реалізації закону всі ті чинники, які ситуативно, випадково, одноразово

вплинули на процес реалізації закону. Так, наприклад, такі загальні закономірності процесу реалізації закону, як підвищення ефективності процесу правореалізації або послідовна інтенсифікація законодавства можна було б розглядати як певні тенденції в розвитку законодавства. Однак, нині вони є об'єктивними вимогами, закономірностями подальшої діяльності із вдосконалення діючого законодавства. Цікавим є питання про випадкові чинники, які обумовлюють процес реалізації закону. Як правило, при аналізі чинників, які обумовлюють процес реалізації закону, розглядалися ті з них, які властиві для реалізації більшості законів. Проте поза увагою залишилися чинники, які є ситуативними або випадковими тобто такі виникнення, яких не передбачалося заздалегідь. Прикладом цього може бути світова економічна криза 2008 року, яка істотно вплинула на реалізацію положень Закону України „Про державний бюджет на 2009 рік”, або введення воєнного чи надзвичайного стану, який може суттєво впливати на реалізацію прав і обов'язків, закріплених в чинному законодавстві, наприклад, права власності ч. 5 ст. 41 Конституції України [139, 73]. Звідси можна вивести таку загальну закономірність реалізації закону – випадковий чинник може істотно впливати на процес реалізації закону.

Для загальних закономірностей реалізації закону властиві певні ознаки, якими вони відрізняються від схожих та близьких за суттю явищ. До основних ознак загальних закономірностей реалізації закону можна віднести наступні: 1) такі закономірності є одноманітністю, регулярністю повторень взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 2) вони є завжди певним взаємозв'язком державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 3) мають стійкий, систематичний характер; 4) існують об'єктивно; 5) відображають глибинні, істотні властивості процесу реалізації закону; 6) мають логічне обґрунтування; 7) діють у певних межах; 8) реалізуються за допомогою правомірної поведінки та діяльності; 9) визначаються на підставі аналізу практики реалізації законів.

Зупинимося більш конкретно на цих та деяких інших ознаках загальних закономірностей реалізації закону.

По-перше, такі закономірності є визначеною одноманітністю, регулярністю повторень взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону. Деякі спеціалісти спростовують цю ознаку закономірностей. Вони стверджують те, що в суспільно-історичному процесі не може бути ніяких об'єктивних закономірностей. Це обумовлене тим, що будь-яка подія і явище в цьому процесі є індивідуальним, неповторним та створюється вільним людським духом. Як зазначає Франк С. Л. тут немає закономірності, тому що закономірність існує лише в необхідному, суспільство ж спирається на свободу та невизначену волю людей [208, с. 240].

Сучасна наука, на відміну від радянської, піддає цю позицію серйозній критиці. Аргументами на користь існування закономірностей в праві та загальних закономірностей реалізації закону, зокрема, є не тільки наявність зв'язків між компонентами суспільства, але й наявність безсумнівної подібності, регулярності, повторюваності в суспільних явищах та процесах [107, с. 65].

У філософській літературі звертається увага на те, що повторюваність – найважливіша риса закономірностей [22, с. 171]. Саме регулярність повторень взаємодії державно-правових явищ і процесів під час реалізації закону є тією ознакою, яка відрізняє загальні закономірності реалізації закону від близьких за змістом категорій. Варто також звернути увагу на те, що мова йде не просто про повторюваність певних процесів і явищ, а про їх взаємозв'язок. Закономірність реалізації закону завжди відображає факт взаємозв'язку певних державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону. Отже, не може бути закономірністю реалізації закону одиничний факт або кілька фактів, що не мають між собою нічого спільного. Закономірністю реалізації закону слід вважати факти взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону, які або повторюються, або впливають один із одного, або відбуваються одночасно. Прикладом такої повторюваності є така загальна

закономірність реалізації закону, як обумовленість реалізації охоронних норм порушенням регламентуючих норм. В цілому, реалізація охоронних норм має похідний характер від процесу реалізації регулятивних норм. Це пов'язано із тим, що реалізація охоронних норм має місце лише тоді, коли порушуються приписи норм регулятивного характеру. Так, наприклад, порушення норм, які регулюють право власності, тягне за собою різні види юридичної відповідальності для особи, яка порушила ці норми. Мова може йти як про кримінальну відповідальність у випадку вчинення грабежу або крадіжки, так і про майнову відповідальність, яка регламентується нормами цивільного законодавства у випадку псування або пошкодження чужого майна, тощо.

По-друге, ознакою загальної закономірності реалізації закону є те, що вона є завжди певним взаємозв'язком державно-правових явищ та процесів під час реалізації законів. В цілому, говорячи про загальну закономірність реалізації закону, не варто забувати того, що мова йде не просто про повторюваність фактів взаємозв'язку державно-правових явищ та процесів під час реалізації законів. Не всяка повторюваність фактів є закономірністю. У випадку якщо факти розрізнені, автономні, випадкові будь-яка закономірність відсутня, у тому числі і закономірність реалізації закону. Також немає закономірності у випадку, якщо встановлено, що між схожими фактами немає ніякого зв'язку, що вони існують зовсім незалежно один від одного. У цьому випадку мова йде не про закономірність, а про випадковий збіг фактів. Так, однією із загальних закономірностей реалізації закону є поєднання впорядкованого та хаотичного в процесі реалізації закону. Так, на перший погляд, реалізація законів відбувається хаотичним чином. Тобто процес реалізації юридичних законів, з одного боку, є таким, у якому відсутня будь-яка впорядкованість. Замість неї існує багатоваріантність процесу реалізації закону. Саме це по суті і визначає індивідуальність, неповторність процесу реалізації кожного юридичного закону. Цей процес, його початок, тривалість і закінчення цілковито залежить від волі суб'єктів, які беруть участь у даному процесі. Наприклад, особа у випадку порушення її суб'єктивних прав може звернутися до суду за захистом

цих порушених прав. Це право особи, хоча надано законодавством, проте його реалізація або нереалізація залежить цілковито від волі особи, якій надано це право. Саме в цьому і виявляється багатоваріантність розвитку процесу реалізації закону. Тобто, ця особа сама визначає чи реалізовувати належне їй право чи ні, час, коли вона буде реалізовувати це право, тощо. Це, на наш погляд, є елементом хаотичного в процесі реалізації закону. З іншого боку, реалізація такого права, як правило, супроводжується впорядкованими діями зобов'язаних суб'єктів у відповідності із нормами чинного законодавства. Якщо особа реалізувала це право, то суд має розглянути позовну заяву особи та документи, які до неї додаються. У випадку, якщо вони відповідають вимогам, встановленим в законі, суд має розглянути цей позов у строки, передбачені у чинному законодавстві. Таким чином, існує певна впорядкованість, послідовність дій суду у випадку реалізації особою права на звернення до суду за захистом своїх порушених прав. Це, на наш погляд, є елементом впорядкованого в процесі реалізації закону.

Варто також зазначити те, що закономірності державно-правових явищ та процесів, як правило, явні, оскільки вони відкриті наукою і практикою. Разом із тим, не варто забувати того, що за кожною випадковістю може бути прихована латентна закономірність. Тому істинним в такому випадку є твердження про те, що випадковість може бути невиявленою закономірністю.

По-третє, ознакою загальної закономірності реалізації закону є те, що вона має стійкий, систематичний характер. Закономірність реалізації закону є лише там, де факти взаємозв'язку державно-правових явищ та процесів під час реалізації законів повторюються досить часто, а їх систематичність не підлягає сумніву. Саме цим, загальна закономірність реалізації закону відрізняється від інших чинників, які впливають на процес реалізації закону. Вплив таких чинників, як правило, є короткочасним та несистематичним. Крім того, не може вважатися загальною закономірністю реалізації закону така повторюваність, яка має хаотичний, невпорядкований характер. Закономірність завжди має здатність певним чином впорядковувати факти взаємозв'язку державно-

правових явищ та процесів під час реалізації законів, об'єднувати їх у певну систему. Також вона підпорядковує ці факти певному принципу, надає їм певну періодичність, сталість та взаємозалежність. Саме в систематичності полягає відмінність такої закономірності від випадкового збігу обставин.

Звичайно, ця ознака закономірності має до певної міри оціночний характер. Це обумовлене тим, що не можна абсолютно точно визначити рівень стійкості того або іншого чинника, який впливає на процес реалізації закону, щоб визначити, чи можна його називати загальною закономірністю реалізації закону. У такому випадку не є такими закономірностями ті чинники, які мають нестабільний, тимчасовий характер. Так, наприклад, однією із об'єктивних закономірностей є поглиблення взаємозв'язку міжнародного та внутрішньодержавного права. Ця закономірність, яка нині істотно впливає на процес реалізації закону, зародилась ще в стародавні часи. Вона була обумовлена необхідністю врегулювання міжнародних відносин між країнами. З тих далеких часів міжнародне право здобуло значного розвитку. Нині існують численні міжнародні організації, які займаються різноманітними питаннями заради досягнення загального благополуччя всього людства. Норми міжнародного права стали невід'ємною частиною національного законодавства в багатьох країнах. У багатьох країнах визнається пріоритет норм міжнародного права по відношенню до норм національного законодавства. До цих країн також належить Україна. Крім того, міжнародне співтовариство визначає ті вимоги, яким має відповідати національне законодавство, а також вимагає привести його у відповідність із цими вимогами. Враховуючи все це, можна наочно побачити постійне поглиблення, розширення сфери взаємодії норм міжнародного та внутрішньодержавного права.

По-четверте, ознакою загальної закономірності реалізації закону є те, що вона існує об'єктивно. Закономірності реалізації закону, як і всякі закономірності оточуючої нас дійсності, носять об'єктивний характер. Їх не можна ні скасувати, ні нав'язати ззовні всупереч внутрішній логіці права [13, с. 21]. Як і у всіх інших випадках, коли мова йде про об'єктивні закономірності,

головне, що їх характеризує – це суб'єктивне відношення до них людини. Це відношення може виявлятися, як у їх пізнанні, обліку, активному використанні у правотворчій і у правозастосовчій діяльності. Нехтування законодавцем та суб'єктом, який застосовує закон об'єктивних закономірностей реалізації закону, а також будь-яка діяльність, яка здійснюється всупереч ним, може приводити до соціальних втрат та витрат. Так, об'єктивною закономірністю процесу реалізації закону є демократизація методів та способів реалізації закону. Нині об'єктивним є те, що закони мають реалізовуватися не будь-якими методами і способами. Неможливим є застосування насильницьких методів та способів реалізації закону. Закони мають реалізовуватися виключно демократичними, правовими способами та методами.

По-п'яте, загальні закономірності реалізації закону відображають глибинні, істотні властивості процесу реалізації закону. Ця ознака закономірностей, на думку Ветютнева Ю. Ю., вносить в дефініцію закономірності зайвий компонент оцінки та суб'єктивізму. Таким чином, на думку вченого, можлива ситуація, коли реально існуючі закономірності у праві не будуть вважатися такими лише на підставі їхнього другорядного характеру по відношенню до інших закономірностей. На думку вченого, якщо в повторюваності фактів присутні всі атрибутивні ознаки закономірності (систематичність, об'єктивність, логічна обґрунтованість), то не можна заперечувати за ними характер закономірності через їхню другорядність [13, с. 22]. В цілому, ми погоджуємося з такою науковою позицією вченого, адже знання про загальні закономірності реалізації закону допомагають поглиблено розуміти природу процесу реалізації закону. При цьому, будь-яка закономірність даного процесу є важливою і не може бути відкинutoю через її другорядний характер. Так, наприклад, загальною закономірністю реалізації закону є необхідність конкретизації норм закону на підзаконному рівні в разі неможливості їх застосування для регулювання суспільних відносин через їх абстрактний характер. Ця закономірність виявляється у тому, що кожного разу, коли буде прийматися закон, який не має безпосередньої можливості

регулювання суспільних відносин через абстрактність його норм, буде необхідність у створенні та прийнятті відповідних підзаконних нормативно-правових актів для того, щоб був механізм реалізації норм цього закону. Цю закономірність реалізації закону можна оцінювати по-різному. Можна вважати її другорядною по відношенню до інших закономірностей реалізації закону. Однак нехтування цією закономірністю може призвести до нереалізації закону, оскільки буде відсутній механізм реалізації його норм.

По-шосте, загальні закономірності реалізації закону мають логічне обґрунтування. Із такою ознакою закономірності, як систематичність тісно пов'язана інша ознака закономірностей реалізації закону – її логічне обґрунтування. Закономірність реалізації закону завжди має раціональну основу. Вона підпорядкована законам логіки і є логічно обґрунтованою. В цілому, можна говорити про існування закономірності лише тоді, коли розкрито механізм її дії та з'ясовано питання про те, чому факти, які становлять її основу, є такими, якими вони є. Таким чином, якщо існує лише констатація певного повторення фактів, але не з'ясованою є причина цього повторення, то варто говорити про те, що закономірність не є остаточно дослідженою або вона зовсім відсутня. Це пов'язано із тим, що не можна в такому випадку бути до кінця впевненим ні в об'єктивності, ні в систематичності такого повторення.

Крім того, науковий принцип раціоналізму передбачає необхідність визнання причинної обумовленості будь-якого явища об'єктивної дійсності. Інколи цю обумовленість надзвичайно важко встановити. Однак складність її встановлення не звільняє дослідника від необхідності її пошуку для виявлення логічних причин певної закономірності. Отже, можна зробити висновок про те, що однозначним і незмінним залишається лише одне, що кожне явище об'єктивної реальності має свою причину. Як зазначав І. Кант, „...це закон. Лише завдяки цьому, явища становлять якусь природу та стають предметами досвіду. Є розумовий закон. Він немає допускати відхилень або виключень для будь-якого явища. В іншому випадку ми зробили б це явище поза всяким можливим досвідом...” [52, с. 298].

Так, логічно обґрунтованою можна вважати таку загальну закономірність реалізації закону, як необхідність використання найкращих методів правового регулювання для регулювання суспільних відносин. Ця закономірність, хоча стосується не тільки процесу реалізації закону, а й процесу законотворення, однак виражає об'єктивну необхідність вдосконалення методів правового регулювання. Це передбачає те, що законодавець при створенні проекту закону має закріпити в ньому найбільш прогресивні, передові методи правого регулювання. У випадку, якщо цього не буде зроблено і в законі будуть закріплені неефективні методи правового регулювання, процес реалізації такого закону буде ускладненим або і зовсім неможливим.

По-сьоме, ознакою загальної закономірності реалізації закону є те, що вона діє у певних межах. Закономірності державно-правових явищ та процесів та закономірності реалізації закону, зокрема, є обмеженими у своїй дії. Ці обмеження визначаються певними часовими та просторовими межами. Вітчизняні дослідники позначають цю властивість закономірностей, як часово-просторово-тимчасову інтервальність [49, с. 19]. Таким чином, передбачається те, що у закономірностей є певні межі як просторові, так і часові, а також географічні та історичні. Іншими словами, будь-яка закономірність державно-правових явищ та процесів, у тому числі і загальна закономірність реалізації закону, існує не завжди, а починає існувати в певний історичний момент, функціонує, розвивається, змінюється і згодом може зникнути.

По-восьме, загальні закономірності реалізації закону можуть існувати незалежно від волі та свідомості окремих людей. Ця ознака закономірностей реалізації закону є надзвичайно дискусійною. На думку спеціалістів, варто відмежовувати закономірності від тих соціальних інститутів і зв'язків, які цілеспрямовано та свідомо формуються самими людьми. Крім того, варто відкинути ідею про те, що закономірності – це не явища об'єктивної реальності, а лише розумові конструкції [13, с. 21]. Таким чином, загальні закономірності реалізації закону існують незалежно від волі та свідомості людини. Вони, як

правило, не створюються та не скасовуються окремою людиною, а діють самостійно.

На нашу думку, така позиція передбачає певну деталізацію. Не можна повністю виключати вплив людини на закономірності. Так, наприклад, закономірністю державно-правових процесів та явищ є той факт, що всі постсоціалістичні держави Європи мають органи судового конституційного контролю [5, с. 28]. З однієї сторони, це продукт політичної волі. Це обумовлене тим, що державний орган не виникає без будь-якого зовнішнього впливу, самостійно. Для його виникнення необхідними є ухвалення низки рішень відповідними державними органами та посадовими особами. Ухваленню такого рішення, як правило, передують наукові дискусії та обговорення, дослідження досвіду зарубіжних держав. Крім того, навіть сам феномен наявності аналогічного владного інституту в декількох держав у цьому випадку непозбавлений впливу з боку суб'єктивного фактору. Це виявляється в тому, що в процесі реформування відповідних державних інститутів в постсоціалістичних країнах враховувався, крім закордонного досвіду, ще й досвід сусідніх держав.

Таким чином, ми можемо перекоонатися в тому, що у формуванні цієї закономірності істотна роль відводиться саме людині. Однак ставиться питання про те, чи передбачалося якої-небудь із цих країн повторення того досвіду, у побудові органів конституційного контролю, який існував у сусідніх державах? Очевидно, однозначної відповіді на це питання немає. На думку Ветютнева Ю. Ю. в цій ситуації кожна із цих країн не прагнула повторити досвід сусідніх держав, а власне прагнула, лише до того, щоб щонайкраще влаштувати внутрішню політико-правову систему [13, с. 21]. Таким чином, сама повторюваність виникла поза безпосереднім бажанням відповідних народів цих постсоціалістичних країн. Проте, на думку спеціалістів, ця закономірність не була б закономірністю, якщо ці конституційні суди були створені у всіх цих країнах за рішенням якого-небудь міжнародного органу або в наслідок укладення якоїсь колективної угоди. Отже, варто звернути увагу на

те, що існує певне протиріччя. З одного боку, з тих чинників, які впливають на формування закономірностей, повністю виключається людський фактор. З іншого боку, ми бачимо, що людина створює передумови для функціонування цих закономірностей. Без свідомої волі народів цих держав не було б створено відповідного органу конституційного контролю.

На наш погляд, така ознака закономірностей передбачає те, що на формування закономірностей не впливає випадкова, одноразова воля певної людини. На формування закономірностей може вливати сукупна воля певного суспільства. Проте виводити суспільство з кола тих факторів, які впливають на закономірності та визначати те, що вони існують поза суспільством було б невірно.

По-дев'яте, загальні закономірності реалізації закону, як правило, реалізуються за допомогою правомірної поведінки та діяльності. У попередньому розділі дисертації ми вже аналізували правомірну поведінку та діяльність. Однак не зайвим буде зазначити те, що саме правомірна поведінка та діяльність є невід'ємною основою, ядром процесу реалізації законів. Без правомірної поведінки та діяльності суб'єктів, до яких звернуті приписи закону будь-яка реалізація закону неможлива. Це обумовлене насамперед тим, що саме людська поведінка та діяльність є єдиним каналом реалізації закономірностей державно-правових явищ та процесів і у тому числі загальних закономірностей реалізації закону. В цілому варто зазначити те, що в державно-правовій сфері немає нічого, що з'являлося б або зникало самостійно, без впливу зі сторони людини. Будь-який результат дії закономірності державно-правових явищ і процесів є в той же час результатом певного впливу зі сторони людини. Крім того, цей вплив є не опосередкованим, а є безпосереднім. Таким чином, можна зробити висновок про те, що загальні закономірності реалізації закону – це, по суті, закономірності людської поведінки та діяльності під час процесу реалізації закону. Так, наприклад, загальною закономірністю реалізації закону є те, що громадяни України мають сумлінно виконувати всі обов'язки, які покладені на них чинним законодавством України.

По-десяте, загальні закономірності реалізації закону визначаються на підставі аналізу практики реалізації законів. Процес дослідження будь-яких закономірностей державно-правових явищ і процесів неможливий без достатнього аналізу даних, які отримані на практиці. Це, безперечно, також стосується загальних закономірностей реалізації закону. Основними даними, які можна використати для визначення загальних закономірностей реалізації закону, безперечно, є практика реалізації законів. Дані про практику реалізації законів можна отримати із різних джерел. У першу чергу тут мова йде про судову практику, практику реалізації норм законодавства органами законодавчої та виконавчої влади, посадовими особами тощо. Безперечно, сьогодні не можна говорити про виявлення загальних закономірностей реалізації законів без належного аналізу практики реалізації законодавства в зарубіжних країнах. Так, була виявлена така закономірність, у тому числі й процесу реалізації закону, як поглиблення взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права. Суттєве значення також мають коментарі практики реалізації законів науковців, провідних фахівців-юристів.

Таке значення практики для виявлення загальних закономірностей реалізації закону є не випадковим. Загальні закономірності реалізації закону не можна виявити спекулятивним шляхом або шляхом співставлення лише абстрактних понять без аналізу практики реалізації законів. Недооцінка практики реалізації законів при виявленні загальних закономірностей реалізації законів призводить до появи теоретичних конструкцій, які не можуть об'єктивно бути закономірністю. Як вірно зазначає В. Віндельбант закономірність, на відміну від норми, фіксує лише певний об'єктивно існуючий стан речей і не може мати характер припису або певної вказівки [14, с. 184]. Загальну закономірність реалізації закону, зокрема, не може штучно нав'язувати суб'єктам цього процесу правила поведінки та діяльності. Вона лише відображає об'єктивні, сталі взаємозв'язки цього процесу. Якщо штучні теоретичні конструкції, непідтверджені практикою, намагаються нав'язати

суб'єктам процесу реалізації закону, то все це призводить до нереалізації закону.

Інколи ознаки загальних закономірностей реалізації закону доповнюють ще такою ознакою, як можливість їхньої оцінки. Дійсно, загальні закономірності реалізації закону як чинники, які впливають на процес реалізації закону цілком можуть отримувати в суспільстві позитивну або негативну оцінку. Однак сприйняття тих або інших загальних закономірностей реалізації закону як корисних або шкідливих має виключно суб'єктивний характер. Така оцінка може суттєво відрізнятися в окремих індивідів та в межах соціальних груп. Крім того, багато закономірностей мають нейтральний характер, тобто позбавлені яскраво вираженого позитивного або негативного забарвлення.

З'ясувавши ознаки, які властиві загальним закономірностям реалізації закону, ми можемо перейти до визначення їхньої суті та формування поняття загальних закономірностей реалізації закону. Як ми зазначали вище процес реалізації закону обумовлюється багатьма чинниками. Одні із них мають сталий, системний характер і властиві для реалізації будь-якого закону. Інші фактори є випадковими або такими, які з'являються в процесі реалізації закону одноразово або випадково. Для вірного розуміння процесу реалізації закону, досягнення позитивних результатів процесу його реалізації необхідно відмежовувати закономірне від випадкового. Загальні закономірності реалізації закону виражають найважливіші аспекти процесу його реалізації. Нехтування закономірностями даного процесу може призвести до неефективності законів, не реалізації завдань, які ставилися при виданні закону. Таким чином, суть загальних закономірностей реалізації закону полягає в тому, що вони дають можливість отримати комплексне уявлення про процес реалізації закону, розкрити його основні риси та особливості, відокремити випадкове від сталого і закономірного в цьому процесі.

Враховуючи все вищезазначене, спробуємо дати визначення загальних закономірностей реалізації закону. Загальні закономірності реалізації закону – це вид державно-правових закономірностей, які розглядаються як об'єктивний,

необхідний, суттєвий, сталий і систематичний зв'язок державно-правових явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами під час виникнення, функціонування, розвитку та припинення процесу реалізації закону.

3.2. Класифікація загальних закономірностей реалізації закону

Реалізація будь-якого закону обумовлена великою кількістю закономірностей. Такі закономірності, по відношенню до закону, можуть мати зовнішній або внутрішній характер. Вони можуть бути постійними або тимчасовими. Звичайно, визначити всі закономірності, які впливають на реалізацію закону, надзвичайно важко. Це пов'язано із тим, що їх надзвичайно важко виявити, оскільки вони, як правило, виявляються лише шляхом аналізу значного масиву матеріалів практики реалізації законів, на що ми наголошували вище. Разом із тим, вже виявлені загальні закономірності реалізації закону варто певним чином впорядкувати. Для цього необхідно застосувати таку логічну операцію, як класифікація. Класифікація загальних закономірностей реалізації закону допоможе краще зрозуміти їхню специфіку, дати їм коротку, але досить змістовну характеристику. Адже хоча всі загальні закономірності реалізації закону мають вплив на даний процес, проте вони не є тотожними, а отже і їхній вплив на процес реалізації закону не є однаковим. Одні закономірності більшою мірою впливають на процес реалізації закону, інші – меншою мірою.

Аналізуючи юридичну літературу, можна переконатися в тому, що вченими вже були спроби провести класифікацію закономірностей державно-правових явищ та процесів. Звичайно, мова не йшла про класифікацію загальних закономірностей реалізації закону, адже аналізу піддавалась більш загальна категорія якою є державно-правова закономірність. Однак ці напрацювання можуть надати критерії, які можна буде застосувати для проведення класифікації загальних закономірностей реалізації закону. Так, Рабінович П. М. пропонує поділяти державно-правові закономірності на

підставі наступних критеріїв: 1) за системним розташуванням у соціальному просторі – на зовнішні та внутрішні; 2) за історичними межами дії – на всезагальні, загальні та особливі; 3) за ступенем охоплення державно-правової сфери – на загальні та конкретні; 4) за типом зв'язків державно-правових явищ – на загальні та особливі; 5) за формою здійснення – на статичні та динамічні [168, с. 37].

Іншу класифікацію правових закономірностей пропонує у своїй праці Алексєєв С. С. Вчений класифікує закономірності права на чотири види: 1) загальні закономірності виникнення та розвитку права; 2) загальні структурно-функціональні закономірності права; 3) специфічні закономірності виникнення та розвитку права; 4) специфічні структурно-функціональні закономірності права [2, с. 123–133].

Цікаву класифікацію державно-правових закономірностей пропонує Кудрявцев В. М. Він пропонує виділяти три групи державно-правових закономірностей: по-перше, загальні соціально-історичні закономірності, які властиві певному суспільному ладу; по-друге, внутрішні закономірності права як соціального явища; по-третє, закономірні зв'язки перших двох груп [81, с. 54].

Досить цікаву класифікацію закономірностей державно-правових явищ та процесів запропонував Ветютнев Ю. Ю. Ми пропонуємо більш конкретно зупинитися саме на цій класифікації закономірностей державно-правових процесів та явищ. Це пов'язано із тим, що на сьогоднішній день ця класифікація є однією із найкращих класифікацій закономірностей державно-правових явищ та процесів. Критерії, які використовує вчений при проведенні цієї класифікації, мають певну універсальність, адже вони орієнтовані на ознаки, які властиві закономірностям державно-правових явищ та процесів та загальним закономірностям реалізації законів, зокрема. Серед критеріїв, використовуючи які можна класифікувати закономірності державно-правових явищ та процесів, можна назвати наступні: зміст державно-правових закономірностей, масштаб у межах якого вони діють, часовий вимір їхньої дії,

структура державно-правових закономірностей, логічна обґрунтованість, тип зв'язку, сфера їхньої дії та інші критерії. Ми вважаємо, що саме ці критерії класифікації закономірностей державно-правових явищ та процесів найбільше відображають специфіку даних закономірностей та можуть бути корисними при проведенні класифікації закономірностей процесу реалізації закону.

По-перше, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за змістом. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) закономірності виникнення; б) закономірності буття; в) закономірності функціонування; г) закономірності розвитку.

Закономірності виникнення або генетичні закономірності обумовлюють утворення або появу якого-небудь державно-правового явища. Так, до закономірностей виникнення державно-правових явищ та процесів можна віднести закономірності, які обумовлюють виникнення та впливають на формування права, а також ті закономірності, які обумовлюють виникнення держави. Безперечно будь-які державно-правові явища та процеси не існують вічно. Вони виникають за певних обставин, які обумовлюють їхню появу в конкретно історичний період, розвиваються, змінюються і можуть зникнути, якщо в них може відпасти потреба. Разом із тим, із процесу появи державно-правових явищ і процесів не виключеними є закономірності. Вони можуть відображати ті об'єктивні зв'язки між явищами та процесами об'єктивної реальності, які обумовлюють появу того чи іншого державно-правового явища.

Закономірності буття. Такі закономірності державно-правових явищ і процесів виражають спосіб існування певного явища або процесу у сфері права і держави, його постійні та атрибутивні характеристики. Наприклад, для права характерними є такі невід'ємні його риси, як нормативність та формальна визначеність. Таким чином, закономірністю буття права те, що нормативність і формальна визначеність є невід'ємними його рисами.

Закономірності функціонування. Це такі закономірності державно-правових явищ і процесів, які визначають найважливіші ознаки, які характеризують стан та процес функціонування явищ та процесів у сфері права

та держави. Так, наприклад, на думку Козлова В. А., закономірністю реалізації права є те, що поведінка людей, зазвичай, незалежно від знання ними правових норм, буде відповідати приписам права [64, с. 21–28].

Останні в цій класифікації є закономірності розвитку державно-правових явищ і процесів. Це такий підвид закономірностей державно-правових явищ і процесів, які відображають ті чинники, які впливають на процес якісної зміни об'єкта у сфері права і держави, переходу його на більш високий рівень розвитку або у більш досконалий стан. Як вірно зазначає Токарев Б. Я., закономірності розвитку призводять до глибинних функціонально-структурних змін у сутності права [198, с. 66]. Безперечно, закономірності розвитку відображають глибинні функціонально-структурні зміни також у природі держави.

Розвиток державно-правових явищ та процесів є неодмінною складовою їх буття та функціонування. Це, насамперед, пов'язано із тим, що умови, в яких живе суспільство та держава, постійно змінюються, до певної міри удосконалюються. При цьому, змін також зазнають державно-правові явища та процеси. Ці зміни виявляються у тому, що деякі державно-правові явища та процеси виникають, інші змінюються та розвиваються, деякі із них можуть зникнути через те, що в їхньому існуванні відпадає потреба. Таким чином, закономірним є те, що розвиток, як правило, є невід'ємний процесом від процесу функціонування певних явищ та процесів у сфері держави і права. Ці два процеси взаємопов'язані і в цілому, призводять до якісного перетворення явищ та процесів у сфері права і держави.

По-друге, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за їх структурою. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) однооб'єктні закономірності; б) багатооб'єктні закономірності.

Однооб'єктні закономірності – це найпростіший тип закономірностей. Вони не встановлюють зв'язків між явищами, а характеризують функціонування якого-небудь одного, окремого явища.

Багатооб'єктні закономірності. Це такий вид закономірностей, які встановлюють зв'язки між двома або більшою кількістю взаємопов'язаних явищ.

На думку Ветютнева Ю. Ю., у випадку, коли таких явищ більше ніж два, може мати місце складна державно-правова закономірність, яка включає одразу кілька зв'язків між явищами [13, с. 50]. Так, відомий філософ і юрист Ч. Бекарія виявив надзвичайно цікаву багатооб'єктну закономірність у сфері доказування. Він зазначає, що коли факти, які доказуються у справі, взаємно залежать один від одного, тобто коли один доказ доводиться тільки за допомогою іншого, то в цьому випадку існує така закономірність: чим більша кількість доказів, тим менша доказовість кожного з них [7, с. 111].

По-третє, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за типом зв'язку. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) причинно-наслідкові закономірності; б) функціональні закономірності.

Причинно-наслідкові закономірності. Суть цього виду закономірностей зводиться до того, що вони відображають зв'язок між явищем та причиною, що його обумовлює. У таких закономірностях причинно-наслідковий зв'язок має такі риси, як: загальність, необоротність, просторову та часову безперервність [84, с. 12].

Функціональні закономірності. Такі закономірності безпосередньо не обумовлені причино-наслідковим зв'язком. У цих закономірностях причино-наслідковий зв'язок присутній опосередковано. Наприклад, функціональний характер має закономірний взаємозв'язок між двома наслідками однієї і тієї ж самої причини. Так, на думку Явіча Л. С., в системі держава – право функціонують закономірності, які виражають, як причинно-наслідковий так і функціональний зв'язки [226, с. 55]. До першого виду зв'язку можна віднести залежність держави і права від економічних факторів. До другого виду зв'язку належить взаємодія цих двох соціальних явищ.

По-четверте, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за масштабом дії. За цим критерієм закономірності можна поділити на: а) глобальні закономірності; б) локальні закономірності.

Глобальні закономірності. Такі закономірності характеризуються максимальним масштабом їхньої дії в просторі. Вони поширюються на всі державно-правові явища незалежно від їхнього географічного місця розташування, національної приналежності тощо. Глобальні закономірності є відображенням найбільш загальних властивостей держави і права. Вони стосуються їхньої глибинної сутності. Так, загально визнаним є те, що теорія держави і права в першу чергу має досліджувати саме глобальні закономірності державно-правових явищ. Мова йде про закономірності, які не пов'язані із специфікою конкретної національної правової системи. Однак досягнути такої мети надзвичайно важко. Це пов'язано із тим, що оскільки державно-правові закономірності мають соціально-практичний характер то для їхнього виявлення слід досліджувати емпіричний матеріал у всіх без винятку країнах світу. Аналіз такого об'єму інформації практично неможливо зробити. Таким чином, глобальними закономірностями, як правило, називаються закономірності, які виявлені на підставі аналізу даних із однієї або декількох держав. Внаслідок цього такі закономірності розповсюджують свою дію відповідні державно-правові явища і процеси всього світу [13, с. 51].

Локальні закономірності. Дія таких закономірностей, як правило, обмежується певними територіальними межами. Так, можна говорити про державно-правові закономірності великих світових регіонів – наприклад, Західної Європи, Африки тощо. Крім того, можна говорити про закономірності розвитку окремих країн. У даному випадку надзвичайно важко визначити те, яким має бути мінімальний масштаб, в межах якого може діяти незалежна державно-правова закономірність. Однак можливо припустити те, що така закономірність може існувати не тільки на рівні окремої країни, але й на рівні окремої адміністративно-територіальної одиниці, яка існує в межах певної країни. Так, наприклад, спеціалісти звертають увагу на специфічні

закономірності правового розвитку американського штату Луїзіана, канадської провінції Квебек, та інші [3, с. 136–137].

Крім того, ми маємо звернути увагу ще на той факт, що нині світ розвивається в епоху глобалізації. Із цим пов'язані спроби виявлення загальносвітових тенденцій правового розвитку. До таких тенденцій, як правило, відносять: поглиблення взаємодії міжнародного та внутрішньодержавного права, розширення сфери правового регулювання, зміни системи джерел права, соціалізація права, розмивання меж між приватним та публічним правом тощо [101, с. 68–71]. Однак, на думку Вєтютнєва Ю. Ю. очевидним є те, що подібні закономірності поки ще не можуть вважатися глобальними. Це обумовлено тим, що вони розповсюджуються не на всі держави, а отже, і правові системи відповідних держав [13, с. 50–51].

По-п'яте, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за рівнем узагальнення. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) емпіричні закономірності; б) теоретичні закономірності.

Емпіричні закономірності. Такі закономірності виявляються на базі конкретних спостережень за певними правовими об'єктами.

Теоретичні закономірності – це закономірності, які містять обґрунтування та розкриття глибинного змісту правових явищ та встановлюють зв'язок між ними на рівні наукових категорій [13, с. 52].

По-шосте, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за терміном дії. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) постійні закономірності; б) тимчасові закономірності.

Постійні закономірності. Такі закономірності діють протягом усієї історії держави і права. Наприклад, об'єктивна обумовленість правової форми суспільних відносин змістом регульованих відносин [209, с. 30].

Тимчасові закономірності. Такі закономірності існують протягом певного проміжку часу. Вони виникають, змінюються, розвиваються і зникають в чітко визначених часових межах [35, с. 61]. Закінчення дії закономірності державно-правових явищ та процесів може бути пов'язане із тимчасовим, минулим

характером самого явища. Наприклад, тимчасовими є специфічні закономірності держави і права рабовласницької формації.

Варто звернути увагу на те, що стабільність є невід'ємною ознакою будь-якої закономірності державно-правових явищ та процесів. Проте, ця стабільність не є абсолютною, а є обмеженою в часі. Зі зміною соціально-історичних умов змінюється життя суспільства та закономірності його функціонування. Як зазначає Давидюк Г. П. нова соціальна дійсність призводить до виникнення нових законів [28, с. 103]. У цьому контексті, цікавою є також думка видатного теоретика права Гурвіча Г. Д. Він звертає увагу на те, що будь-які закономірності можуть виявлятися лише в межах окремого історичного типу права [27, с. 767].

По-сьоме, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за логічною природою. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) логічно припустимі закономірності; б) логічно неприпустимі закономірності.

Логічно припустимі закономірності. Такими є закономірності, існування та функціонування яких є можливим з позиції законів логіки.

Логічно неприпустимі закономірності. Існування окремих закономірностей не обумовлюється безпосередньо законами логіки. Їхнє існування залежить від конкретного випадку. Крім того, варто звернути увагу на те, що навіть логічно припустима закономірність може надавати декілька варіантів інтерпретації свого змісту. Також у процесі свого функціонування така закономірність може стикатися із певними випадковостями. Внаслідок цього вона може не призводити, до тих результатів до яких вона призводить зазвичай [13, с. 53]. До таких закономірностей належать соціальні закономірності. Так, наприклад, якщо людина має обирати з двох варіантів поведінки, які є однаковими у всьому, крім їхньої причини, якою є наказ, то вона обере той варіант, який краще для неї з точки зору цього наказу [47, с. 75]. Ще одним прикладом є така закономірність: якщо норма права приписує одну поведінку, а соціально-економічні умови життя – іншу, то вирішальну роль для вибору моделі

поведінки особи в кінцевому підсумку відіграють саме соціально-економічні фактори [83, с. 143].

По-восьме, закономірності державно-правових явищ та процесів можна поділити за сферою дії. За цим критерієм ці закономірності можна поділити на: а) загальні закономірності; б) спеціальні закономірності.

Загальні закономірності. Такі закономірності мають найвищий ступінь узагальненості та універсальності. Ці закономірності охоплюють в цілому державу, право та всю правову систему. Прикладом такої закономірності є те, що правовий розвиток обумовлений станом матеріальних засобів виробництва та економічним рівнем розвитку суспільства.

Спеціальні закономірності. Ці закономірності стосуються якого-небудь окремого правового явища чи ділянки правового життя. Прикладом такої закономірності є закономірності розвитку системи національного права; закономірності реалізації та захисту прав людини в юридичній діяльності; закономірності розташування правових норм в статтях нормативних актів тощо [13, с. 54].

В юридичній літературі можна зустріти також інші класифікації закономірностей державно-правових явищ та процесів. Зокрема, інколи в якості критерію класифікації таких закономірностей пропонують використовувати їхню соціальну значимість. Відповідно до цього критерію закономірності поділяють на позитивні та негативні [16, с. 3–5]. Можуть бути й інші критерії класифікації.

Отримавши комплексне уявлення про критерії класифікації закономірностей державно-правових явищ та процесів, а також їхню загальну характеристику, ми можемо перейти до питання про класифікацію загальних закономірностей реалізації закону. Для проведення класифікації загальних закономірностей реалізації закону можна застосувати декілька критеріїв. Найкращою, на нашу думку, є класифікація загальних закономірностей реалізації закону залежно від їхнього змісту. За цим критерієм такі закономірності можна поділити на закономірності виникнення, функціонування

і розвитку процесу реалізації закону. Ця класифікація загальних закономірностей реалізації закону дає можливість найбільше показати їхнє функціональне призначення та роль у процесі реалізації закону.

До першого підвиду можна віднести наступні загальні закономірності реалізації закону: 1) будь-який юридичний закон має бути реалізованим; 2) результати реалізації закону залежать від його якості; 3) якість закону обумовлюється юридичними, економічними, політичними та іншими чинниками. Варто зазначити те, що цей підвид загальних закономірностей реалізації закону відображає ті важливі передумови, які об'єктивно необхідні для початку та нормального перебігу процесу реалізації закону. Якщо перша загальна закономірність реалізації закону, на яку ми звернули увагу у вищенаведеному прикладі, є певною мірою зрозумілою та однозначною у трактуванні, то наступні дві ми б хотіли розкрити трохи ширше. Ми переконані у тому, що весь процес реалізації закону та результати, які отримуються в наслідок такого процесу значною мірою залежать від рівня його якості. Об'єктивна необхідність високого рівня якості закону, на нашу думку, має не просто рекомендаційний характер або характер науково-обґрунтованої вимоги, адресованої до законодавця. На нашу думку, неспростовною істиною є те, що лише якісний закон може бути реалізований повною мірою. Лише такий закон може досягнути тих результатів, задля досягнення яких він, власне, і створювався. Отже, це є загальною закономірністю реалізації закону, якій немає альтернативи.

Закономірним є також те, що якість закону є надзвичайно складним поняттям, яке має комплексну природу та обумовлюється багатьма чинниками. Такі чинники можуть мати як юридичний, так і економічний, політичний або соціальний характер тощо. Проте законодавець має їх неодмінно враховувати при створенні закону, якщо він бажає створити якісний закон. Адже неврахування цих чинників при створенні закону може бути причиною нереалізації закону. З іншої сторони варто, зазначити те, що нині в Україні в більшій мірі звертається увага саме політичні чинники. Закони створюються і

приймаються як результат домовленостей між політичними силами, які часто представляють інтерес не всього населення, а переважно інтереси представників великого бізнесу. Таким чином, поза увагою залишаються інтереси та прагнення більшості населення відносно законодавчого регулювання певного питання. Отже, на нашу думку, на законодавця, за таких умов, покладається функція узгодження інтересів різних верств населення, пошуку компромісних рішень, які б задовольнили всі сторони, а не тільки заможні верстви населення.

До другого підвиду належать закономірності, які відображають основні зв'язки між державно-правовими явищами та процесами під час процесу реалізації закону. Це, власне кажучи, ті основні правила та орієнтири, які має враховувати і на які має зважати суб'єкт, який реалізує закон для правильного його застосування. До таких закономірностей належать наступні загальні закономірності реалізації закону: 1) реалізація закону відбувається у відповідних формах правомірної поведінки та діяльності; 2) реалізація закону обумовлюється межами його дії; 3) реалізація закону, як правило, вимагає прийняття відповідних підзаконних нормативно-правових актів, які конкретизують відповідні приписи закону; 4) реалізація закону, як правило, вимагає використання відповідних економічних, організаційних, інформаційних, юридичних заходів; 5) у разі виникнення колізій в процесі реалізації закону застосовуються єдині правила для їхнього вирішення; 6) однакові правила щодо реалізації окремих компонентів закону: преамбул, статей, кінцевих і перехідних положень; 7) залежність реалізації закону від узгодженості між окремими частинами закону та всієї правової системи в цілому; 8) застосування різних видів юридичної відповідальності до суб'єкта у разі порушення приписів закону; 9) залежність реалізації закону від рівня правосвідомості та правової культури людини, від рівня її освіти, індивідуальних цінностей, орієнтирів, досвіду тощо; 10) залежність реалізації закону від поінформованості адресатів щодо змісту та мети правової норми;

11) залежність реалізації закону від якості і рівня професійної діяльності державних службовців.

До третього підвиду належать загальні закономірності реалізації закону, які визначають основні напрямки вдосконалення процесу реалізації закону, переходу його на новий, більш високий рівень якості. До таких закономірностей можна віднести наступні: 1) подальше вдосконалення чинного законодавства; 2) послідовна інтенсифікація законодавства; 3) підвищення якості процесу правореалізації; 4) удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин. Можуть бути й інші закономірності.

Серед інших критеріїв, використовуючи які можна провести класифікацію загальних закономірностей реалізації закону, є масштаб їхньої дії. За цим критерієм загальні закономірності реалізації закону можна класифікувати на: а) закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону; б) закономірності, які властиві для реалізації певної групи законів. До першої підгрупи належать закономірності, які властиві для реалізації всіх юридичних законів. Такий підвид загальних закономірностей реалізації закону характеризується найбільшим масштабом їхньої дії в просторі. Вони поширюють свою дію на процес реалізації будь-якого закону. Так, до таких загальних закономірностей реалізації закону, на нашу думку, належать наступні закономірності: будь-який юридичний закон має бути реалізованим; реалізація закону відбувається у відповідних формах правомірної поведінки та діяльності. Розглянемо більш конкретно ці закономірності. До закономірностей, які властиві для реалізації будь-якого закону, належить така закономірність, як будь-який юридичний закон має бути реалізованим. Звичайно, на практиці можна зустріти випадки, коли юридичний закон не реалізується з тих або інших причин. Разом із тим, не варто забувати про те, що реалізація закону є єдиним шляхом його дії, за допомогою якого його приписи перетворюються на реальну поведінку та діяльність суб'єктів суспільних відносин. Крім того юридичний закон є цікавим не сам по собі, а лише як засіб, як інструмент, який покликаний регулювати суспільні відносини у відповідній сфері життєдіяльності держави та

суспільства. Без реалізації юридичний закон перетворюється на формально закріплену сукупність ідей. Таким чином, зникає необхідність в існуванні такого закону в якості регулятора суспільних відносин.

До закономірностей, які властиві для реалізації будь-якого закону, належить також така закономірність, як реалізація закону відбувається у відповідних формах правомірної поведінки та діяльності. Безперечно, реалізація закону не може відбуватися будь-яким чином. В основі даного процесу знаходяться правомірна поведінка та діяльність. Це є невід'ємним фундаментом процесу реалізації закону, його серцевиною. Без цього жодна реалізація закону в демократичній, правовій державі є неможливою. Тому цей об'єктивний стан речей є також закономірністю реалізації закону.

До закономірностей, які властиві для реалізації певної групи законів, можна віднести таку закономірність, як обумовленість специфіки процесу реалізації законів, які належать до певної галузі права методом правового регулювання та принципами, які властиві цій галузі права. Безперечно, метод правового регулювання є тим чинником, який істотно впливає на процес реалізації закону та визначає специфіку реалізації законів, які належать до певної галузі права. Це пов'язано із тим, що він визначає те, за допомогою яких прийомів та способів правового впливу держава регулює суспільні відносини, які складають предмет відповідної галузі права. Ці прийоми і способи, як правило опосередковано, знаходять свого законодавчого закріплення в тексті закону, а також визначають специфіку, особливість правовідносин, які регулюються відповідним законодавством. Це безпосередньо знаходить свого відображення в характері взаємодії учасників правовідносин, а також у розподілі прав та обов'язків між учасниками правовідносин. Так, для кримінального права характерним є імперативний метод правового регулювання. Звичайно, імперативний метод правового регулювання характерний не лише для кримінального права, а також для інших галузей, які відносяться до галузей публічного права. Тут, зокрема, мова йде про: адміністративне право, кримінально-виконавче право, міжнародне публічне

право, кримінально-процесуальне право тощо. Цей метод, на думку Тіхомірова Ю. О., є родовим методом правового регулювання, який властивий для галузей, які належать до групи галузей публічного права [195, с. 47]. Для цього методу правового регулювання характерними є певні риси, які, в тому числі, визначають специфіку реалізації норм кримінального законодавства. Серед таких рис можна назвати наступні. По-перше, формування владних відносин за принципом „наказ – виконання”. Цей принцип визначає специфіку реалізації нормативно-правових актів в галузях публічного права і кримінального права, зокрема. Ця специфіка виявляється також у тому, що суб’єкт, який приймає відповідне обов’язкове до виконання рішення, не має необхідності узгоджувати таке рішення із адресатом, який буде виконувати це рішення. По-друге, чітка відповідність дій суб’єктів публічного права нормам чинного законодавства за принципом „дозволено все, що прямо передбачено законом”. Тобто суб’єкти публічного права діють та реалізують закони лише в межах, наданих їм повноважень чинним законодавством. Варто також зазначити, що такі суб’єкти публічного права, як: держава, якщо вона виступає суб’єктом міжнародних або внутрішньодержавних правовідносин, органи державної влади, посадові особи, державні установи та організації, реалізуючи свої повноваження, одночасно виконують завдання, які покладені на державу. По-третє, імперативний метод правового регулювання може виражатися у забороні вчиняти певні дії. Таким чином, норми законодавства спрямовують поведінку суб’єкта суспільних відносин у бажане для суспільства та держави русло. По-четверте, для імперативного методу правового регулювання властивим є поєднання переконання та примусу для досягнення цілей необхідних для держави і суспільства. Варто в цьому контексті звернути увагу на те, що для імперативного методу правового регулювання характерним є прямий вплив на свідомість та волю суб’єкта суспільних відносин. Це виявляється в наказовому характері приписів норм, обмеженому впливі адресатів цих норм на суб’єкта, який їх видає, тощо. Очевидно, можна говорити і про інші риси імперативного методу правового регулювання. Проте все

вищенаведене засвідчує те, що метод правового регулювання істотно впливає на реалізацію закону. Він визначає специфіку законодавчого регулювання суспільних відносин у певній сфері життєдіяльності суспільства. Також метод правового регулювання визначає характер взаємодії учасників правовідносин, впливає на зміст прав та обов'язків, які чинне законодавство надає відповідним учасникам, тощо.

Безперечно специфіку реалізації норм законів визначають також галузеві принципи, які лежать в основі тієї або іншої галузі права. Так, для кримінального права властиві наступні галузеві принципи: законність; рівність громадян перед законом; принцип особистої відповідальності; принцип вини; принцип невідворотності відповідальності; справедливості; гуманізму; принцип демократизму [55, с. 64]. Ці принципи визначають не тільки зміст норм кримінального законодавства. Вони виражають основні ідеї, які лежать в основі кримінального права. Ці ідеї неможливо не враховувати під час реалізації закону. Саме тому суб'єкт, який реалізує норми кримінального права, має не тільки механічно застосовувати норми чинного законодавства. Він має виважено та об'єктивно оцінити всі обставини справи, усі наявні докази та факти, і, спираючись на норми діючого законодавства України та принципи кримінального права, прийняти законне та справедливе рішення. В іншому випадку рішення може відповідати вимогам закону, проте бути за своєю суттю несправедливим. Таким чином, усе вищенаведене дає нам підставу стверджувати те, що загальною закономірністю реалізації закону є те, що метод правового регулювання та принципи відповідної галузі права визначають специфіку реалізації законів, які належать до відповідних галузей права.

Загальні закономірності реалізації закону можна поділити використовуючи такий критерій, як термін їхньої дії. За цим критерієм загальні закономірності реалізації закону можна поділити на постійні та тимчасові. До першої підгрупи належать закономірності, які властиві для процесу реалізації закону незалежно від історичного періоду, у якому відбувається процес реалізації закону. Так, до таких загальних закономірностей реалізації закону можна віднести таку

закономірність, як настання юридичної відповідальності за порушення припису юридичного закону. І дійсно, у будь-який історичний період порушення приписів юридичного закону тягло за собою різні види юридичної відповідальності. Це було властиве як для законів стародавнього світу, зокрема, тут мова йде про: Закони Хаммурапі, царя Вавилону; Закони Ману; Закони XII таблиць. Застосування юридичної відповідальності за порушення законів було характерним і для Середньовіччя. Зокрема, юридична відповідальність наставала за порушення Саксонського зеркала; Кароліни тощо [218]. Ця закономірність також проявлялась за часів буржуазного законодавства, законодавства нового та новітнього періодів.

Що ж стосується тимчасових загальних закономірностей реалізації закону, то такі закономірності властиві для процесу реалізації законів лише в певний історичний період. Так, загальною закономірністю реалізації закону в стародавні часи було застосування принципу таліону при визначенні покарання. Суть цього принципу зводилась до того, що у винуватої сторони відбиралися цінність, аналогічна тій, яку вона протиправно відібрала в потерпілої сторони (око за око, зуб за зуб, перелом кістки за перелом кістки) [217, с. 29]. Варто зазначити, що принцип таліону застосовувався до рівних у правовому відношенні осіб. Цей принцип виражав суть розуміння справедливості у стародавньому світі. Аналогічний підхід до розуміння справедливості можна було зустріти також у Стародавній Греції, Стародавньому Римі тощо. Разом із тим, розвиток суспільства та його підходів до визначення покарання призвів до зникнення цієї закономірності.

Останнім критерієм, який би ми хотіли використати для класифікації загальних закономірностей реалізації закону, є характер їхнього впливу на даний процес. За цим критерієм загальні закономірності реалізації закону можна поділити на закономірності, які позитивно впливають на процес реалізації закону, і закономірності, які негативно впливають на процес реалізації закону.

До першого підвиду варто віднести закономірності, які сприяють вдосконаленню процесу реалізації законів, підіймають цей процес на якісно новий рівень. До таких закономірностей можна віднести наступні загальні закономірності реалізації закону: об'єктивна необхідність подальшого вдосконалення процесу реалізації закону; підвищення якості реалізації закону; удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин; підвищення рівня професійних знань державних службовців та посадових осіб, які безпосередньо задіяні в процесі реалізації законів, тощо.

До другого підвиду варто віднести закономірності, які відображають явища і процеси, що негативно впливають на процес реалізації закону. Такі явища і процеси стримують, уповільнюють цей процес, не дають можливості в повній мірі реалізувати весь потенціал законів. До таких закономірностей можна віднести наступні: надмірна бюрократизація процесу реалізації закону; надмірна корумпованість органів державної влади та посадових осіб, які безпосередньо задіяні в процесі реалізації законів; правовий нігілізм у населення України, його невіра в систему чинного законодавства тощо. Безперечно, всі ці та деякі інші явища та процеси, які стали закономірними для практики реалізації законів в Україні, негативно впливають на процес реалізації законів. Їх подолання змогло б удосконалити практику реалізації законів в Україні та пришвидшити досягнення тих результатів, які ставилися при створенні законів.

Безперечно, можна виділити й інші критерії класифікації загальних закономірностей реалізації законів. Разом із тим, проведена вище класифікація допомогла дати цим загальним закономірностям реалізації закону коротку, проте досить змістовну характеристику.

3.3. Особливості реалізації законів в Україні

Питання про особливості реалізації законів в Україні можна розглядати з декількох позицій. У першу чергу, особливості реалізації законів визначаються крізь призму галузевої приналежності законів. Підставою для виокремлення

такого критерію визначення особливостей реалізації законів в Україні є класифікація законів запропонована Скакун О.Ф.[181, с. 350]. Так, за галузевою ознакою пропонується класифікація законів на такі види, як конституційно-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові тощо. Запропонована вище класифікація також включає міжгалузеві (комплексні) закони. До таких законів можна віднести закони у сфері: охорони здоров'я, освіти, охорони навколишнього природного середовища тощо. Безперечно міжгалузеві закони мають специфічну, порівняно із галузевими законами, природу реалізації. Це, насамперед, обумовлене їх комплексною природою, яка, зокрема, виявляється у віднесенні до цього виду законів, законів, які можуть мати різну галузеву приналежність. Так, окремі питання у сфері охорони здоров'я можуть регулюватися за допомогою: конституційно-правових, цивільно-правових, адміністративно-правових, кримінально-правових законів тощо.

Повертаючись до галузевого критерію визначення особливостей реалізації законів в Україні, варто звернути увагу на те, що кожна галузь права має власний предмет правового регулювання, тобто певну частину однорідних суспільних відносин, які врегульовані за допомогою права, метод правового регулювання, принципи відповідної галузі права, суб'єктний та об'єктний склад тощо. Саме ці чинники визначають специфіку реалізації відповідних законів. Так, наприклад предметом правового регулювання цивільного права є особисті майнові та немайнові відносини. Ці дві групи суспільних відносин традиційно в науковій літературі називають „цивільними відносинами”. За своїм змістом майнові відносини виникають з приводу матеріальних благ і мають майново-вартісний характер. Що ж стосується немайнових відносин, то вони мають суто особистісний характер, тобто належать їхньому власнику і, як правило, не можуть бути переданими іншій особі, а також не мають безпосереднього економічного змісту. За своєю природою відносини, які складають предмет цивільного права, можуть бути як охоронними, так і регулятивними. Безперечно, таке чітке визначення предмету цивільного права має суттєве

значення для реалізації норм цивільного законодавства, оскільки однією із важливих передумов правильного застосування норм закону при регулюванні суспільних відносин є визначення того, до якої галузі належать суспільні відносини, по відношенню до яких необхідно застосувати закон. Разом із тим, інколи на практиці визначити, до якої галузі права належать суспільні відносини, по відношенню до яких необхідно застосувати закон, не так просто. Це пов'язано із тим, що сьогодні відповідно до Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. цивільно-правовим регулюванням охоплюються всі цивільні відносини незалежно від того, в якій сфері життєдіяльності вони виникли та існують. Разом із тим, такий підхід відносно розповсюдження норм цивільного права на регулювання відповідних суспільних відносин існував не завжди. Так, наприклад, предмет цивільно-правового регулювання за Цивільним кодексом УРСР 1963 р. був суттєво обмеженим. Передбачалося те, що сімейні, трудові, гірничі, земельні, лісові, водні та деякі інші види правовідносин мають регулюватися нормами відповідних галузей права. Сьогодні ж норми Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. можуть бути додатково застосованими для регулювання господарських, трудових, сімейних та інших видів правовідносин.

Важливе значення для реалізації закону має метод правового регулювання, за допомогою якого регулюються суспільні відносини, врегульовані законом. В цілому він визначає те, як за допомогою яких прийомів та способів регулюються суспільні відносини, які складають предмет відповідної галузі права. Варто зазначити те, що кожна галузь права, як правило, має свій специфічний метод правового регулювання. Для цивільного права характерним є диспозитивний метод правового регулювання. Суть цього методу правового регулювання зводиться до того, що він регулює суспільні відносини на засадах автономії, юридичної рівності суб'єктів правовідносини, на засадах угоди сторін тощо. Він, по суті, визначає специфіку реалізації норм цивільного законодавства. Найважливішою рисою цього методу правового регулювання є те, що суб'єкти цивільних правовідносин мають можливість самотійно, на

власний розсуд, шляхом вільного волевиявлення визначити взаємні права та обов'язки, а також процедуру, строки та умови, за яких вони будуть реалізовуватися. Варто зазначити те, що суб'єкти цивільних правовідносин можуть на власний розсуд визначити взаємні права та обов'язки, як правило, в межах визначених цивільним законодавством. Таким чином, норми цивільного права пропонують суб'єктам цивільних відносин можливі варіанти їхньої поведінки та діяльності. Разом із тим, можливі випадки коли, нормами цивільного законодавства безпосередньо не передбачені відповідні моделі поведінки та діяльності учасників цивільних правовідносин. У такому випадку такі суспільні відносини будуть регулюватися виходячи із загальних засад цивільного права. У випадку, якщо сторони цивільних правовідносин не визначили взаємні права та обов'язки, будуть застосовуються норми, визначені в Цивільному кодексі України. Так, наприклад, укладаючи договір купівлі-продажу сторони даного договору можуть в тексті договору врегулювати питання відносно: предмету договору, ціни, якості, строків виконання зобов'язань сторонами по цьому договору. Але неврегульованими можуть бути питання відносно порядку вирішення спорів, які можуть виникати між сторонами договору в процесі його виконання або порядку заміни товару, який не відповідає вимогам, визначеним в договорі. У такому випадку для регулювання таких відносин буде застосовуватися, окрім договору, який укладений між сторонами цивільних правовідносин, норми Цивільного кодексу України. Не варто також забувати того, що хоча, з однієї сторони диспозитивний метод правового регулювання надає суб'єктам цивільних правовідносин значну автономію, тобто можливість самостійно визначати взаємні права та обов'язки у випадках, визначених цивільним законодавством. З іншої ж сторони, цивільне законодавство має значний арсенал охоронних норм, які можуть бути застосовані у випадку порушення регулятивних норм. Цей аспект також визначає специфіку реалізації цивільного законодавства.

Важливим в контексті виділення специфіки реалізації законів, які належать до певної галузі права, є ті принципи, які властиві для тієї або іншої галузі

права. Звичайно, загальною вимогою при реалізації будь-якого закону є дотримання законності, враховуючи принцип верховенства права. Разом із тим, для кожної галузі права властиві свої особливі, галузеві принципи, які фактично і визначають специфіку реалізації законів у тій або іншій галузі права і законодавства. Так, наприклад, фундаментальними принципами цивільного права є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності; свобода договору; свобода підприємницької діяльності; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість; добросовісність та розумність. Звичайно перелічені принципи не становлять вичерпного переліку принципів цивільного права. Крім того, варто зазначити те, що різним є обсяг масиву цивільно-правових правовідносин, на які розповсюджує вплив кожен із цих принципів. Разом із тим, саме ці принципи становлять основу цивільного права і законодавства. Їх неможливо не врахувати при реалізації норм цивільного законодавства. Так, наприклад, суд при розгляді справи має не тільки механічно аналізувати докази, знаходити норми законодавства, які регулюють відповідне питання, дотримуватися процесуальних вимог та процедури розгляду справи. Суд має зважати також на ті принципи, загальні засади, які лежать в основі відповідної галузі законодавства. Саме ця умова є одним із найважливіших чинників правильної реалізації норм законодавства.

Не менш важливим чинником для реалізації приписів закону є суб'єкт правовідносин. У цивільному законодавстві визначені певні вимоги, яким має відповідати особа аби стати суб'єктом цивільних правовідносин. За загальним правилом правосуб'єктність особи визначається трьома критеріями, зокрема: правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю особи. Ці критерії покликані, насамперед, забезпечити реальне, найбільш адекватне волевиявлення особи відносно тих прав, які вона бажає реалізувати та обов'язків, які вона бажає на себе взяти. Мова йде про те, що міра усвідомлення особою тих юридично значимих дій, які вона вчиняє, залежить від віку та стану, психічного та фізичного здоров'я. Саме тому, чинне законодавство передбачає вік, з якого

настає повна дієздатність особи, а також особливий порядок реалізації прав осіб, які не досягли повноліття, а також тих, які внаслідок психічної або фізичної хвороби не можуть самотійно розпорядитися належними їм правами та виконати покладені на них обов'язки.

Разом із тим, можна використати й інші критерії для визначення особливостей реалізації законів. У першу чергу варто звернути увагу на те, що певні особливості реалізації мають окремі види законів. Так, про такі особливості можна говорити по відношенню до реалізації норм Конституції України. Чинна Конституція України в ч. 3 ст. 8 закріпила правило, відповідно до якого норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується [73]. Закріплення такої норми в Конституції України створило передумову для безпосередньої реалізації норм Конституції без їхньої деталізації в законах та підзаконних нормативно-правових актах. Це обумовлено особливим значенням приписів, закріплених в нормах Конституції України для: особи, суспільства і держави. Можна виділити певні правила, які варто враховувати при прямій реалізації норм Конституції України. По-перше, норми Конституції України реалізуються безпосередньо тоді, коли положення, закріплене в Конституції України, виходячи із його змісту, не потребує додаткового регулювання зі сторони інших законів і не містить вказівку на можливість його реалізації лише за умови прийняття закону України, який має конкретизувати відповідне положення Конституції. По-друге, коли стане відомо, що закон, який прийнятий після набрання чинності Конституції, суперечить змісту чинної Конституції України. По-третє, якщо закон, який прийнятий до набрання чинності Конституції України, суперечить їй.

Прикладом прямої дії норм Конституції України є принцип невинуватості, відповідно до якого особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її провину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Це

є одним із засобів для захисту від зловживань зі сторони державних органів. Або ст. 22 Конституції України, яка закріпила надзвичайно важливе правило, відповідно до якого права і свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції України, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасованими. При прийнятті нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Пряма дія такого положення Конституції України є надзвичайно важливою і актуальною. Це пов'язано із тим, що нині в Україні відбуваються тотальне порушення та нехтування прав людини і громадянина. Саме тому надзвичайно важливого значення набуває можливість їхнього захисту та відновлення. Так, суд при розгляді справи про порушення прав громадянина може виносити рішення ґрунтуючись тільки на нормах Конституції України. Таким чином, суд звільняється від необхідності аналізу норм міжнародних договорів, які регламентують питання захисту прав людини, норм законів та підзаконних нормативно-правових актів, а може безпосередньо посилатися у рішенні по справі на відповідну статтю Конституції України.

Розглядаючи питання про особливості реалізації норм Конституції України, варто зважати також на те, що чинна Конституція України містить багато норм із особливим змістом та призначенням. Мова йде про: норми-призумції, норми-цілі, правовстановлюючі норми тощо. Незважаючи на величезне значення цих норм, варто зазначити те, що ці норми не містять безпосередньо моделей поведінки та діяльності суб'єктів права на відміну від більшості норм інших законів. Так, в ч. 1 ст. 6 Конституції України закріплено те, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Це положення Конституції України має надзвичайно важливе значення як для теорії так і для практики. Так, дане положення Конституції України може бути застосоване в законотворчому процесі з метою чіткого розмежування компетенції та повноважень державних органів, які належать до різних гілок державної влади. Або під час здійснення повноважень органами державної влади з метою недопущення незаконного

втручання в діяльність даного органу зі сторони державних органів та посадових осіб, які не мають повноважень здійснювати контроль за діяльністю відповідного органу державної влади або посадової особи.

Норми Конституції України також можуть реалізуватися через прийняття окремих законів, які деталізують їх положення. Безперечно, мова тут йде про конституційні закони. Специфіку цього виду закону ми вже аналізували в цій роботі. Разом із тим, варто зазначити те, що в Україні конституційні закони, як правило, лише розвивають та конкретизують положення Конституції України. При цьому, основним залишається принцип верховенства Конституції України. Таким чином, конституційні закони можуть лише деталізувати положення Конституції України. Така деталізація немає суперечити приписам самої Конституції України. Що ж стосується інших країн, то тут конституційний закон може бути складовою самої конституції. Це пов'язано із тим, що в деяких країнах конституція не складається з одного закону, а складається з певної її сукупності. Таким чином, якщо будуть вноситися зміни і доповнення до тексту такого конституційного закону, зміни буде піддаватися і сама конституція. В Україні зміна конституційного закону не змінює Конституцію України.

Варто також звернути увагу на те, що необхідність реалізації норми Конституції України, яка передбачає деталізацію за допомогою конституційного закону, неминуче веде до реалізації самого конституційного закону. Таким чином, як вірно зауважує Каюмов А. Д., з одного боку, для реалізації цих законів необхідним є власний механізм реалізації. З іншого боку вони є частиною механізму реалізації конституції [54, с. 93–94].

Існує також особливість реалізації такої групи законів, як закони Української РСР, що не втратили чинності. Такий висновок ґрунтується на ст. 3 Закону України „Про правонаступництво України” від 12.09.1991 р., де, зокрема, зазначається, що закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України [161]. Варто зазначити, що таких законів залишилося досить небагато.

Серед найбільш відомих прикладів цієї групи законів можна назвати: Житловий Кодекс Української РСР від 30.06.1983 р. або Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. [41, 63]. Однак очевидним є те, що ці закони є застарілими і потребують заміни законами, які відповідають вимогам сьогодення. Так, в преамбулі до Житлового Кодексу Української РСР від 30.06.1983 р. зазначається: „Внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні було створено необхідні передумови для розв’язання однієї з найважливіших соціальних проблем – задоволення потреби трудящих у житлі. Втілюючи в життя ленінські ідеї побудови комуністичного суспільства і здійснюючи курс на підвищення матеріального та культурного рівня життя народу, радянська держава послідовно реалізує розроблену Комуністичною партією програму житлового будівництва...” [41]. Звичайно, ці положення є цікавими з позиції історії, але вони нині не відповідають дійсності, адже в Україні нині відсутнє монопольне становище комуністичної партії та макрисисько-ленінської ідеології. Однак ці норми закріплені в нині діючому законі, а отже, мають реалізовуватися.

Певні особливості реалізації мають також забезпечуючі (оперативні) закони. Цими законами ратифікуються міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. Крім того, вони вводять в дію окремі закони та закони про внесення змін і доповнень до вже діючих законів. Їхня реалізація має надзвичайно цікаву природу. Наприклад, реалізація законів про внесення змін до вже діючих законів з однієї сторони, ніби закінчується з моменту прийняття та опублікування даного закону. З іншої сторони, кожен раз, коли буде застосовуватися норма закону, яку було уточнено необхідно буде звертатися до закону про внесення змін до відповідного закону. До певної міри специфічна природа у законів, якими ратифікуються міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України. По суті, вони виконують технічне призначення і засвідчують факт того, що Верховна Рада України дала згоду на ратифікацію

відповідного міжнародного договору, після чого він стає частиною національного законодавства України.

Цікавою є також реалізація законів, прийнятих на всеукраїнських референдумах. Варто звернути увагу, що хоча сама можливість появи такого виду законів існує давно, Закон України „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” був прийнятий ще 03.07.1991 р., а згодом змінений на Закон України „Про всеукраїнський референдум” від 06.11.2012 р., проте і досі немає законів прийнятих шляхом проведення всеукраїнського референдуму. Разом із тим, чинним законодавством досить чітко регламентуються: підстави, порядок проведення референдуму та його наслідки.

Критерієм для визначення особливостей реалізації закону є форма адміністративно-територіального устрою в країні, де реалізуються закони. Вона обумовлює специфіку взаємодії законів, які посідають різне ієрархічне становище у системі нормативно-правових актів держави. Тут, перш за все, мова йде про специфіку взаємодії конституції та звичайних законів, федеративних законів та законів суб'єктів федерації. Україна є унітарною державою, і тому тут відсутня проблема неузгодженості реалізації приписів федеративних законів та актів суб'єктів федерації. Разом із тим, ієрархічна будова системи нормативно-правових актів в Україні не позбавлена певної специфіки. Радянська юридична наука досить чітко та однозначно визначала специфіку взаємодії елементів системи нормативно-правових актів. Найкраще суть цієї взаємодії сформулював Юзьков Л. П. Вчений запропонував наступну побудову ієрархії нормативно-правових актів: „верховенство Конституції” – „конституційність законів” – „підзаконність усіх інших правових актів і дій” [223, с. 17–18]. Така ієрархічна будова системи нормативно-правових актів фактично закріплювала пануюче становище закону в правовій системі та знаходила своєї деталізації у принципі „верховенства Конституції” та принципі „верховенства закону”. Однак не варто забувати того, що нині ця система ускладнена принципом верховенства права та пріоритетом норм міжнародного права над національним законодавством. Цікавий підхід до вирішення цього

питання запропонований у Проекті закону „Про нормативно-правові акти” від 12.12.2012 р. під реєстраційним номер 0922, внесений народним депутатом Мірошниченком Ю. Р. [156]. В ст.8 цього Проекту закону, яка присвячена питанню про юридичну силу міжнародних договорів України, запропонований підхід відповідно до якого нині чинні міжнародні договори України мають вищу юридичну силу ніж закони та підзаконні нормативно-правові акти. Разом із тим, міжнародні договори України ставляться на нижчий ієрархічний щабель системи національного законодавства ніж Конституція України.

Що ж стосується питання про ієрархію нормативно-правових актів то в ст. 7 зазначеного Проекту закону фактично закріплений принцип „верховенства Конституції”. Що ж стосується законів то, вони мають прийматися на основі Конституції України і повинні відповідати Конституції та чинним міжнародним договорам України.

Не можна розглядаючи це питання обійти увагою Автономну Республіку Крим. Варто зазначити те, що автономні утворення є характерними для багатьох унітарних держав Європи. Тут варто згадати автономні утворення в Греції, Італії, Португалії, Сербії, Фінляндії, Франції, які є унітарними державами. Поява таких автономних утворень, як правило, пов’язана із особливостями історії виникнення та становлення відповідної держави. Що ж стосується Автономної Республіки Крим, то сьогодні вона є адміністративно-територіальною одиницею України, яка має особливий автономний статус. Вона має специфічні органи влади, які не властиві для інших адміністративно-територіальних одиниць України. Мова йде про: Верховну Раду Автономної Республіки Крим, Раду міністрів Автономної Республіки Крим. Разом із тим, акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим є за своєю суттю підзаконними нормативно-правовими актами. Вони приймаються на основі та на виконання Конституції і законів України, міжнародних договорів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, постанов Кабінету Міністрів України. Таким чином, розглядати їх в контексті специфіки реалізації законів в Україні немає підстав.

Що ж стосується держав із федеративним устроєм, наприклад Російської Федерації, то тут давно існує проблема узгодження приписів федеративних законів та законів суб'єктів федерації. Так, зокрема, в Російській Федерації існує наступна вертикальна структура побудови законодавства: Конституція Російської Федерації; федеральні конституційні закони; федеральні закони; накази Президента Російської Федерації, які мають нормативний зміст; постанови Уряду Російської Федерації, які мають нормативний зміст; накази, постанови, інструкції та акти міністерств, відомств, державних комітетів та інших центральних органів державної влади Російської Федерації, які мають нормативний зміст; нормативні акти представницьких та виконавчих органів місцевого самоврядування; нормативні акти адміністрації підприємств та інших організацій, які видані в межах повноважень наданих їм чинним законодавством [174, с. 889]. Безперечно, до цієї структури варто також віднести: ратифіковані Російською Федерацією міжнародні договори, акти Конституційного Суду Російської Федерації, акти суб'єктів Російської Федерації тощо.

У Російській Федерації, відповідно до ч. 1 ст. 15 Конституції Російської Федерації, встановлений принцип верховенства Конституції Російської Федерації. Таким чином, всі закони та інші правові акти, які приймаються на території Російської Федерації, у тому числі й акти суб'єктів Російської Федерації, мають не суперечити Конституції Російської Федерації [70]. Отже, суб'єкти Російської Федерації зв'язані принципом верховенства Конституції Російської Федерації. Однак суб'єкти Російської Федерації, та сама Російська Федерація, мають певну самостійність по відношенню один до одного. Отже, можна говорити про наявність певного правового простору суб'єктів Російської Федерації по відношенню до самої Російської Федерації. Цей правовий простір суб'єктів Російської Федерації знаходить свою деталізацію у закріпленій в законодавстві Російської Федерації моделі розподілу сфер правового регулювання федерації та суб'єктів федерації. Таким чином, на думку

Раянова Ф. М., можна виділити два рівні законодавства Російської Федерації: 1) федеральне законодавство; 2) законодавство суб'єктів федерації [179, с. 19].

Таке розмежування сфер законодавчого регулювання позитивно вплинуло на нормотворчу діяльність суб'єктів Російської Федерації. Таким чином, суб'єкти Російської Федерації почали активну діяльність із створення нормативно-правових актів різних видів. Така ситуація неминуче привела до появи численних колізій між законодавством Російської Федерації та законодавством суб'єктів Російської Федерації. Однією із основних причин, яка обумовлює появу колізій, є подвійне законодавче регулювання одних і тих самих суспільних відносин як зі сторони законодавства Російської Федерації, так і зі сторони законодавства суб'єктів Російської Федерації. Причина такої незгодженості є ті двосторонні договори, які підписані між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади суб'єктів Російської Федерації. Такі договори Російська Федерація підписала із Республікою Татарстан, Республікою Башкортостан, Республікою Бурятія тощо [35, 34, 33]. Варто також зазначити те, що такі договори можуть встановлювати різний обсяг законотворчих повноважень для суб'єктів Російської Федерації. Таким чином, одні суб'єкти Російської Федерації наділені більшою мірою законотворчими повноваженнями, ніж інші. Отже, ця ситуація призводить до проблеми незгодженості Конституції Російської Федерації та норм договорів, які укладаються із суб'єктами Російської Федерації. Російські вчені по-різному намагаються вирішити цю проблему. Так, на думку Єрмошина Г., цю проблему можна подолати двома шляхами. По-перше, суб'єкт Російської Федерації безпосередньо визнає підпорядкованість свого законодавства законодавству Російської Федерації на принципах, визначених в Конституції Російської Федерації. По-друге, дія федеральних законів на території суб'єкта Російської Федерації визначається правилами, встановленими суб'єктом Російської Федерації [40, с. 13–14]. Разом із тим, сама практика свідчить про те, що суб'єкти Російської Федерації намагаються закріпити пріоритетне становище саме місцевого законодавства над

законодавством Російської Федерації. Так, зокрема, в ст. 126 та ст. 127 Конституції Башкортостану закріплено те, що Республіка Башкортостан має самостійну систему законодавства, яка забезпечує регулювання всіх суспільних відносин, крім тих відносин, регулювання яких добровільно передано Республікою Башкортостан Російській Федерації за Договором між Російською Федерацією та Республікою Башкортостан. Загальнообов'язковими на території Республіки Башкортостан є ті федеральні закони, які прийняті з питань, які передані Республікою Башкортостан у відання Російській Федерації [66, 33]. Звичайно, така явна суперечність у підходах відносно співвідношення законодавства федерального та місцевого рівнів, яка спостерігається в текстах Конституції Російської Федерації та Конституції суб'єкта Російської Федерації, негативно впливає на практику реалізації законів в Російській Федерації і потребує однозначного і швидкого вирішення.

На думку Мяловицької Н. А.: „Ефективним засобом гармонійного поєднання централізації та децентралізації державної влади у федеративних державах є конституційне закріплення автономного статусу суб'єктів федерації з дотриманням таких трьох принципів:

- 1) федеральна конституція визначає федеральний правопорядок, який накладається на правопорядок суб'єктів федерації;
- 2) суб'єкти федерації залучаються до участі в управлінні федеративною державою;
- 3) суб'єкти федерації самостійно вибирають свою інституціональну структуру і мають власну компетенцію” [112, с. 473].

Безперечно ця наукова позиція є слушною, оскільки вона є не лише теоретичною конструкцією, але й має своє втілення на практиці. Саме на цих принципах взаємодіють органи державної влади у Федеративній Республіці Німеччина.

Важливим критерієм для визначення особливостей реалізації законів є способи і методи реалізації закону. Способи і методи реалізації законів, на нашу думку, тісно пов'язані із видом державного (політичного) режиму, який

панує в країні. Історії відомо багато прикладів тоталітарного режиму. Прикладом цього є практика реалізації законів у Німеччині в 30 - 40 роках ХХ ст. Так, зокрема, відомий німецький спеціаліст у галузі філософії права Г. Радбрух у своїй праці „Філософія права” досить детально аналізує практику реалізації законів у Німеччині тих років. Він зазначав те, що націонал-соціалізм зумів прикувати до себе своїх послідовників-солдатів і юристів за допомогою двох принципів: „наказ є наказ” і „закон є закон” [169, с. 91]. У даному контексті варто зазначити те, що якщо реалізація першого принципу, тобто „наказ є наказ”, могло бути припиненим через його явно злочинний характер, то другий принцип „закон є закон” не мав такого обмеження. Таким чином, у Німеччині в 30 - 40 роках ХХ ст. склалася ситуація за якої закон став зряддям в руках націонал-соціалістів. Це ситуація також ускладнювалася тим, що в німецькій правовій доктрині тривалий час панував юридичний позитивізм, який фактично ототожнював право і закон. При цьому, виходячи із даного підходу до розуміння права, над законом не могли стояти ніякі природні права та ідеї наприклад: справедливості, рівності тощо. Закон є єдиним правом, усе решта є категорії моралі, релігії тощо. Не маючи фактично жодного обмеження зі сторони природного права юридичний закон в ті часи у Німеччині перетворився в зряддя насилля і терору над людиною. Так, наприклад, значного поширення у ті часи набув обов’язок доносу. Варто зазначити те, що сам цей обов’язок не отримав свого офіційного закріплення в нормативно-правових актах. Проте відповідно до § 139 Кримінального кодексу, який діяв на території Німеччини в той час, було передбачено суворе покарання по відношенню до тієї особи, яка отримала достовірні дані про намір державної зради і не зробила про це своєчасної заяви органам влади [169, с. 92]. Таким чином, фактично норми законодавства, діючого в ті часи у Німеччині, стимулювали доноси, які зрештою отримали широкого розповсюдження.

Ще однією рисою, яка була властива для реалізації законів у Німеччині в 30 - 40 років ХХ ст., було тотальне нехтування правами людини. Мова йде в першу чергу, про такі права, як: свобода слова, свобода віросповідання, право на

мирне зібрання тощо. Так, описується випадок про те, що продавця Гьотиґа засудили і стратили за те, що він у громадському місці написав фразу „Гітлер – масовий вбивця і винен у війні” [169, с. 92]. Офіційною підставою, за якою засудили Гьотиґа, було приготування до державної зради. Хоча, по суті, цю людину було засуджено і страчено лише за публічне висловлювання своєї оцінки відносно діяльності вищого керівництва Німеччини тих років.

Досвід антидемократичних, антиправових способів і методів реалізації законів має також Україна в ХХ ст. Яскравими рисами такої практики реалізації законів були: реалізація приписів нормативно-правових актів на підставі „наказу з гори”; пріоритетне значення підзаконних нормативно-правових актів в правовій системі держави; застосування різних видів санкцій до особи не на підставі приписів закону. Так, зокрема, аналізуючи практику реалізації законів у ті часи Шевченко О. О. зазначає те, що „джерелом права України цієї доби був закон та так звана революційна правосвідомість” [51, с. 147]. Важливо також звернути увагу на те, що суд, в ті часи, мав право відійти від норм закону і керуватися у своїй діяльності виключно революційною правосвідомістю та власним сумлінням. Таким чином, закони реалізовувалися лише тоді коли їхні норми не суперечили позиції комуністичної партії.

Широкого розповсюдження в ті часи набули репресії. Провідне місце в їх здійсненні належало Народному комісаріату внутрішніх справ. Особливістю діяльності цього та інших аналогічних органів було, в першу чергу, тотальне нехтування всіма правами людини. Яскравим прикладом цього є те, що не було можливості оскаржити дії та вироки НКВС. По-друге, такий орган поєднував у собі функції відносно: затримання особи, проведення слідства, судові функції, а також самостійно виконував вироки.

Сам закон став знаряддям нав'язування населенню волі та ідеології комуністичної партії. Так, зокрема, в „Керівних началах по кримінальному праву РРФСР”, які почали діяти на території України з 4 серпня 1920 р. вказувалося на класовий характер кримінального законодавства. Серед покарань, які могли застосувати за вчинення злочину, виділяли: переконання,

громадський осуд, обов'язок пройти курс політграмоти, оголошення бойкоту, заборона обіймати будь-яку посаду або виконувати роботу, конфіскація майна, позбавлення політичних прав, оголошення ворогом революції або народу, примусові роботи, позбавлення волі, оголошення поза законом, розстріл [51, с. 155–156]. Таким чином, частина покарань, а саме: переконання, громадський осуд, обов'язок пройти курс політграмоти мали на меті вплив на свідомість населення з метою залучення його на сторону комуністичної партії. Інші ж види санкцій мали на меті залякати населення.

Таким чином, як видно із вищенаведеного, закон перетворився фактично на знаряддя терору, засіб боротьби із тими хто не хотів підкорятися волі пануючої верхівки.

Практика реалізації законів в Україні нині, з позиції способів та методів реалізації законів, має суперечливий характер. З однієї сторони варто сказати про позитивні зрушення в сторону демократизації способів та методів реалізації законів, які відбулися за роки незалежності України. Ці зрушення виявляються в: розробках дієвих механізмів реалізації законів, у організаційних, економічних та ідеологічних заходах спрямованих на забезпечення реалізації законів в Україні. З іншої сторони варто констатувати те, що Україна разом із здобуттям незалежності не відмовилася повністю від негативних способів і методів реалізації законів, які були напрацьовані практикою реалізації законів за радянської доби. Все ще продовжують діяти такі способи і методи реалізації законів, як реалізація приписів нормативно-правових актів на підставі „наказу з гори”; фактично пріоритетне значення, в щоденній практиці реалізації законодавства, мають саме підзаконні нормативно-правові акти, а не закони. Широкого розповсюдження в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб набула практика зловживання правом. Ця практика має багато проявів, але найчастіше вона зводиться до обґрунтування бездіяльності відповідних органів та посадових осіб з нормами діючого законодавства. Безперечно ускладнюють реалізацію законів в Україні такі закономірні для України явища, як: надмірна бюрократизація процесу

реалізації законів, корупція тощо. В існуванні саме таких методів та способів реалізації законів в Україні легко переконатися проаналізувавши матеріали юридичної практики, а також інформацію, яку надають засоби масової інформації.

Звичайно, такі методи і способи реалізації закону не можуть мати місце в демократичній державі. У демократичних країнах реалізація законів відбувається природнім шляхом, із використанням демократичних, правових способів та методів реалізації законів. Цей процес здійснюється на підставі врахування всіх закономірностей, факторів та тенденцій, які впливають на процес реалізації законів. Врахування цих чинників істотно впливають на ефективність процесу реалізації законів та результати реалізації законів в цілому.

На нашу думку, реалізація законів в демократичних країнах має базуватися в першу чергу на поглибленому розумінні процесу реалізації закону. Саме тому постає необхідність дослідження закономірностей реалізації закону, оскільки вони виражають об'єктивні, необхідні, суттєві, сталі і систематичні зв'язки державно-правових явищ та процесів під час процесу реалізації закону. Ми вже аналізували в цій дисертації види загальних закономірностей реалізації закону. Разом із тим, аналізуючи питання про особливості реалізації закону, ми все ж таки хотіли б звернути увагу на особливе значення закономірностей виникнення та функціонування процесу реалізації закону, які у тому числі, визначають особливість цього процесу в Україні.

Серед інших чинників, які визначають особливість процесу реалізації, закону не можна залишити поза увагою наступні:

1. Процес реалізації закону відбувається не окремо, а у тісному взаємозв'язку із реалізацією інших компонентів правової системи. Отже, важливою закономірністю, яка впливає на ефективність законодавства, є узгодженість між окремими частинами закону та узгодженість всієї правової системи в цілому. Без такої узгодженості виникають колізії при реалізації приписів закону. Таким чином, знижується загальна ефективність реалізації

закону.

2. У теоретичній літературі обґрунтовується думка про те, що реалізація закону має відбуватися на певному рівні. Цей фактор, який впливає на ефективність реалізації закону, є мало дослідженим. Цікавими в контексті розкриття його суті є напрацювання Каюмова А. Д. [54, с. 142–143]. Вчений звертає увагу на те, що реалізація законодавства має відбуватися на певному рівні. Цей рівень є багатограним та обумовлюється багатьма факторами. В цілому такий рівень, на думку вченого, утворюється на певному етапі розвитку держави і суспільства. Варто звернути увагу на те, що для кожної країни він визначається окремо, оскільки це обумовлюється різним співвідношенням факторів, які на нього впливають.

Вчений також звертає увагу на те, що в різних сферах життя суспільства рівень реалізації законів різний. Наприклад, приписи норм кримінального або цивільного законодавства реалізуються частіше ніж норми, які регламентують охорону історичних пам'яток. Таким чином, в певних сферах суспільного життя існують норми, які реалізуються частіше, ніж інші. У цих випадках, за інших рівних умов, норма права повніше розкриває свою здатність позитивно впливати на суспільна відносини. Це цілком природньо, оскільки правова норма тим ефективніше, чим вище рівень її реалізації, чим свідоміше, повніше та оптимальніше здійснюються всі її приписи, у тому числі повноваження, які впливають із норми (суб'єктивні права, юридичні обов'язки) учасників суспільних відносин.

Однак у багатьох сферах суспільного життя існує ситуація, коли норма права з тих або інших причин не реалізується повною мірою. У такій ситуації норма не реалізує той регулятивний потенціал, який у ній закладений.

Таким чином, можна вивести наступні загальні закономірності реалізації закону: по-перше, однією із таких закономірностей є різна частота реалізації законів (Конституції та звичайних законів, процесуальних кодексів та звичайних законів; норм Цивільного кодексу України та Закону України „Про молоко і молочні продукти”); по-друге, однією із загальних закономірностей

реалізації закону є різна частота реалізації статей в межах конкретного закону (у процесуальних кодексах є загальні і спеціальні процедури). Таким чином, норми, які регламентують загальні процедури, реалізуються частіше, ніж норми, які регламентують спеціальні процедури.

3. Чинником, який істотно впливає на процес реалізації закону, є встановлення процедур реалізації приписів закону. Цей чинник знаходить свою деталізацію в об'єктивній потребі конкретизації приписів закону на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Часто для реалізації приписів закону необхідними є видання підзаконних актів, які мають конкретизувати зміст приписів, які закріплені в законі. Підзаконні нормативно-правові акти більш деталізовано і чітко визначають права та обов'язки учасників суспільних відносин, регламентують порядок реалізації окремих прав та свобод людини. Отже, ігнорування цього фактору може призвести до зниження ефективності реалізації закону.

4. Істотне значення для швидкості досягнення результатів процесу реалізації закону мають комп'ютерні технології. За кордоном, в країнах Європи та Північної Америки, багато сфер суспільного життя регулюється за допомогою комп'ютерних мереж. Використання комп'ютерів позитивно впливає на підвищення ефективності, швидкості отримання результатів у цих сферах. Отже, комп'ютеризація процесу реалізації закону або його окремих етапів істотно вплине на такий чинник, як проміжок часу, за який реалізуються приписи закону.

5. Серед інших чинників, які впливають на процес реалізації закону, але знаходяться поза його межами, можна виділити наступні види факторів та умов ефективності його реалізації:

Макросоціальні фактори. До них належать: наявність реальних можливостей свідомого застосування об'єктивних законів суспільства; рівень збігу суспільно об'єктивних потреб та індивідуальних і колективних інтересів; стан свідомості та політико-моральної єдності народу.

Політичні умови. Тут, передусім, йдеться про діяльність з питань розвитку та зміцнення правопорядку, боротьби з правопорушеннями; про якість правотворчої діяльності держави; про активну участь працівників та їх громадських організацій (особливо профспілок) у діяльності при застосуванні права.

Мікрофактори. Ідеться про визнання у колективах і малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних систем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та установах.

Особистісні фактори, що передбачають рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтири, досвід тощо [105, с. 28–35]. До останньої підгрупи групи факторів можна також віднести належний рівень правосвідомості та правової культури, а також поінформованість адресатів щодо змісту та мети правової норми.

Однією із особливостей реалізації в законів є те, що скасовані закони та нормативно-правові акти продовжують діяти у суспільстві і переходять у правові звичаї та традиції. Інколи приписи законів глибоко входять в суспільну практику. Така ситуація можлива у випадках, коли закони створені із врахуванням тих суспільних відносин, які об'єктивно склалися у суспільстві, та деяких інших факторів. Таким чином їх скасування не є підставою для втрати їхнього фактичного впливу на регулювання суспільних відносин.

До третьої групи можна віднести наступні закономірності: 1) подальше вдосконалення вже діючого законодавства; 2) послідовна інтенсифікація законодавства; 3) підвищення якості та ефективності процесу правореалізації; 4) удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин. Коротко розкриємо зміст даних закономірностей.

1. Подальше вдосконалення вже діючого законодавства. Ця закономірність обумовлена тим, що відбувається постійний розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства. Така ситуація потребує свого адекватного відображення у законодавстві. Такий процес забезпечує реальну відповідність юридичних норм

об'єктивно існуючим суспільним відносинам і реалізується через своєчасне прийняття законів та інших нормативно-правових актів.

Однак варто звернути увагу на те, що будь-яка зміна закону повинна бути виправданою. Незнання законодавцем об'єктивних тенденцій розвитку певних сфер суспільного життя, у разі внесення змін у діючі закони, може призвести до негативних результатів його реалізації.

2. Послідовне підвищення якості законодавства. Законодавство має розвиватися не лише за рахунок прийняття нових юридичних норм, а також завдяки підвищенню якості діючого законодавства, посилення його соціальної віддачі. Адже екстенсивні фактори, по-перше, не безмежні, по-друге, не завжди досягають потрібного наслідку, а інколи навіть призводять до небажаних наслідків (невиправдана зарегульованість, яка не залишає місця для самостійності та ініціативи суб'єктів, колізії тощо) [105, с. 28–35].

3. Підвищення якості та ефективності процесу правореалізації. Ефективність закону виявляється під час його реалізації або в процесі його дії. Не варто забувати того, що будь-який нормативно-правовий акт, у тому числі й закон, є лише певним текстом з юридичним змістом. Головне призначення правових норм, які закріплені в статтях законів та інших підзаконних нормативно-правових актів, перетворитися із сфери необхідного в сферу реального життя. Тільки реальний регулятивний вплив на суспільні відносини складає істинне призначення державного закону та законодавства в цілому. Без реалізації приписів, закріплених в чинному законодавстві, у реальному житті, останні залишаються лише формально існуючою сукупністю правил.

4. Удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин. Мельник О. М. звертає увагу на те, що удосконалення механізму правового регулювання суспільних відносин передбачає комплексний, сукупний вплив усіх компонентів правової системи на основні сфери суспільного життя, що перебувають в її полі зору. У сучасних умовах важливо забезпечити оптимальну взаємодію між усіма „блоками” правової системи, сприяти їхній узгодженій роботі як єдиного механізму. Вона має бути внутрішньо

узгодженою і цілеспрямованою, адже правові важелі прискорюють соціально-економічний і науково-технічний розвиток країни [105, с. 28–35].

Більшість сучасних досліджень, які присвячено проблемам реалізації закону основну увагу звертають на аналіз чинників, які впливають на процес реалізації закону. Менше уваги приділяється такому важливому суб'єкту, який істотно впливає на процес реалізації закону, як держава. Держава активно впливає на цей процес. Це, насамперед, обумовлено тим, що держава посідає особливе місце серед суб'єктів, які беруть участь у процесі реалізації закону. Безперечно, передумовою цього є особлива природа такого складного утворення, яким є держава. Отже, спробуємо визначити, якою є роль та призначення держави в процесі реалізації закону.

Роль та призначення держави в процесі реалізації законів обумовлюється тими функціями, які покладені на державу. Держава, виражаючи волю народу, визначає цілі і зміст законів, характер і межі законодавчого регулювання, межі і термін їх дії. Функцій держави надзвичайно багато, проте є деякі функції, які мають істотне значення для процесу реалізації законодавства. Мова йде про: законотворчу, правореалізаційну та правоохоронну.

Не варто також забувати про те, що роль та призначення держави в процесі реалізації законів визначається також тією концепцією, яка покладена в основу її функціонування. Саме від ідей, які покладені в основу держави, залежить те: які вона ставить перед собою завдання і цілі, які приймає закони і якими методами впроваджує їх у життя. Україна будується на основі концепції соціальної та правової держави, тому діяльність державних органів та посадових осіб має базуватися саме на принципах соціальної та правової держави. Інакше реалізація законів може проводитися антиправовими і антидемократичними методами.

Держава створює умови для реалізації та забезпечує виконання законів. Закон має бути забезпеченим саме з боку держави, оскільки він видається від її імені. Крім того, варто звернути увагу на комплексну природу, державного забезпечення закону, яка включає різні способи цього забезпечення. Державне

забезпечення застосовується на всіх стадіях існування закону від виникнення, розгляду, набрання чинності, до втрати юридичної сили відповідним законом.

Недооцінка держаного забезпечення як однієї із важливих передумов реалізації закону може негативно вплинути на ефективність реалізації закону та результати його реалізації. Державне забезпечення реалізації закону складається із певних компонентів. Серед таких компонентів можна виділити наступні: а) державний примус; б) матеріальне забезпечення реалізації закону; в) організаційне забезпечення реалізації закону; г) ідеологічне забезпечення реалізації закону.

Спробуємо коротко охарактеризувати кожен із компонентів державного забезпечення реалізації закону. В теорії права існує думка, що компонент примусу в законі і в праві в цілому є непотрібним. Оскільки право виражає вічні, незмінні ідеї, виражає загальну волю, то примус є зайвим фактором, який впливає на поведінку людей, примушуючи їх виконувати приписи, закріплені в законах. Проте, на думку автора, об'єктивно необхідним є авторитет і, зокрема, в особі держави, якому має підкоритися будь-яка людина. При цьому немає істотного значення, чи є ця людина громадянином держави, закону якої вона підкоряється, чи вона є іноземцем, чи особою без громадянства.

На стадії дії і виконання положень закону державне забезпечення закону полягає у застосуванні примусу, яке виявляється у визначеній законом можливості застосування державою, в особі уповноважених органів примусу до осіб, які частково або повністю не виконують положення закону. Цей примус або вплив має фізичну та психологічну природу. Так, до особи у випадках, передбачених в законі, з однієї сторони, можуть застосувати заходи кримінального, адміністративного, дисциплінарного та іншого характеру, а з іншої сторони, сама можливість настання негативних наслідків є важливим стимулом, який спрямовує поведінку особи в русло дотримання вимог законодавства.

Матеріальне забезпечення реалізації закону зводиться до створення фактичних умов його реалізації. Цей напрямок забезпечення реалізації закону

нині в Україні є одним із найприоритетніших. Це пов'язано із тим, що сьогодні велика кількість нормативно-правових актів не може бути реалізована саме через недостатнє матеріальне забезпечення.

Організаційне забезпечення реалізації закону зводиться до правильної організаційної діяльності державних органів, посадових осіб та інших суб'єктів відносиним між якими врегульовані за допомогою певного юридичного закону. Говорячи про організаційне забезпечення реалізації закону, ми передусім звертаємо увагу саме на професійну діяльність державних службовців. Адже саме від професійної діяльності державних службовців значною мірою залежить швидкість реалізації громадянами своїх прав і виконання покладених на них обов'язків. Це питання було предметом багатьох наукових досліджень. Так, питання ефективності реалізації законів органами виконавчої влади досліджував Зенков В. М. Він, зокрема, дослідив проблеми правосвідомості державних службовців як фактора ефективності дії законів та інших підзаконних нормативно-правових актів. Ефективність реалізації державних законів, на його думку, залежить від діяльності органів виконавчої влади з реалізації законів, а також безпосередньо залежить від того, якою мірою в державних службовців сформовані такі соціально-психологічні якості, які позитивно впливають на сприйняття законодавчих актів, їхнє глибинне розуміння, готовність працювати над їх втіленням у життя [46, с. 63]. На нашу думку, аналізуючи цей чинник варто, з одного боку, продовжувати пошук найкращих, найбільш результативних варіантів організації роботи органів державної влади. Так, наприклад, правильні організаційні рішення змогли б пришвидшити процедуру реєстрації господарюючих суб'єктів або пришвидшити процедуру подання звітності про результати господарської діяльності до контролюючих органів. З іншого боку, варто зважати на те, що саме державний службовець є одним із основних суб'єктів, які фактично задіяні в процесі реалізації закону. Саме від його професійних навиків та особистих якостей залежить реалізація законів.

Ідеологічне забезпечення реалізації положень закону зводиться до засобів ідеологічної та політико-масової роботи. Ідеологічний вплив держави є об'єктивно необхідним для виховання в громадян поваги до закону. Такий вплив має своїм результатом позитивні зміни в правовій культурі та правосвідомості громадян.

Особливістю участі держави в процесі реалізації закону є те, що вона виступає як суб'єкт, який монополює певну сукупність норм законодавства. Це обумовлено виконанням державою покладених на неї функцій. Наприклад, Інструкція „Про проведення виконавчих дій” № 74/5 від 15.12.1999 р. визначає перелік повноважень державного виконавця під час проведення виконавчого провадження, зокрема, право накладення арешту на майно боржника [162]. Варто зазначити, що ці повноваження належать виключно державному виконавцю і не можуть бути використані жодним іншим суб'єктом.

Висновки до розділу 3

1. Загальні закономірності реалізації закону є специфічним видом закономірностей державно-правових явищ та процесів, зокрема, закономірностей права. Для загальних закономірностей реалізації закону властиві певні ознаки, якими вони відрізняються від схожих та близьких за суттю явищ. До основних ознак загальних закономірностей реалізації закону можна віднести: 1) такі закономірності є одноманітністю, регулярністю повторень взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 2) вони є завжди певним взаємозв'язком державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 3) мають стійкий, систематичний характер; 4) існують об'єктивно; 5) відображають глибинні, істотні властивості процесу реалізації закону; 6) мають логічне обґрунтування; 7) діють у певних межах; 8) реалізуються за допомогою правомірної поведінки та діяльності; 9) визначаються на підставі аналізу практики реалізації законів.

2. Суть загальних закономірностей реалізації закону полягає в тому, що вони дають можливість отримати комплексне уявлення про процес реалізації закону,

розкрити його основні риси та особливості, відокремити випадкове від сталого і закономірного в цьому процесі.

3. Загальні закономірності реалізації закону – це вид державно-правових закономірностей, які розглядаються як об'єктивний, необхідний, суттєвий, сталий і систематичний зв'язок державно-правових явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами під час виникнення, функціонування, розвитку та припинення процесу реалізації закону.

4. Загальні закономірності реалізації закону можна класифікувати: за їхнім змістом (закономірності виникнення, функціонування і розвитку процесу реалізації закону); за масштабом їхньої дії (закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону і закономірності, які властиві для реалізації певної групи законів); за терміном їхньої дії (постійні та тимчасові); за характером їхнього впливу на процес реалізації закону (закономірності, які позитивно впливають на процес реалізації закону та закономірності, які негативно впливають на процес реалізації закону).

5. Питання про особливості реалізації законів в Україні можна розглядати з декількох позицій. Особливості реалізації законів можна визначати крізь призму галузевої приналежності законів. Так, можна говорити про особливості реалізації: цивільно-правових, кримінально-правових, конституційно-правових законів тощо.

6. Особливості реалізації мають окремі види законів, зокрема: конституція, конституційні закони, закони Української РСР, що не втратили чинності, забезпечуючі (оперативні) закони тощо.

7. Критерієм для визначення особливостей реалізації закону є форма адміністративно-територіального устрою в країні. Вона обумовлює специфіку взаємодії законів, які посідають різне ієрархічне становище у системі нормативно-правових актів держави. В Україні юридичні закони очолюють систему нормативно-правових актів. Однак, нез'ясованою, з позиції механізмів реалізації, залишається роль принципу верховенства права. Що ж стосується

держав із федеративним устроєм, наприклад Російської Федерації, то тут давно існує проблема узгодження приписів федеративних законів та актів суб'єктів федерації.

8. Важливим критерієм для визначення особливостей реалізації законів є способи і методи, якими вони реалізуються. Вони залежать від виду державного (політичного) режиму, який панує в країні. Досвід антидемократичних, антиправових способів і методів реалізації законів має також Україна в ХХ ст. Яскравими рисами такої практики реалізації законів були: реалізація приписів нормативно-правових актів на підставі „наказу з гори”; пріоритетне значення підзаконних нормативно-правових актів в правовій системі держави; застосування різних видів санкцій до особи не на підставі приписів закону. У демократичних країнах реалізація законів відбувається природнім шляхом, із використанням демократичних, правових способів та методів реалізації законів. Цей процес здійснюється на підставі врахування всіх закономірностей, факторів та тенденцій, які впливають на реалізацію законів. Врахування цих чинників істотно впливають на ефективність самого процесу реалізації закону та результати реалізації закону в цілому.

ВИСНОВКИ

Проведене наукове дослідження дозволяє зробити такі загальні висновки:

1. Реалізація закону є ключовим питанням теорії держави і права. Вирішенням того, яким чином необхідно реалізовувати закони, займалися спеціалісти в різні епохи. Однак це питання й нині не є до кінця вирішеним. Важливою передумовою ефективності процесу реалізації закону та отримання позитивних результатів такої реалізації є якість закону. Якість закону – це комплексна категорія, яка полягає у поєднанні ознак закону, які у своїй сукупності визначають його як окремий вид нормативно-правових актів, який посідає особливе місце у системі законодавства держави, а також вимог, яким він має відповідати. Вона обумовлюється не тільки властивостями самого закону, але й економікою, політикою та іншими явищами і процесами, які впливають на закон та його реалізацію. Незважаючи на комплексну природу якості закону, існує об'єктивна необхідність у з'ясуванні власне юридичних ознак та вимог, дотримання яких є передумовою якості закону.
2. Серед груп ознак якісного юридичного закону можна назвати такі: а) ознаки, які є спільними для всіх нормативно-правових актів і, у тому числі, для законів: 1) юридичний закон регулює основні, найбільш значимі, найважливіші суспільні відносини; 2) нормативність; 3) загальнообов'язковість; 4) формальна визначеність; 5) юридичний закон має межі дії; б) ознаки юридичного закону, які хоча властиві й іншим нормативно-правовим актам, проте по відношенню до закону мають певну специфіку: 1) особливий статус суб'єктів, які приймають закон; 2) особлива процедура прийняття; 3) особлива, чітко визначена внутрішня форма та зовнішня структура; 4) особлива процедура скасування і внесення змін; в) ознака, якою закон відрізняється від інших нормативно-правових актів: найвища юридична сила.
3. Комплексна природа якості закону передбачає дотримання певних вимог, які є передумовами реалізації його приписів: 1) вимога щодо змісту приписів закону, які виявляються в необхідності адекватного відображення і узгодження

в законі прав, свобод та інтересів різних суб'єктів права; 2) вимога адекватного розподілу прав та обов'язків між суб'єктами права; 3) своєчасність закону та відповідність його рівню розвитку суспільних відносин; 4) оптимальність рішення, яке покладено в основу нормативно-правового регулювання; 5) ресурсне забезпечення закону; 6) вірно сформульовані мета і завдання закону; 7) правильний вибір методу нормативно-правового регулювання; 8) гарантованість правових можливостей суб'єктів права; 9) дотримання вимог законодавчої техніки при створенні закону тощо.

4. Кожен різновид закону має свою специфіку, яка стосується його змісту, форми та об'єкту регулювання. Проте, на думку автора, важливішим є поділ законів за методами і способами реалізації законів на: демократичні та антидемократичні, та у залежності від важливості реалізації самого закону для суспільства на першочергові та поточні. Запропонована класифікація дозволяє розкрити специфічні риси реалізації відповідних видів юридичних законів.

5. Реалізація закону – це складний, багаторівневий процес, метою якого є втілення приписів закону в реальні суспільні відносини у формах правомірної поведінки і діяльності: дотримання, виконання, використання, застосування для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів за допомогою системи специфічних юридичних засобів і методів. Суть реалізації закону полягає в тому, що за допомогою закону у формах правомірної поведінки і діяльності реалізуються приписи права, які складають зміст закону, для досягнення певних, наперед визначених, позитивних результатів. Процес реалізації права і реалізації закону можна співвідносити як дві системи, які частково співпадають, мають подібні завдання, цілі, функції та призначення. Ці два процеси виражають динамічний аспект правової системи держави. Закономірності реалізації права розповсюджуються на процес реалізації закону. Однак поряд із цими закономірностями існують специфічні, притаманні лише закону, закономірності його реалізації. Це обумовлюються специфічними завданнями, які стоять перед законом, ступеню забезпеченості закону,

масштабами регульованих за допомогою закону суспільних відносин та іншими факторами.

6. Однією із основних проблем реалізації законів є проблема підвищення ефективності реалізації законів. Важливим фактором, який зможе істотно вплинути на підвищення ефективності реалізації законів, є запровадження системи постійного державного та громадського моніторингу ефективності реалізації законів. Суть цієї системи зводиться до постійного відшукування різноманітних дефектів юридичних законів, які виявляють себе у процесі їхньої реалізації. Ця система допоможе поступово звільнити вітчизняну законодавчу базу від неефективних, недіючих норм та законів.

7. Загальні закономірності реалізації закону є видом закономірностей державно-правових явищ та процесів, зокрема, закономірностей права. Для них властиві певні ознаки, якими вони відрізняються від схожих та близьких за суттю явищ. До основних ознак загальних закономірностей реалізації закону можна віднести наступні: 1) такі закономірності є одноманітністю, регулярністю повторень взаємодії державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 2) вони є завжди певним взаємозв'язком державно-правових явищ та процесів під час реалізації закону; 3) мають стійкий, систематичний характер; 4) існують об'єктивно; 5) відображають глибинні, істотні властивості процесу реалізації закону; 6) мають логічне обґрунтування; 7) діють у певних межах; 8) реалізуються за допомогою правомірної поведінки та діяльності; 9) визначаються на підставі аналізу практики реалізації законів.

8. Загальні закономірності реалізації закону – це вид державно-правових закономірностей, які розглядаються як об'єктивний, необхідний, суттєвий, сталий і систематичний зв'язок державно-правових явищ та процесів між собою, а також з іншими соціальними явищами і процесами під час виникнення, функціонування, розвитку та припинення процесу реалізації закону.

9. Загальні закономірності реалізації закону можна класифікувати: за їхнім змістом (закономірності виникнення, функціонування і розвитку процесу

реалізації закону); за масштабом їхньої дії (закономірності, які властиві для реалізації будь-якого закону і закономірності, які властиві для реалізації певної групи законів); за терміном їхньої дії (постійні та тимчасові); за характером їхнього впливу на процес реалізації закону (закономірності, які позитивно впливають на процес реалізації закону та закономірності, які негативно впливають на процес реалізації закону).

10. Питання про особливості реалізації законів в Україні можна розглядати з декількох позицій. Особливості реалізації законів визначається крізь призму галузевої приналежності законів. Так, можна говорити про особливості реалізації: цивільно-правових, кримінально-правових, конституційно-правових законів тощо. Особливості реалізації мають окремі види законів України, зокрема: Конституція України, конституційні закони, закони Української РСР, що не втратили чинності, забезпечуючі (оперативні) закони тощо. Критерієм для визначення особливостей реалізації закону є форма адміністративно-територіального устрою в країні, де реалізуються закони. Вона обумовлює специфіку взаємодії законів, які посідають різне ієрархічне становище у системі нормативно-правових актів держави. Україна є унітарною державою, і тому тут відсутня проблема неузгодженості реалізації приписів федеративних законів та законів суб'єктів федерації. Разом із тим, ієрархічна будова системи законодавства в Україні не позбавлена певної специфіки. Важливим критерієм для визначення особливостей реалізації законів є способи і методи, якими вони реалізуються. Україна має прагнути до реалізації законів із використанням демократичних, правових способів та методів. Із практики реалізації законів мають зникнути негативні, антиправові способи і методи реалізації законів, які все ще мають місце в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 125-летию Белгор. гос. ун-та / [отв. ред.: Е. В. Новиков и др.]. — Белгород : Изд-во БелГУ, 2002. — Ч. 1. — 376 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит. — 1981. — Т. 1. — 359 с.
3. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия : некоторые тенденции мирового правового развития — надежда и драма современной эпохи / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — 252, [3] с.
4. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Бек, 1995. — 320 с.
5. Арбузкин А. Опыт разработки конституционно-правовой типологии государств / А. Арбузкин // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 2001. — № 1. — С. 25—32.
6. Афанасьев В. Т. Научное управление обществом: опыт системного исследования / В. Т. Афанасьев. — М. : Политиздат, 1973. — 392 с.
7. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Чезаре Беккариа. — М. : Стелс : Бимпа, 1995. — 303 с.
8. Бобровник С. В. Система законодательства України: актуальні проблеми та перспективи розвитку / Бобровник С. В., Богінич О. Л. — К. : Наук. думка, 1994. — 123 с.
9. Бобровник С. В. Теоретико-правові дослідження і перспективи їх розвитку / С. В. Бобровник // Правова держава. — 2000. — Вип. 11. — С. 18—26.
10. Бобылев А. И. Механизм правового воздействия на общественные отношения / А. И. Бобылев // Государство и право. — 1999. — № 5. — С. 104—109.
11. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Богачова Олена Вікторівна ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 25 с.

12. Богуславский М. М. Международное частное право : [учеб. для вузов по специальности "Юриспруденция"] / М. М. Богуславский. — 5-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2004. — 602 с. — (Institutiones).
13. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности : (введение в теорию) / Ю. Ю. Ветютнев. — Элиста : Джангар, 2006. — 204 с.
14. Виндельбанд В. Нормы и законы природы / В. Виндельбанд // Дух и история : избранное / Вильгельм Виндельбанд. — М., 1995. — С. 184—208.
15. Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880—1881 года / М. Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. — 1881. — № 11. — С. 1—55.
16. Власенко Н. А. Закономерности развития политико-правовой реформы / Н. А. Власенко // Проблемы осуществления правовой реформы : тез. межвуз. науч.-практ. конф. / Тюмен. ун-т. — Тюмень, 1990. — С. 3—5.
17. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права / А. С. Гавердовский. — К. : Вища шк., 1980. — 319 с.
18. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / А. З. Георгіца. — Тернопіль : Астон, 2003. — 432 с.
19. Глезерман Г. Е. Законы общественного развития: их характер и использование / Г. Е. Глезерман. — М. : Прогресс, 1979. — 303 с.
20. Гойман В. И. Действие права : (методол. анализ) / В. И. Гойман. — М. : Акад. МВД РФ, 1992. — 180, [1] с.
21. Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / Сергій Головатий. — К. : Фенікс, 2006. — Кн. 3. — С. LXI—LXIII, 1277—1747.
22. Гончарук С. И. Объективные законы и их отражение в философии и в конкретных науках : вариант лекции по соц. философии / С. И. Гончарук // Философия и общество. — 1999. — № 3. — С. 168—181.
23. Господарський процесуальний кодекс України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 6. — Ст. 56.

24. Градовский А. Д. Собрание сочинений А. Д. Градовского. — 2-е изд. — СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1901. — Т. 7 : Начала русского государственного права. — VI, 390, XC с.
25. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Грищенко Анна Володимирівна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 18 с.
26. Грушевицкая Т. Г. Концепции современного естествознания : учеб. пособие для студентов дневного и заоч. отд-ний вузов / Т. Г. Грушевицкая, А. П. Садохин. — М. : Высш. шк., 1998. — 381 с.
27. Гурвич Г. Д. Философия и социология права : избр. соч. / Г. Д. Гурвич. — СПб. : Издат. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — 847, [1] с., [1] л. портр. — (Антология теории права и государства).
28. Давидюк Г. П. Социологические законы / Г. П. Давидюк // Социс. — 2001. — № 6. — С. 96—103.
29. Демків Р. Я. Закон в системі нормативно-правового регулювання діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Демків Роман Ярославович ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2007. — 16 с.
30. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні : іст.-теорет. дослідж. : монографія / Ж. О. Дзейко. — К. : Київ. ун-т, 2007. — 360 с.
31. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : практикум / А. І. Дмитрієв, А. С. Мацко, В. І. Муравйов. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — 352 с.
32. Договор о разграничении предметов ведения и полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Бурятия (Москва, 29 августа 1995 г.) // Российские вести. — 1996. — 26 февр.
33. Договор Российской Федерации и Республики Башкортостан "О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Башкортостан" (Москва, 3 августа 1994 г.) // Российские вести. — 1996. — 22 февр.

34. Договор Российской Федерации и Республики Татарстан "О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Татарстан" (Москва, 15 февраля 1994 г.) // Российская газета. — 1994. — 17 февр.
35. Дробязко С. Г. Специфика закономерностей социалистического общенародного права и их классификация / С. Г. Дробязко // XXVI съезд КПСС и проблемы теории государства и права : [докл. конф., 19—21 окт. 1981 г. / редкол.: А. М. Васильев (отв. ред.) и др.]. — М., 1982. — С. 59—62.
36. Друянов А. Л. Место закона в системе категорий материалистической диалектики / А. Л. Друянов. — М. : Высш. шк., 1981. — 144 с.
37. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Дутка Галина Іванівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2003. — 18 с.
38. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України : дис. ... канд. юрид. наук / Дутка Галина Іванівна. — К., 2003. — 203 арк.
39. Евграфов П. Б. Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности : [учеб. пособие для спец. "Правоведение"] / П. Б. Евграфов. — К. : УМКВО, 1989. — 68 с.
40. Ермошин Г. Единой России — единое правовое пространство / Г. Ермошин // Российская юстиция. — 1999. — № 1. — С. 13—14.
41. Житловий Кодекс Української РСР від 30 черв. 1983 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1983. — № 28. — Ст. 573.
42. Загальна декларація прав людини від 15 груд. 2008 р. // Офіційний вісник України. — 2008. — № 93. — Ст. 3103.
43. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. — Стер. вид. — К. : Юрінком Інтер, 2000. — 312 с.
44. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Заєць. — К. : Парлам. вид-во, 1999. — 248 с.

45. Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 3/4. — Ст. 27.
46. Зенков В. Н. Правосознание государственных служащих как фактор эффективного действия федеральных законов и других законодательных актов / В. Н. Зенков // Эффективность закона / отв. ред.: В. М. Сырых, Ю. А. Тихомиров. — М., 1997. — С. 61—81.
47. Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / Александр Зиновьев. — М. : Центрполиграф, 2000. — 637, [1] с.
48. Игнатенко Г. В. Международное право и общественный прогресс / Г. В. Игнатенко. — М. : Междунар. отношения, 1972. — 151 с.
49. Ильин В. В. Особенности законов гуманитарных наук / В. В. Ильин // Проблема закона в общественных науках / под ред. П. А. Рачкова, В. С. Манешина. — М., 1989. — С. 15—27.
50. Испанская Конституция ... от 27 дек. 1978 г. — Режим доступа: http://spalex.narod.ru/faq_s/konst.html. — Загл. с экрана.
51. Історія українського права / за ред. О. О. Шевченка. — К. : Олан, 2001. — 214 с.
52. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант. — Симферополь : Реноме, 1998. — 462 с. — (Интеллектуальная библиотека).
53. Карташов В. Н. Юридическая деятельность в социалистическом обществе / В. Н. Карташов. — Ярославль : ЯрГУ, 1987. — 83 с.
54. Каюмов А. Д. Закон и его реализация : дис. ... канд. юрид. наук / Каюмов Айрат Дамирович. — Казань, 1999. — 161 л.
55. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / Келина С. Г., Кудрявцев В. Н. — М : Наука, 1988. — 173, [2] с.
56. Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. — М. : Норма : ИНФРА-М, 1998. — 121, [1] с.
57. Керимов Д. А. Методология права : (предмет, функции, проблемы философии права) : [монография] / Д. А. Керимов. — 2-е изд. — М. : Аванта+, 2001. — 558, [1] с.

58. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований / Д. А. Керимов. — М. : Мысль, 1986. — 330 с.
59. Керимов Д. А. Философские проблемы права / Д. А. Керимов. — М. : Мысль, 1972. — 472 с.
60. Кессиди Ф. Х. Гераклит / Ф. Х. Кессиди. — М. : Мысль, 1982. — 200 с. — (Мыслители прошлого).
61. Ковальчук. О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (XIX — початок XX століття) : монографія / О. М. Ковальчук. — К. : Юрінком Інтер, 2009. — 192 с.
62. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 лип. 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35/36, № 37. — Ст. 446.
63. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1984. — № 51. — Ст. 1122.
64. Козлов В. А. Правопонимание и общая теория права: логико-методологический аспект / В. А. Козлов // Правоведение. — 1987. — № 6. — С. 21—28.
65. Колесник В. В. Верховенство закону: правопозитивне розуміння і структурний аналіз / Колесник В. В., Новосьолов О. Б., Бичковський О. П. // Правова держава. — 1994. — Вип. 5. — С. 66—69.
66. Комментарий к Конституции Российской Федерации / общ. ред. Ю. В. Кудрявцева. — М. : Фонд "Правовая культура", 1996. — 552 с.
67. Конституция Австрийской Республики 1920 г. // Конституции государств Европейского Союза : [сборник] / Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве Рос. Федерации. — М., 1997. — С. 11—100.
68. Конституция и закон: стабильность и динамизм / [Туманов В. А. и др.]. — М. : Юрид. кн. : ЧеРо, 1998. — 206, [1] с. — (Конфликт закона и общества).
69. Конституция Италии // Конституции зарубежных государств : Соедин. Штаты Америки. Великобритания. Франция. Германия. Италия. Япония. Канада : [офиц. тексты / сост В. В. Маклаков]. — М., 1996. — С. 243—275.

70. Конституция Российской Федерации : принятая всенарод. голосованием 12 дек. 1993 г. // Российская газета. — 1993. — 25 дек.
71. Конституція Болгарії // Конституції нових держав Європи і Азії / упоряд. С. Головатий. — К., 1996. — С. 119—156.
72. Конституція Молдови // Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. — К., 1996. — С. 192—232.
73. Конституція України від 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
74. Копиленко О. Л. Ідея правової держави та її реалізація в законотворчому процесі / О. Л. Копиленко // Віче. — 2010. — № 16. — С. 8—9.
75. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. — К. : Атіка, 2005. — 592 с.
76. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій : навч. посіб. для юрид. ф-тів вузів / В. О. Котюк. — К. : Вентурі, 1996. — 208 с.
77. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. — Вид. 4-те, виправл. та доповн. — К. : Атіка, 2006. — 568 с.
78. Кримінальний Кодекс України від 5 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25/26. — Ст. 131.
79. Крокачов Н. О понятии правовых отношений / Н. Крокачов, В. Прохоров // Правоведение. — 1986. — № 3. — С. 40—48.
80. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1978. — 192 с.
81. Кудрявцев В. Н. Право развитого социализма: принципы и закономерности / В. Н. Кудрявцев // Вопросы философии. — 1983. — № 12. — С. 54—62.
82. Кудрявцев В. Н. Правомерное поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев // Избранные труды по социальным наукам : в 3 т. / В. Н. Кудрявцев. — М., 2002. — Т. 1. — С. 9—237.
83. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. — М. : Гардарики, 2002. — 237, [1] с. — (Disciplinae).

84. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. — М. : Наука, 1976. — 288 с.
85. Кузин А. И. Государство и закон в современном российском обществе : полит.-правовое исслед. : дис. ... канд. юрид. наук / Кузин Андрей Иванович. — Уфа, 2003. — 181 л.
86. Кульчицький С. Еволюція державного устрою в Україні: від тоталітаризму до демократії / С. Кульчицький // Віче. — 1997. — № 1. — С. 21—31.
87. Лебедев М. П. Государственные решения в системе управления социалистическим обществом / Лебедев М. П. — М. : Юрид. лит., 1974. — 296 с.
88. Легуша С. Правова діяльність як категорія теорії права / С. Легуша // Право України. — 2006. — № 1. — С. 19—22.
89. Лившиц Р. З. Теория права : учеб. для студентов юрид. вузов / Р. З. Лившиц. — М. : Бек, 1994. — 208, [2] с.
90. Лукашук И. И. Нормы международного права в правовой системе России : (учеб.-практ. пособие) / И. И. Лукашук. — М. : Спарк, 1997. — 89, [1] с.
91. Лукьянова Е. Г. Некоторые тенденции развития российского права в условиях глобализации / Е. Г. Лукьянова // Правовая система России в условиях глобализации / [ред.-сост.: Н. П. Колдаева, Е. Г. Лукьянова]. — М., 2005. — С. 68—71.
92. Малеин Н. С. Охраняемый законом интерес / Малеин Н. С. // Советское государство и право. — 1980. — № 1. — С. 20—24.
93. Малишев Б. В. Десять тез щодо принципу верховенства права в Україні // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права / Б. В. Малишев // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 31 січня 2009 р.) / редкол.: Є. М. Моїсєєв [та ін.]. — К., 2008. — С. 38—39.
94. Малишев Б. В. Застосування норм права : (теорія і практика) : навч. посіб. / Б. В. Малишев, Москалюк О. В. — К. : Реферат, 2010. — 260 с.

95. Малишев Б. В. Принцип верховенства права і мета держави Україна: діалектика взаємозв'язку у праворозумінні / Б. В. Малишев // Вибрані роботи учасників II міжнародного науково-практичного форуму "Верховенство права та права людини", Київ, 7—9 травня 2010 р. / Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". — К., 2010. — С. 107—110.
96. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії / Малишев Б. В. — К. : Праксіс, 2008. — 344 с.
97. Мальцев Г. В. Социальная справедливость и права человека в социалистическом обществе / Г. В. Мальцев // Советское государство и право. — 1975. — № 11. — С. 10—18.
98. Марксистско-ленинская философия : учеб. пособие / редкол.: Рожин В. П. [и др.]. — М. : Политиздат, 1964. — 544 с.
99. Марочкин С. Ю. Действие норм международного права в правовой системе Российской Федерации / Марочкин С. Ю. — Тюмень : Изд-во ТГУ, 1998. — С. 199.
100. Марчук В. М. Нариси з теорії права : навч. посіб. / В. М. Марчук, Ніколаєва Л. В. — К. : Істина, 2004. — 304 с.
101. Матвеева Ю. І. Соціальна ефективність правових норм / Ю. І. Матвеева // Наукові записки НаУКМА. — 2006. — Т. 53 : Юридичні науки. — С. 31—35.
102. Материалистическая диалектика : крат. очерк теории / [П. Н. Федосеев др.]. — М. : Политиздат, 1980. — 287 с.
103. Медведчук В. В. Питання ефективності чинного законодавства / В. В. Медведчук // Право України. — 1998. — № 6. — С. 69—72.
104. Мельник О. М. Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності : дис. ... канд. юрид. наук / Мельник Олена Миколаївна. — К., 2004. — 213 арк.
105. Мельник О. М. Фактори ефективності законодавства / Мельник О. М. // Держава і право. — 2008. — № 41. — С. 28—35.
106. Миронов Н. В. Международное право / Н. В. Миронов // Нормы и их юридическая сила / Н. В. Миронов. — М., 1980. — С. 27—31.

107. Момджян К. Х. Введение в социальную философию / К. Х. Момджян. — М. : Кн. дом "Университет" : Высш. шк., 1997. — 447 с.
108. Моніторинг ефективності законодавства: мета, критерії, реальність / за заг. ред. В. О. Зайчука. — К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2009. — 386 с.
109. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения / Монтескье Шарль Луи. — М. : Госполитиздат, 1955. — 800 с.
110. Мор Т. Утопія / Т. Мор. Місто сонця / Т. Кампанелла. — К. : Дніпро, 1988. — 206 с. — (Вершини світового письменства).
111. Мудрость тысячелетий : энциклопедия / авт.-сост. В. Балязин. — М. : Олма-Пресс, 2001. — 848 с.
112. Мяловицька Н. А. Автономія та її роль у державному будівництві : (країни Європи) : монографія / Н. А. Мяловицька. — К. : Логос, 2009. — 503 с.
113. Неволин К. А. Полное собрание сочинений К. А. Неволлина. — СПб. : тип. Э. Праца, 1859. — Т. 1 : Исследования о различных предметах законовещения. — [6], 643 с.
114. Неволин К. А. Энциклопедия законовещения / соч. д-ра прав и орд. проф. энциклопедии законовещения и учреждений Рос. империи в Ун-те св. Владимира Константина Неволлина. — К. : Унив. тип., 1839. — Т. 1 : Введение в энциклопедию законовещения, общая часть ее и первая половина особенной части. — VIII, 633 с.
115. Недбайло П. Е. Закон в социалистическом государстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / П. Е. Недбайло ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. — Львов, 1947. — 19 с.
116. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : учеб. для студентов вузов, обучающихся по спец. "Юриспруденция" / В. С. Нерсесянц. — М. : Норма : ИНФРА-М, 1999. — 552 с.
117. Новик Ю. И. Психологические проблемы правового регулирования / Ю. И. Новик. — Минск : Унив. изд-во, 1989. — 133, [2] с.

118. О государственном контроле за осуществлением международных автомобильных перевозок и об ответственности за нарушение порядка их выполнения : Закон Российской Федерации от 24 июля 1998 №127-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1998. — № 31. — Ст. 3805.
119. О порядке принятия и вступления в силу поправок к Конституции Российской Федерации : Закон Российской Федерации от 4 марта 1998 р. № 33-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1998. — № 31. — Ст. 3805.
120. Общая теория права : учеб. для юрид. вузов / [Ю. А. Дмитриев и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Изд-во МГТУ, 1995. — 383 с.
121. Овчаренко І. М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Овчаренко Ігор Миколайович ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 19 с.
122. Овчинников С. Н. Закономерности развития и функционирования права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Овчинников Сергей Николаевич ; ЛГУ им. А. А. Жданова. — Л., 1979. — 15 с.
123. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії / Н. М. Оніщенко. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. — 352 с.
124. Організація моніторингу ефективності законодавства та прогнозування наслідків його застосування : [наук. тема] / Ін-т законодавства Верховної Ради України. — Держ. реєстрац. № 0104U006941. — Режим доступу: http://instzak.rada.gov.ua/instzak/control/uk/publish/article?art_id=45204. — Назва з екрана.
125. Орзих М. Право и личность : вопросы теории правового воздействия на личность социалист. общества / М. Орзих. — К. ; Одесса : Вища шк., 1978. — 143 с.
126. Ориу М. Основы публичного права / Морис Ориу. — М. : Изд-во Комунист. акад., 1929. — XXIV, 759 с.

127. Осипова Н. П. Становлення в Україні європейських принципів оцінки соціальної ефективності права як наукова і практична проблема / Н. П. Осипова // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали міжнар. наук. конф. (9—12 листоп. 2005, м. Харків) / за ред. В. Я. Тація. — Х., 2006. — С. 154.
128. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листоп. 1989 р. // Відомості Верховної Ради. — 1989. — № 25. — Ст. 481.
129. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листоп. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 4. — Ст. 19.
130. Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана : [тексты : для юрид. вузов]. — М. : Зерцало, 1997. — 608 с.
131. Перестройка и правовое воспитание советских / [Н. И. Козюбра и др.]. — К. : Наук. думка, 1989. — 301, [2] с. — (Актуальные проблемы коммунистического воспитания : АПКВ).
132. Поленина С. В. Качество закона и совершенствование правотворчества / Поленина С. В. // Советское государство и право. — 1987. — № 7. — С. 12—19.
133. Правознавство : підручник / відп. ред. О. В. Дзера. — 10-те вид., переробл. і доповн. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 848 с.
134. Про адвокатуру : Закон України від 19 груд. 1992 р. № 2887-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 9. — Ст. 62.
135. Про бджільництво : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1492-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 21. — Ст. 157.
136. Про всеукраїнський референдум : Закон України від 6 лист. 2012 р. № 1286-ХІІ // Відомості Верховної Ради. — 2012. — № 92. — Ст. 7.
137. Про державне мито : Декрет Кабінету Міністрів України від 21 січ. 1993 р. № 7-93 // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 13. — Ст. 113.

138. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Постанова Верховної Ради України від 30 жовт. 1996 р. № 448/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 51. — Ст. 293.
139. Про державний бюджет на 2009 рік : Закон України від 26 груд. 2008 р. № 835-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2009. — № 20, № 21/22. — Ст. 269.
140. Про Державний бюджет України на 2013 рік : Закон України від 06 груд. 2013 р. № 5515-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 7/8. — С. 194.
141. Про державну виконавчу службу : Закон України від 24 берез. 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 36. — Ст. 243.
142. Про Державну програму економічного і соціального розвитку України на 2010 рік : Закон України від 20 трав. 2010 р. № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 33. — С. 1140.
143. Про державну службу : Закон України від 16 груд. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 52. — Ст. 490.
144. Про дію міжнародних договорів на території України : Закон України від 10 груд. 1991 р. № 1953-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 10. — Ст. 137.
145. Про донорство крові та її компонентів : Постанова Верховної Ради України від 23 черв. 1995 р. № 239/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 23. — Ст. 183.
146. Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків : Закон України від 4 верес. 2008 р. № 500-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2008 р. — № 46. — Ст. 323.
147. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення окремих територій Вінницької, Івано-Франківської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей зонами надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 31 лип. 2008 р. № 338-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 35. — Ст. 275.

148. Про затвердження Указу Президента України "Про оголошення територій міста Калуш та сіл Кропивник і Сівка-Калуська Калуського району Івано-Франківської області зоною надзвичайної екологічної ситуації" : Закон України від 12 лют. 2010 р. № 1885-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 35. — Ст. 275.
149. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовт. 1996 р. № 422/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — Ст. 272.
150. Про космічну діяльність : Закон України від 15 листоп. 1996 р. № 503/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 1. — Ст. 2.
151. Про ліцензування певних видів господарської діяльності : Закон України від 1 черв. 2000 р. № 1775-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 36. — Ст. 299.
152. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 50. — Ст. 540.
153. Про міліцію : Закон України від 20 груд. 1990 р. № 565-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — № 4. — С. 95.
154. Про молоко і молочні продукти : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1870-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 47. — Ст. 513.
155. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 груд. 1991 р. № 1977-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 12. — Ст. 165.
156. Про нормативно-правові акти : Закон України : проект від 12 груд. 2012 р. № 0922 / ініціатор законопроекту Мірошниченком Ю. Р. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=39235. — Назва з екрана.
157. Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 144 // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 17. — Ст. 121.
158. Про порядок введення у дію Закону України "Про внесення змін і доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення і Кримінального кодексу України" : Постанова Верховної Ради України від

15 груд. 1994 р. № 296/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 3. — Ст. 21.

159. Про порядок обкладання митом предметів, які ввозяться (пересилаються) громадянами в Україну : Декрет Кабінету Міністрів України від 11 січ. 1993 р. № 2-93 // Відомості Верховної Ради України. — 1993 р. — № 12. — Ст. 105.

160. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10 черв. 1997 р. № 503/97 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 24. — С. 11.

161. Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 46. — Ст. 617.

162. Про проведення виконавчих дій : інструкція від 15 груд. 1999 р. № 74/5 // Офіційний вісник України. — 1999. — № 51. — С. 102.

163. Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини від 20 верес. 2006 р. № 164-V // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 45. — Ст. 438.

164. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. N 1861-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — № 14/15, № 16/17. — Ст. 133.

165. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2664-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 1. — Ст. 1.

166. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. — Львов : Вища шк. : Изд-во при Львов. ун-те, 1985. — 167 с.

167. Рабинович П. М. Упрочение законности — закономерность развитого социализма : (теорет.-методол. проблемы) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Рабинович П. М. ; АН СССР, Ин-т государства и права. — М., 1979. — 37 с.

168. Рабинович П. М. Упрочение законности — закономерность социализма. Вопросы теории и методологии исследования / П. М. Рабинович. — Львов : Вища шк. : Изд-во при Львов. ун-те, 1975. — 260 с.

169. Радбрух Г. Філософія права / Густав Радбрух. — К. : Тандем, 2006. — 316 с. — (Підручники світу).
170. Ренненкампф Н. К. Очерки юридической энциклопедии / [соч.] проф. Ун-та св. Владимира Н. Ренненкампфа. — 2-е изд., испр. и доп. — К. : Н. Я. Оглоблин, 1880. — [2], II, 282, V с.
171. Решетов Ю. С. Реализация норм советского права : систем. анализ / Ю. С. Решетов. — Казань : изд-во Казан. ун-та, 1989. — 154, [2] с.
172. Рішення Конституційного Суду України від 9 лип. 1998 р. № 12-рп/98 у справі про тлумачення терміну "законодавство" // Офіційний вісник України. — 1998. — № 32. — Ст. 59.
173. Ропиков К. М. Категория цели: проблемы исследования / Н. И. Ропиков. — М. : Мысль, 1980. — 127 с.
174. Российская юридическая энциклопедия / [Абова Т. Е. и др.]. — М. : Инфра-М, 1999. — 1110 с.
175. Российское законодательство: проблемы и перспективы / [Абрамова А. И и др.]. — М. : Бек, 1995. — XVII, 457 с.
176. Самохвалов В. В. Законність і справедливість : теорет.-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Самохвалов В'ячеслав Вікторович ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 18 с.
177. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права : дис. ... д-ра юрид. наук / Сапун Валентин Андреевич. — Нижний Новгород, 2002. — 321 с.
178. Сенякин И. Н. Специализация и унификация российского законодательства : (проблемы теории и практики) : автореф. ... дис. ... д-ра юрид. наук / Сенякин Иван Николаевич ; Саратов. юрид. ин-т. — Саратов, 1993. — 32 с.
179. Система законодательства Республики Башкортостан: становление и дальнейшее развитие : (материалы респ. науч.-практ. конф., 27 февр. 1996 г.) / [отв. ред. Раянов Ф. М.]. — Уфа : АН Респ. Башкортостан, 1996. — 238 с.

180. Сімейний кодекс України від 10 січ. 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21/22. — Ст. 135.
181. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Консул ; Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
182. Скриль С. А. Ефективне законодавство як соціально-правове явище / С. А. Скриль // Держава і права. Юридичні і політичні науки. — 2000. — Вип. 7. — С. 12—18.
183. Совгиря О. В. Конституційне право України : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 632с.
184. Советское законодательство: пути перестройки / Алексеев С. С [и др]. — М. : Юрид. лит., 1989. — 431 с.
185. Спекторский Е. В. Энциклопедия права / Е. В. Спекторский. — Варшава : ВИУ, 1912. — 192 с.
186. Сравнительное конституционное право / [В. Е. Чиркин и др.]. — М. : Манускрипт, 1996. — 728, [1] с.
187. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых. — М. : Юстицинформ, 2000. — Т. 1 : Элементный состав. — 527 с.
188. Сырых Е. В. Общие критерии качества закона : дис. ... канд. юрид. наук / Сырых Елена Владимировна. — М., 2001. — 221 л.
189. Тарасишина О. М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Тарасишина Оксана Миколаївна ; Одес. нац. юрид. акад. — Одеса, 2008. — 19 с.
190. Теория права и государства : учеб. для студентов и аспирантов юрид. вузов и фак. / [Боботов С. В. и др.]. — М. : Бек, 1995. — 323 с.
191. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — 2-ге вид., переробл. і доповн. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.
192. Тимошенко В. І. Мотивація правової поведінки / В. І. Тимошенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2006. — Вип. 36. — С. 9—15.

193. Тимошенко В. І. Правова держава : (теорет.-іст. дослідж.) / В. І. Тимошенко. — К. : Наук. думка, 1994. — 132 с.
194. Тимченко И. А. Законодательная деятельность союзных республик в сфере государственного управления / И. А. Тимченко. — К. : Наук. думка, 1978. — 287 с.
195. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учеб. для юрид. фак. и вузов / Ю. А. Тихомиров. — М. : Бек, 1995. — X, 485 с.
196. Тихомиров Ю. А. Теория закона / Тихомиров Юрий Александрович. — М. : Наука, 1982. — 257 с.
197. Тихонова Е. А. Социализм и социальная справедливость / Е. А. Тихонова, В. А. Котюк. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 176 с.
198. Токарев Б. Я. Логический и исторический методы в теоретическом исследовании права / Б. Я. Токарев. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1986. — 128 с.
199. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. — СПб. : Лань : Сев.-Зап. акад. гос. службы, 1998. — 217 с.
200. Тугаринов В. П. Законы объективного мира, их познание и использование / Тугаринов В. П. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1954. — 196 с.
201. Уейд Е. С. Конституционное право / Уэйд Е. С., Филлипс Д. Д. — М. : Инostr. лит., 1950. — 587 с.
202. Уледов А. К. Социологические законы / А. К. Уледов. — М. : Мысль, 1975. — 296 с.
203. Фарбер И. Е. Воспитательная функция советского права / И. Е. Фарбер // Государство и коммунизм. Некоторые вопросы теории государства и права в современный период : сб. ст. / отв. ред. Д. А. Керимов. — М., 1962. — С. 117—147.
204. Фаткуллин Ф. Н. Основы учения о праве и государстве : учеб. пособие / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань : Изд-во Казан. фин.-экон. ин-та, 1997. — 223 с.
205. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права : курс лекций / Ф. Н. Фаткуллин. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1987. — 334, [2] с.

206. Фаткуллин Ф. Н. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин, Л. Д. Чулюкин. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. — 119 с.
207. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данільян [та ін.]. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — 272 с.
208. Франк С. Л. Духовные основы общества : [сборник / С. Л. Франк]. — М. : Республика, 1992. — 510, [1] с. — (Мыслители XX века / редкол.: Т. И. Ойзерман (пред.) и др.).
209. Халфина Р. О. О закономерностях права / Р. О. Халфина // Право и правотворчество: вопросы теории / АН СССР, Ин-т государства и права. — М., 1982. — С. 28—36.
210. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. — М. : Юрид. лит., 1974. — 351 с.
211. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. — М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. — 384 с.
212. Цветков В. В. Підвищення ефективності державного управління — важлива мета його реформування / В. В. Цветков // Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / В. В. Цветков (кер. авт. кол.) [та ін.]. — К., 1998. — С.128—153.
213. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40/44. — Ст. 356.
214. Циппеліус Р. Філософія права / Райнгольд Циппеліус. — К. : Тандем, 2000. — 300 с. — (Підручники світу).
215. Шаповал В. М. Верховенство закону як принцип Конституції України / В. М. Шаповал // Право України. — 1999. — № 1. — С. 5—7.
216. Шаповал В. М. Конституційна категорія соціальної держави / В. М. Шаповал // Право України. — 2004. — № 5. — С. 14—15.
217. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. для студ. юрид. вузів та ф-ів / О. О. Шевченко. — К. : Олан, 2001. — 307 с.

218. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія для студ. юрид. вузів та ф-тів / О. О. Шевченко. — К. : Вентурі, 1998. — 176 с.
219. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Бр. Башмаковы, 1910. — Т. 3. — С. VII, 513—698 ; Т. 4. — С. 699—805.
220. Эбзеев Б. С. Толкование Конституции Конституционным судом Российской Федерации : теорет. и практ. проблемы / Б. С. Эбзеев // Государство и право. — 1998. — № 5. — С. 5—12.
221. Эффективность закона : методология и конкрет. исслед. / отв. ред.: В. М. Сырых, Ю. А. Тихомиров. — М. : Изд-во Ин-та законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве РФ, 1997. — 244 с.
222. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев [и др.]. — М. : Юрид. лит., 1980. — 280 с.
223. Юзьков Л. П. Верховенство Конституції і конституційність законів / Л. П. Юзьков // Правова система України: теорія і практика : тези доп. і наук. повідом. наук.-практ. конф., Київ, 7—8 жовт. 1993 р. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1993. — С. 17—18.
224. Юридическая деятельность: сущность, структура, виды : сб. науч. тр. / Ярослав. гос. ун-т ; [редкол.: В. Н. Карташов (отв. ред.) и др.]. — Ярославль : ЯрГУ, 1989. — 138, [1] с.
225. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Ющик Олексій Іванович ; Ін-т держави і права ім. Корецького В. М. НАН України. — К., 2005. — 45 с.
226. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. — 288 с.
227. Burdeau G. Traite de science politique / Burdeau Georges. — Paris : Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1957. — Т. 7 : La démocratie gouvernante, ses structures gouvernementales. — 626 p.
228. Crabbe V. C. R. A. C. Legislative drafting / V. C. R. A. C. Crabbe. — London : Cavendish, 1993. — XXI, 294 p.

229. Knapp.V. Comments on the problem of stability of legislation / Victor Knapp // Collection of studies on foreign and comparative law / Institute of comparative law. — Beograd, 1966. — P. 283—288.
230. Powell R. Law today / Powell Richard. — Harlow : Longman, 1997. — 128 p.